

संवाहक

मानव अधिकार जर्नल

अङ्क १७

ISSN 2676-1491

Print

ISSN 2705-4438

Online

SAMBAHAK

Human Rights Journal

Vol. 17

संवाहक Sambahak

मानव अधिकार पत्रिका
Human Rights Journal

वर्ष ६	मङ्सिर २०७७	अङ्क १७
Year 6	December 2020	Vol. 17

सचिव

वेद भट्टराई

प्रकाशक :

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग
हरिहर भवन, पुल्चोक, ललितपुर, नेपाल

Secretary

Bed Bhattarai

Publisher:

National Human Rights Commission, Nepal
Harihar Bhawan, Pulchowk, Lalitpur, Nepal

Email: nhrc@nhrcnepal.org, **Web:** www.nhrcnepal.org

Facebook: www.facebook.com/NepalNHRC, **Twitter:** [@NepalNHRC](https://twitter.com/NepalNHRC)

सर्वाधिकार © राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग
हरिहरभवन, पुलचोक, ललितपुर, नेपाल

Copyright © National Human Rights Commission
Harihar Bhawan, Pulchowk, Lalitpur, Nepal

उल्लेखन विधि :

यस पत्रिकाका उल्लिखित सामाग्रीहरू
उल्लेख गर्नुपरेमा
संवाहक, मङ्सिर २०७७
राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, नेपाल

Citation Method:

This publication is to be cited as
Sambahak, December 2020
National Human Rights Commission, Nepal

प्रकाशन मिति : मङ्सिर २०७७
प्रति : १०००

Publication Date: December 2020

Copies: 1000

आयोगको पूर्व स्वीकृतिविना यस प्रकाशनका लेख र सामग्रीलाई बौद्धिक वा शैक्षिक प्रयोजनबाहेक व्यापारिक वा अन्य प्रयोजनका लागि पुनः उत्पादन एवम् मुद्रण तथा कुनै पनि माध्यमबाट प्रयोगमा ल्याउन पाइने छैन । बौद्धिक तथा शैक्षिक प्रयोजनार्थ स्रोत खुलाइ आवश्यक अंशहरू साभार गरी प्रयोग गर्न सकिने छ ।

The articles and matter of this journal can not be reprinted and republished for the commercial purposes, and can not be used without the prior consent of the Commission except for intellectual and academic purposes.

For intellectual and academic purposes, necessary portions can be used with proper citation.

प्रकाशन समिति

वेद भट्टराई, सचिव
मुरारि खरेल, सहसचिव
डा. टीकाराम पोखरेल, सहसचिव
नवराज सापकोटा, सहसचिव
खिमानन्द बस्याल, मानव अधिकार अधिकृत

Publication Board

Bed Bhattarai, Secretary
Murari Kharel, Joint Secretary
Dr. Tikaram Pokharel, Joint Secretary
Navaraj Sapkota, Joint Secretary
Khimananda Bashyal, Human Rights Officer

सम्पादन समिति

संयोजक : दिपकजङ्घ्वज कार्की
सदस्य : कैलाशकुमार सिवाकोटी
सदस्य : अनिशकुमार पौडेल
सदस्य सचिव : कल्पना नेपाल आचार्य
प्रबन्धक : पवन भण्डारी

Editorial Board

Coordinator : Dipakjangdhyaj Karki
Member : Kailash Kumar Siwakoti
Member: Anish Kumar Paudel
Member Secretary: Kalpana Nepal Acharya
Management : Pawan Bhandari

विषय सूची / Contents

	विषय	लेखक	पृष्ठ
१	कोभिड १९ र मानव अधिकार	महेश शर्मा पौडेल	१-१६
२	नेपालमा स्वास्थ्यसम्बन्धी अधिकार र कोभिड १९ को प्रकोप	डा. डि. एन. पराजुली	१७-३०
३	पूर्विय दर्शनभित्र मानव अधिकार (Human Rights in Eastern Philosophy)	कैलाशकुमार सिवाकोटी	३१-५४
४	मानव अधिकार रक्षकको अवस्था: एक विश्लेषण :	पवनकुमार भट्ट,	५५-६७
५	वातावरणको अधिकार, वातावरणीय शिक्षा र यसको प्रभाव	किरणकुमार बराम	६८-९२
६	Human Rights Agenda in the Sustainable Development Goals 2030	Nava Raj Sapkota	९३-१०७
७	Child Rights: Provisions and Conditions	Achyut Mani Neupane	१०८-१२४
८	Chhaupadee Pratha: A Theoretical Analysis in Reference to Violation of Women's Rights	Rajendra Bahadur Singh	१२५-१३९
९	Corporate Social Responsibility: Eying through Human Rights Lens	Samikshya Poudel	१४०-१५४

यस पत्रिकामा प्रकाशित लेखहरूमा व्यक्त विचार लेखकका निजी हुन् । ती विचारले लेखकको पदीय हैसियत तथा राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, नेपालको प्रतिनिधित्व गर्दैनन् ।

The views expressed in the articles of this publication are solely those of the authors. The views do not represent the status of author and the views of NHRC.

कोभिड १९ र मानव अधिकार

महेश शर्मा पौडेल

सारसङ्क्षेप

कोभिड १९ को महामारीबाट विश्व नै आक्रान्त बनेको छ । यस महामारीले मानिसका थुप्रै मानव अधिकारको कार्यान्वयनमा समस्या ल्याएको र मानव अधिकारको उल्लङ्घनसमेत भएका छन् । यसले मानवको जीवन नै जोखिममा रहेको र बाँच्न पाउने अधिकारमा आघात पारेको छ । यस महामारीमा सबै व्यक्तिको स्वास्थ्यको अधिकार रहेको हुन्छ । यस हकअन्तर्गत स्वास्थ्य सेवाको सहज रूपमा उपलब्धता, अविभेद तथा समानता, पर्याप्तता र गुणस्तरीयता, स्वास्थ्य सेवामा पहुँचको अवसर, स्वास्थ्य संस्थाले सहजता र विना-बिलम्ब उपचारको आरम्भ र उपचरमा सम्भव सबै उपायहरूको अवलम्बनजस्ता आधारभूत विषय समाविष्ट भएका हुन्छन् । महामारीका अवस्थामा पनि सबै व्यक्तिको खाद्यान्न, स्वास्थ्य, आवास, सामाजिक संरक्षण, खानेपानी तथा सरसफाइ, शिक्षा र उपयुक्त स्तरको जीवनको अधिकार लगायत आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकार सदैव संरक्षित हुनुपर्छ । महामारीका समयमा गरिने निषेधात्मक वा बन्दाबन्दीको व्यवस्थाहरू लागू गर्दा वैधानिकता आवश्यकता, समानुपातिकता र अविभेदजस्ता सिद्धान्तमा आधारित हुनुपर्ने र व्यक्तिका नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारहरूलाई संरक्षण गर्नुपर्छ । महामारीमा अपाङ्गता भएका व्यक्ति, अल्पसङ्ख्यक, जेष्ठ नागरिक, बालबालिका, आप्रवासी कामदार तथा कारागारमा रहेका व्यक्तिहरू लगायत महामारीको जोखिममा रहेका व्यक्तिहरूलाई विशेष रूपमा ध्यान दिनुपर्ने हुन्छ । महामारीका समयमा उपचार तथा स्वास्थ्य सेवाको पहुँचमा कुनै पनि आधारमा भेदभाव वा असमानता हुनुहुँदैन । यस महामारीसँगको लडाइँमा मानव अधिकारको दृष्टिकोण वा अधिकारमुखी अवधारणालाई आत्मसात गर्नुपर्ने मान्यता विकास भएकोछ । महामारीविरुद्ध अन्तर्राष्ट्रिय र राष्ट्रिय स्तरमा सम्बद्ध निकायबाट निरन्तर रूपमा मार्गदर्शन समेत तयार भएका छन् । यस सन्दर्भमा कोभिडविरुद्धको लडाइँ र मानव अधिकारको संरक्षण दुवैलाई साथसाथै र सन्तुलित रूपमा अगाडि बढाउन आवश्यक हुन्छ ।

(१) विषय प्रवेश

गत वर्षको नोभेम्बरमा चीनबाट सुरुभएको कोभिड १९ को महामारीबाट हाल विश्व नै आक्रान्त बनेको छ । चिकित्सा क्षेत्रमा विश्वमा भएको विकासका बाबजुद पनि यस रोगको उपचारमा अहिलेसम्म विश्व समुदायले सफलता हासिल गर्नसकेको छैन । यो महामारी कुनै एक देश वा समुदायको समस्यामात्र नभइ

विश्वव्यापी समस्या भएकाले यस महामारीविरुद्धको लडाइँमा एकापसमा साभा प्रयत्न, सहयोग र एकता आवश्यक पर्ने हुन्छ । यस कठिन घडीमा व्यक्ति, समाज, समुदाय, सरकार तथा सम्बद्ध निकायले आफ्ना जिम्मेवारी कसरी निर्वाह गरेका छन् भनी राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय तहमा पनि नियाल्ने र मूल्याङ्कन गर्ने काम पनि हुने गरेका छन् । यस महामारीले मानिसका थुप्रै मानव अधिकारको कार्यान्वयनमा समस्या ल्याएको र मानव अधिकारको उल्लङ्घनसमेत भएका छन् । जनताका जीवन कस्टकर बनेका र जीवन नै जोग्गिमको अवस्थामा रहेका छन् । यसरी नै यस महामारीसँगको लडाइँमा मानव अधिकारको दृष्टिकोण वा अधिकारमुखी अवधारणालाई आत्मसात गर्नुपर्ने कुरामा पनि जोड दिइएको छ । आर्थिक, सामाजिक र सांस्कृतिक अधिकार, नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार लगायतका मानव अधिकारलाई सम्मान गर्दै यस महामारीबाट पार पाउनुपर्ने कुरा आधारभूत मान्यता हो भन्ने मानिएको छ । संयुक्त राष्ट्रसङ्घ, युरोपेली काउन्सिल लगायतले अन्तर्राष्ट्रिय तहमा कोभिडका क्रममा मानव अधिकारको संरक्षणका प्रयत्न र यसका लागि विभिन्न मापदण्डहरूको विकास भएका छन् । राष्ट्रिय रूपमा पनि मानव अधिकार आयोगले महामारीका समयमा मानव अधिकारको अवस्थाको निरन्तर अनुगमन गरी सरकारलाई निर्देशन गरिरहेको देखिन्छ । सर्वोच्च अदालतबाट समेत आफूसमक्ष परेका रिट निवेदनमा विभिन्न आदेश जारी गरी मानवका नैसर्गिक अधिकारहरूको संरक्षण भइरहेको छ । यही पृष्ठभूमिमा कोभिडले मानव अधिकारमा पारेको असर, कोभिडको लडाइँमा अख्तियार भइरहेका मानव अधिकारका दृष्टिकोण, मानव अधिकार आयोग तथा अदालतबाट निर्वहन भएको भूमिका लगायतका विषयमा प्रस्तुत लेखमा सङ्क्षेपमा चर्चा गर्ने प्रयास गरिएको छ ।

२. कोभिडका सन्दर्भमा मानव अधिकारका विविध पक्षहरू

२.१ स्वास्थ्यको अधिकार

स्वास्थ्यको अधिकार आधारभूत मानव अधिकार हो ।^१ कोभिडले स्वास्थ्यको अधिकारमा नराम्रोसँग असर पारेको छ । यस रोगको उपचारका लागि कुनै खास औषधि तथा खोपको पहिचान हुन नसकेबाट यस रोगबाट सङ्क्रमित भएका व्यक्तिहरूमध्ये विश्वमा लाखौँ मानिसले अकालमा मृत्युलाई वरण गर्नुपरेको छ । आर्थिक सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्धमा पक्ष राष्ट्रहरूले प्रत्येक व्यक्तिको शारीरिक र मानसिक स्वास्थ्यको उच्चतम प्राप्य स्तरको उपभोग गर्ने अधिकार स्वीकार गर्दछन् । यस अधिकारको पूर्ण प्राप्तिका लागि पक्षराष्ट्रहरूले प्रकोप, महामारी, पेसागत र अन्य रोगहरूको रोकथाम, उपचार तथा नियन्त्रण तथा बिरामी भएको अवस्थामा सबैलाई चिकित्सागत सेवा र हेरचाह सुनिश्चित गर्ने अवस्थाहरूको सिर्जना लगायतका कदमहरू चाल्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ ।^२

१ <https://www.who.int/news-room/commentaries/detail/health-is-a-fundamental-human-right>
हेरिएको मिति २०७९।८।१६

२ आर्थिक सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्ध १९६६ को धारा १२

नेपालको वर्तमान संविधानले प्रत्येक व्यक्तिलाई सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने मौलिक हकको प्रत्याभूति गरेकोले³ यस अधिकारले व्यक्तिलाई बिरामी व्यक्तिले बाँच्नका लागि उपचार पाउनुपर्ने र उपचार पाउनबाट वञ्चितिमा परी मृत्यु हुनुपर्ने कुरालाई समेटेको हुन्छ, यस आलोकबाट हेर्दा बाँच्न पाउने अधिकारमा स्वास्थ्यको अधिकार पनि अन्तरनिहित रहेको हुन्छ । यसको साथै संविधानमा स्वास्थ्यसम्बन्धी हककोसमेत प्रत्याभूति गरिएको छ ।⁴ अल्पसङ्ख्यक र कमजोर वर्गलगायत सबै मानवले विना-भेदभाव उपचार पाउनुपर्ने र उपचारको पहुँचमा समान हक रहने हुन्छ । यसैले उपचारका लागि रकम तिर्न नसकेका कारण उपचारबाट कसैले पनि वञ्चितिमा पर्ने अवस्था सिर्जना हुनुहुँदैन ।⁵ स्वास्थ्यसम्बन्धी अधिकारअन्तर्गत स्वास्थ्य सामग्री, स्वास्थ्य सेवा र सुविधाको सबैलाई पर्याप्त रूपमा उपलब्धता, खर्च गर्न सक्ने वा नसक्ने आधार तथा भौगोलिक आधारमा कुनै भेदभावविना स्वास्थ्य सेवामा पहुँच, गुणात्मक, सांस्कृतिक रूपमा उपयुक्त, लैङ्गिक रूपमा सम्मानजनक चिकित्सकीय मान्यता लगायतका आधारमा स्वीकार योग्य हुनुपर्ने भनी आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी समितिले टिप्पणी गरेको छ ।⁶

मूलतः : स्वास्थ्यसम्बन्धी हकअन्तर्गत स्वास्थ्य सेवाको सहज रूपमा उपलब्धता, अविभेद तथा समानता, पर्याप्तता र गुणस्तरीयता, स्वास्थ्य सेवामा पहुँचको अवसर, स्वास्थ्य संस्थाले सहजता र विना बिलम्ब उपचारको आरम्भ र उपचारमा सम्भव सबै उपायहरूको अवलम्बनजस्ता आधारभूत विषय समाविष्ट भएका हुन्छन् ।

अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकारसम्बन्धी कानून र मुलुकको संविधानले स्वास्थ्य अधिकारको प्रत्याभूति गरेको भएता पनि कतिपय मानिसहरूको स्वास्थ्य उपचारमा पहुँच पुग्न सकेको छैन । विश्वका धेरैजसो मुलुकले कोभिडका लागि परीक्षण र परीक्षणका सामग्री, भेन्टिलेटर र अक्सिजन तथा स्वास्थ्य सेवा प्रवाहसँग सम्बन्धित कर्मचारी वा स्वास्थ्यकर्मीलाई आवश्यकपर्ने व्यक्तिगत सुरक्षा सामग्रीजस्ता अति आधारभूत स्वास्थ्य सुविधाका अभावका कारण स्वास्थ्यको उपलब्धता र पहुँचबाट विमुख हुनुपरेको अवस्था छ ।⁷

फलतः : स्वास्थ्य सेवामा सहज पहुँचको अभाव, उपचारमा लाग्ने खर्च बिहोर्न नसकेका कारण उपचारबाट वञ्चितिमा पर्नुपर्ने अवस्था, स्वास्थ्यकर्मी तथा अस्पतालको अपर्याप्तताजस्ता कतिपय कारणले यस महामारीमा स्वास्थ्यको अधिकारकारबाट वञ्चितिमा पर्नुपरेको अवस्था सिर्जना भएको देखिन्छ ।

3 नेपालको संविधानको धारा १६ को उपधारा (१)

4 उही धारा ३५

5 <https://www.ohchr.org/EN/NewsEvents/Pages/COVID19Guidance.aspx> हेरिएको मिति २०७७।८।१६

6 UN Committee on Economic, Social, and Cultural Rights. General Comment no. 14 the Right to the Highest Attainable Standard of Health (Article 12 of the International Covenant on Economic, Social, and Cultural Rights). Aug 11, 2000, E/C.12/2000/4. <https://www.refworld.org/pd/4538838d0.pdf> हेरिएको मिति २०७७।८।१६

7 <https://www.thelancet.com/action/showPdf?pii=S0140-6736%2820%2931255-1> हेरिएको मिति २०७७।८।१६

२.२ सङ्कटकाल वा बन्दाबन्दीको अवस्था

कोभिड महामारीमा विश्वका थुप्रै मुलुकहरूमा जनताका स्वास्थ्य र हितका लागि असाधारण उपायहरू अवलम्बन गर्नुपर्ने अवस्था सिर्जना हुन्छ । कतिपय अवस्थामा स्वास्थ्य सङ्कटकाल वा सङ्कटकालीन अवस्थाको घोषणासमेत गर्नुपर्ने अवस्थासमेत आउन सक्छ । नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र १९६६ ले राष्ट्रको अस्तित्व खलल पार्ने सार्वजनिक सङ्कट र सोको विद्यमानता आधिकारिक रूपमा घोषणा गरिएको समयमा प्रस्तुत प्रतिज्ञापत्रका पक्षराष्ट्रहरूले स्थितिको आकस्मिकताबाट अत्यावश्यक भएको हदसम्म मात्र प्रस्तुत प्रतिज्ञापत्रअन्तर्गतका आफ्ना दायित्वहरू न्यून गर्ने उपायहरू अवलम्बन गर्न सक्नेछन् । त्यस्ता उपायहरू अन्तर्राष्ट्रिय कानूनअन्तर्गत त्यस्ता राष्ट्रहरूका अन्य दायित्वहरूको प्रतिकूल भने हुनुहुँदैन । जाति, वर्ण, लिङ्ग, भाषा, धर्म वा सामाजिक उत्पत्तिका आधारमा मात्रै भेदभाव गर्ने कुरा त्यस्ता उपायहरूमा समावेश भएको हुनुहुँदैन । यस्तो सङ्कटकाल पनि कानूनको शासनमा आधारित हुनुपर्छ भन्ने व्यवस्था गरिएको छ । यस व्यवस्थामा पनि जीवनको अधिकार, यातनाविरुद्धका अधिकार, दासत्वविरुद्धका अधिकारजस्ता कतिपय अधिकारलाई कटौती वा न्यून गर्न पाइँदैन ।^८ यसैले यस किसिमको अल्पकालीन अवधिका लागि आपतकाल घोषणा भएका अवस्थामा पनि अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार कानून र मुलुकको संविधानले दिशानिर्देश गरेका कुराहरूको अधीन र सीमामा रहेरमात्र कार्य गर्नुपर्छ । धेरैजसो अवस्थामा सङ्कटकालको घोषणा नगरी आवतजावत तथा गतिविधिहरू नियन्त्रण गर्ने किसिमका निषेधात्मक व्यवस्था वा बन्दाबन्दीको घोषणा गर्ने गरेका छन् । आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र १९६६ ले कुनै पनि अवस्थामा अधिकारको कटौती को व्यवस्था गरेको छैन । यसैले यस्ता अवस्थामा पनि खाद्यान्न, स्वास्थ्य, आवास, सामाजिक संरक्षण, खानेपानी तथा सरसफाइ, शिक्षा र उपयुक्त स्तरको जीवनको अधिकार सदैव संरक्षित हुनुपर्छ ।^९

सङ्कटकालीन अवस्थाबाहेकमा पनि महामारीका समयमा घुमफिरको अधिकार, शान्तिपूर्वक भेला हुने स्वतन्त्रता र विचार अभिव्यक्तिको स्वतन्त्रताजस्ता स्वतन्त्रताहरू निषेधित गर्नुपर्ने भएता पनि यस्ता निषेधात्मक व्यवस्था आम जनताको स्वास्थ्यको हित र आवश्यकताका लागि हुनुपर्ने हुन्छ । यस किसिमका निषेधात्मक व्यवस्थाहरू लागु गर्दा वैधानिकता (Legality), आवश्यकता (Necessity), समानुपातिकता (Proportionality) र अविभेद (Non-discrimination) जस्ता सिद्धान्तमा आधारित हुनुपर्ने हुन्छ । अर्थात् यसरी निषेध गर्नसक्ने व्यवस्था राष्ट्रिय कानूनमा रहेको हुनुपर्ने तथा यस किसिमको कानून स्वच्छाचारी र अनुचित हुन नहुने, नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार तथा संविधान तथा कानूनले परिकल्पना गरेका आम जनताको स्वास्थ्य सुविधा र उनीहरूको महामारीबाट रक्षाका लागि अति आवश्यक अवस्थामा मात्र हुनुपर्ने, महामारी वा आम जनताको स्वास्थ्य हितका लागि आवश्यक हदसम्मका लागि मात्र निषेधित हुनुपर्ने वा कुनै आधारमा हुने भेदभावविना मात्र निषेधात्मक व्यवस्था लागु गर्न सकिने हुन्छ ।

८ नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र १९६६ को धारा ४(१)

९ https://www.ohchr.org/Documents/Events/EmergencyMeasures_COVID19.pdf हेरिएको मिति २०७७।८।१६

२.३ अपाङ्गता भएका व्यक्ति

कोभिड १९ का कारण आम मानिसहरू नै जोखिममा रहेको भए पनि विभिन्न कारणहरूले गर्दा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूले स्वास्थ्यको सूचना र स्वास्थ्य हेरचाहमा समस्याहरू भोगिरहेको पाइन्छ । उनीहरूलाई पहिलेदेखि नै रहेको शारीरिक कमजोरीपनाका कारण यसको सङ्क्रमणको सम्भावना र असरका हिसाबले जोखिम हुन सक्ने मानिन्छ ।¹⁰ यसो भए पनि अपाङ्गता भएका व्यक्तिले त्यसको प्रतिरोधका लागि उपर्युक्त सूचना र हेरचाहबाट वञ्चित रहनुपरेको अवस्थासमेत रहेको छ । नेपालमा पनि बन्दाबन्दीको अवस्था अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको लागि थप कष्टकर र पीडादायी बन्न पुग्यो । सामान्य अवस्थामा त जीवन असहज हुन्छ भन्ने विशेष परिस्थितिमा कति पीडादायी हुन्छ भन्ने भोग्नेले मात्र महसुस गर्न सक्छ । शारीरिक एवम् मानसिक रूपमा समस्याग्रस्त व्यक्तिहरूले कोभिड महामारीबाट असामान्य अवस्थाको सामना गर्नुपरेको छ । विशेषतः अरूको सहारा लिनुपर्ने व्यक्तिहरूको लागि कोभिड दैनिक उपभोग्य सामग्री, दीर्घकालीन रूपमा नियमित सेवन गर्नुपर्ने औषधी अभाव हुँदा उनीहरूको स्वास्थ्य अवस्था थप जटिल बन्न पुगेको छ । कोभिड १९ को त्रास अनावश्यक अफाबहबाट सिर्जित नकारात्मक प्रभावले मनोवैज्ञानिक असर पर्न गएको अवस्था छ । भय र त्रासको कारण कतिपयमा अनियमित अस्वाभाविक र आक्रामक व्यवहार (स्ने, कराउने, चिच्याउने आदि) देखिने, बिछ्यौनामा दिसापिसाब गर्नेजस्ता असहज कार्यहरू हुने गरेको र भएकोमा वृद्धि भएको पाइन्छ । घरपरिवारबाट आफ्नै सन्तान बोझ हुने, गाली, दुर्व्यवहार र हिंसालाई सहनुपर्ने अवस्था छ ।¹¹

२.४ जेष्ठ नागरिक

जेष्ठ नागरिकहरूका पनि अन्य उमेर समूहका व्यक्तिका जस्तै अधिकारहरू हुन्छन् । यसैले उनीहरू पनि महामारीका समयमा अरू व्यक्ति सरह नै सुरक्षित रहनुपर्ने हुन्छ । जेष्ठ नागरिकहरूमा रोगप्रतिरोधात्मक क्षमता कमजोर हुने र पहिले नै अन्य रोगहरूसमेत रहन सक्ने भएकाले स्वभाविक रूपमा रोगको बढी जोखिममा रहने हुन्छ । यसैले उनीहरूको विशेष ध्यान दिइ एकलै तथा भौतिक दुरी कायम गरी बसोबास गराउने, स्वास्थ्योपचारमा पहुँच लगायतका सुरक्षा र संरक्षणसमेत गर्नुपर्ने हुन्छ ।¹²

२.५ थुनामा रहेकाव्यक्ति

थुनामा रहेका व्यक्तिलाई स्वतन्त्रताको अधिकारबाट वञ्चित व्यक्तिको रूपमा लिइन्छ । आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र १९६६ मा राज्यले नागरिकको स्वास्थ्यको अधिकारलाई सम्मान गर्दै कैदी वा थुनामा राखिएका व्यक्तिहरू, अल्पसङ्ख्यक, शरणार्थी र गैरकानुनी

10 https://www.ohchr.org/Documents/Issues/Disability/COVID19_and_The_Rights_of_Persons_with_Disabilities.pdf हेरिएको मिति २०७७/८/१६

11 राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको वार्षिक प्रतिवेदन २०७६/२०७७ पृष्ठ ३८

12 <https://www.ohchr.org/EN/NewsEvents/Pages/COVID19Guidance.aspx> हेरिएको मिति २०७७/८/१६

आप्रवासी लगायत कुनै पनि व्यक्तिको रोकथामूलक र उपचारात्मक स्वास्थ्य सेवाहरूको समान पहुँचलाई रोकन वा सीमित गर्न हुँदैन भन्ने व्यवस्था रहेको छ ।¹³ अनुसन्धान, मुद्दाको पुर्पक्षा र कैद सजाय कार्यान्वयनका क्रममा व्यक्ति थुनामा परेको हुन्छ । यसरी हिरासत वा कारागारमा रहेका व्यक्तिहरू तथा त्यहाँ कार्यरत कर्मचारी पनि सडक्रमण गर्ने हिसाबले बढी जोखिममा पर्ने समूहमा पर्छन् ।¹⁴ कारागार वा हिरासत कक्षाहरू साँघुरो हुने भएको र कारागार तथा हिरासतकक्षमा बढी भिडभाड हुने भएकाले भौतिक दुरी कायम गरी बस्न कठिनाई हुने भएकाले सहजै रूपमा एकबाट अर्कोमा रोग सर्ने बढी सम्भावना रहन्छ । यसैले यस कुरालाई सम्बोधन गर्नका लागि सरकार ज्यादै संवेदनशील रहनुपर्ने हुन्छ । राज्यले स्वतन्त्रताबाट वञ्चितीमा परेका यस्ता व्यक्तिको उपचार र स्वास्थ्यका सूचना प्रवाहमा समान रूपमा गर्नुपर्छ । राज्यले सम्भव भएसम्म कैद सजायका विकल्पहरूको प्रयोग गरी थुनाबाट छाड्ने कार्यमा पनि ध्यान दिनुपर्ने हुन्छ । सरकारी निकाय वा अधिकारीहरूले कारागार वा हिरासतमा रहेका कैदी-बन्दीहरूको सङ्ख्यालाई घटाउने तर्फ ध्यान दिनुपर्ने हुन्छ । सजाय भुक्तान गर्नुभन्दा पहिले नै कानूनका व्यवस्थाका अधीनमा रहेर कैदबाट छुट्कारा दिलाउनुपर्ने हुन्छ ।¹⁵

२.६ जातीय विभेद

मानव अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय कानूनले कुनै पनि किसिमको जातीय भेदभावलाई बर्जित गरेको छ ।¹⁶ कोभिड महामारीले विगतदेखि नै भेदभाव र वञ्चितीका कारण कमजोर आर्थिक हैसियत भएका अल्पसङ्ख्यक जातजातिका व्यक्ति वा समूहलाई अधिक रूपमा असर गरेको मानिन्छ । यसले सामाजिक, आर्थिक, नागरिक र राजनीतिक जीवनमा संस्थागत असमानता र समस्याहरू सिर्जना गरेको एवम् जातीय असमानता बढाएको छ ।¹⁷ यसका साथै यस महामारीले सन् २०३० सम्म असमानता हटाउने दीगो विकासको लक्ष्य (Sustainable Development Goal SDG) -को कार्यान्वयन पनि असर पारेको छ ।¹⁸ संयुक्त राष्ट्रसङ्घको महासभाले यसको कोभिडसँग सम्बन्धित पहिलो प्रस्तावमा मानव अधिकारको

13 International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights, 1966 (ICESCR) को General Comment No. 14, "The Right to the Highest Attainable Standard of Health" ले States are under the obligation to respect the right to health by, inter alia, refraining from denying or limiting equal access for all persons, including prisoners or detainees, minorities, asylum-seekers and illegal immigrants, to preventive, curative and palliative health services"

14 <https://www.penalreform.org/covid-19/covid-19-the-risk-to-places-of-detention/> हेरिएको मिति २०७७।८।१६

15 https://www.hrw.org/news/2020/03/19/human-rights-dimensions-covid-19-response#_Toc35446577 हेरिएको मिति २०७७।८।१७

16 International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination, articles 1 and 5. See also the International Covenant on Civil and Political Rights and the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights.

17 <https://unsdg.un.org/sites/default/files/2020-04/COVID-19-and-Human-Rights.pdf> हेरिएको मिति २०७७।८।१६

18 https://www.ohchr.org/Documents/Issues/Racism/COVID-19_and_Racial_Discrimination.pdf हेरिएको मिति २०७७।८।१६

पूर्णसम्मानमा जोड दिँदै महामारीको सम्बोधन गर्ने क्रममा कुनै पनि जातीय आधारमा भेदभाव गर्न नहुने कुरा उल्लेख छ ।¹⁹

२.७ आप्रवासी कामदार

कोभिड महामारीले सिर्जना गरेको स्वास्थ्यसम्बन्धी समस्याले समाजमा कमजोर र सीमान्तकृत रूपमा रहेका मानिसलाई अधिक रूपमा जोखिममा रहेको मानिन्छ । विश्वमा आप्रवासीहरू कानुन, नीति र अभ्यासबाटै सार्वजनिक स्वास्थ्यको पहुँच तथा स्वास्थ्य उपचारबाट वञ्चितमा परेको तथा भेदभाव भएको हुन सक्छ । आप्रवासी लगायत प्रत्येक मानिसले महामारीमा उपचार पाउनु सार्वजनिक स्वास्थ्यको आधारभूत विषय हो तर कोभिड १९ महामारीका कारण नेपाली आप्रवासी श्रमिकहरू विभिन्न प्रकारले प्रभावित भएका छन् । विदेशमा कार्यरत ठुलो सङ्ख्याका नेपालीहरूले रोजगारी र आम्दानी गुमाउनुका साथै उनीहरू कोभिड- १९ सङ्क्रमण वा त्यसबाट ज्यानै गुम्ने सम्मको जोखिममा रहेका छन् । त्यसैगरी उनीहरूको मानव अधिकार तथा श्रम अधिकार हनन् र उनीहरूप्रति सामाजिक लाञ्छना, विभेदपूर्ण व्यवहार र विभेदका घटनाहरू भएका छन् । खास गरेर महिला, घरेलु तथा अभिलेखबद्ध नगरिएका श्रमिक, गर्भवती, अपाङ्गता भएका, रोजगारीबाट निष्कासन गरिएका, कोभिड- १९ सङ्क्रमित र दीर्घरोग स्वास्थ्य समस्या भएकाहरू अझ जोखिममा परेका छन् ।²⁰ राज्यले कमजोर अवस्थामा रहेका आप्रवासीहरूको महामारीको जोखिमलाई दृष्टिगत गरी विशेष उपायहरू अवलम्बन गर्नुपर्ने हुन्छ ।²¹

२.८ बालबालिका

कोभिडका समयमा राज्यले बालबालिकाको आवश्यकता र अधिकारको संरक्षणका महामारीविरुद्धको योजनाहरूको तर्जुमा र कार्यान्वयनका सन्दर्भमा विशेष ध्यान दिनुपर्ने हुन्छ । बाल अधिकारसम्बन्धी महासन्धि १९८९ ले प्रत्याभूत गरेको बालबालिकाको सर्वोत्तम हितको पक्षलाई महामारीको सम्बोधनका क्रममा सदैव केन्द्रीय रूपमा राख्नुपर्ने हुन्छ । बालबालिकाहरूको शिक्षाको अधिकारमा विश्वभर नै आघात परेको छ । कोभिडका कारण विद्यालय तथा विश्वविद्यालय बन्द भइ पठन-पाठनमा असर परी शिक्षाको अधिकार व्यवहारमा कार्यान्वयन हुन समस्या रहेको छ । यस अवस्थामा अनलाइन एवम् रेडियो र टेलिभिजनका माध्यम लगायतबाट सम्भव भएसम्म पठन-पाठनको व्यवस्था मिलाउनुपर्छ । यसो भए पनि कतिपय अविकसित मुलुकमा इन्टरनेट तथा टेलिभिजनमा पहुँच नभएकाहरू यस्ता माध्यमबाट शिक्षा

19 General Assembly, Global solidarity to fight the coronavirus disease 2019 (COVID-19) A/RES/74/270, 2 April 2020; available at: <https://undocs.org/A/RES/74/270> हेरिएको मिति २०७७।८।१६

20 बिस्तृत अध्ययनका लागि कोभिड १९ महामारीमा नेपाली आप्रवासी श्रमिकहरूको अधिकार अध्ययन प्रतिवेदन २०७७, राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, https://www.nhrcnepal.org/nhrc_new/doc/newsletter/Final_Book_Impact_of_COVID_on%2020Migrant_2077.pdf

21 https://www.ohchr.org/Documents/Issues/Migration/OHCHRGuidance_COVID19_Migrants.pdf हेरिएको मिति २०७७।८।१६

हासिल गर्नसमेत वञ्चित भएका छन् । बालबालिकाहरूले उपर्युक्त तरिकाको पोषण पाउन पनि महामारीले समस्या पारेको छ । बन्दाबन्दीमा घरमा बस्दा बालबालिकामा शारीरिक र मानसिक स्वास्थ्यमा समेत असर परेको छ । घरमा बस्नुपर्दा बालबालिकाहरू दुरव्यवहार र यौन हिंसाबाट पीडितसमेत बनेका छन् । करोडौं बालबालिकाले परिवारका सदस्यहरू बिरामी परेको र काम गर्न नसकेको कारण गरिबीको समस्यासँग पनि जुध्नु परेको अवस्था छ ।²² मानव जीवनलाई आतङ्कित तुल्याउने गरी आएको कोभिड १९ बाट शिक्षा क्षेत्र पनि नराम्ररी प्रभावित बन्न पुगेको छ । विशेषतः कोभिडको कारण एसइईको परीक्षा अन्तिम समयमा स्थगित हुन पुग्दा त्यसबाट विद्यार्थीहरूको मनोविज्ञानमा नकारात्मक असर पर्न गएको छ । विद्यालयहरू बन्द भइ कहिले खुल्ने, परीक्षा कहिले हुने भन्ने अन्यौलता, विद्यालयलाई क्वारेन्टिनको रूपमा प्रयोग, लामो समयसम्म घर/कोठामै रहनुपर्ने अवस्थाको कारण शिक्षाको अधिकारबाट वञ्चित हुनुपरेको अवस्था छ । स्रोत-साधनको सीमितता, भौगोलिक विकटता, आर्थिक विपन्नता, नीतिगत अस्पष्टता, निर्णय क्षमतामा कमी लगायतका कारण वैकल्पिक शिक्षा पद्धतिले पनि गति लिन सकेको छैन । कोभिड १९ र बन्दाबन्दीको अवधिमा बालिकाहरू बलात्कार हुन पुगेका छन् । लकडाउनको कारण बालबालिकाको लागि आवश्यक र नियमित बीसीजी लगायतका खोपहरू सबै बालबालिकाको पहुँचमा पुग्न सकेन । यसबाट उनीहरूको रोग प्रतिरोधी क्षमतामा ह्रास हुने निश्चित छ ।²³

२.९ लैङ्गिक हिंसा

कोभिड महामारीका कारण बन्दाबन्दीको अवस्था तथा घर बाहिर आवत-जावतमा भएको न्यूनताले गर्दा लैङ्गिक हिंसा बढेको मेडिया प्रतिवेदन²⁴, आधिकारिक भनाइ²⁵ र विभिन्न मुलुकमा रहेका मानव अधिकारकर्मीहरूले आँल्याएको पाइन्छ । कोभिडसम्बन्धी केन्द्रीय तथा स्थानीय तहमा हुने नीति तर्जुमा तथा निर्णय प्रकृत्यामा महिलाहरूको अर्थपूर्ण सहभागिता, प्रतिनिधित्व र नेतृत्व हुनुपर्ने हुन्छ । यस समयमा यौनिक तथा अल्पसङ्ख्यक लगायतका वर्गको हित र संरक्षणमासमेत राज्यले ध्यान दिनुपर्ने हुन्छ । यसरी नै लैङ्गिक समानता कोभिडको लडाइँका सन्दर्भमा एजेन्डा हुनुपर्ने हुन्छ ।²⁶

२.१० नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार

मानवका विभिन्न नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारहरूमा कोभिड महामारीले निकै असर गरेको छ । कतिपय अधिकारहरू सङ्कटकालमा पनि निलम्बन हुँदैनन् । यस महामारीले मानिसलाई जीवनकै अधिकारलाई

22 <https://www.ohchr.org/EN/NewsEvents/Pages/COVID19Guidance.aspx> हेरिएको मिति २०७७।८।१६

23 राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको वार्षिक प्रतिवेदन २०७६/२०७७ पृष्ठ ३२

24 <https://www.theguardian.com/society/2020/mar/28/lockdowns-world-rise-domestic-violence> हेरिएको मिति २०७७।८।१६

25 <https://france3-regions.francetvinfo.fr/normandie/confinement-violences-conjugales-appellez-faites-du-bruit-1807532.html> हेरिएको मिति २०७७।८।१६

26 https://www.ohchr.org/Documents/Issues/Women/COVID-19_and_Womens_Human_Rights.pdf हेरिएको मिति २०७७।८।१६

जोखिममा पारेको छ । कोभिडको महामारीमा अधिकारहरूको निलम्बन नै नभएपनि बन्दाबन्दीका कारण मानिसहरूले हिँडडुल गर्ने, सभा-सम्मेलन गर्नेजस्ता अधिकारहरूको उपभोगमा समस्या पारेको देखिन्छ । कोभिडको उपचारमा पहुँच र आर्थिक अवस्थाका कारण यस महामारीमा भेदभाव र असमानताको अवस्थामेत सिर्जना भएको छ । बाध्यात्मक परिस्थितिमा गरिने यस्ता बन्दाबन्दीमा मानव अधिकारको कार्यान्वयनमा कम असर परोस् भन्ने दृष्टिकोण राज्यको बन्नुपर्दछ । मानिसले न्यायका लागि अदालतमा पहुँचमा असर पर्नुका साथै विचाराधीन मुद्दाहरूको निरूपणमा पनि महामारीले बिलम्बको अवस्था सिर्जना भएको छ । यस महामारीमा नै राज्यले अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकारसम्बन्धी कानुनले प्रत्याभूत गरेका अधिकारहरूको संरक्षणमा ध्यान दिनुपर्ने र महामारीमा गरिने कतिपय प्रतिबन्धहरू पनि यिनै अन्तर्राष्ट्रिय व्यवस्था तथा संविधानवम राष्ट्रिय कानुनको अधीनमा रही उपयुक्त र आवश्यक हदमा मात्र प्रतिबन्ध हुनुपर्ने हुन्छ । यस्ता अवस्थामा न्यायिक स्वतन्त्रताको विषय सदैव सुनिश्चित हुनुपर्छ । न्यायालयबाट प्रवाहित हुनुपर्ने अति आवश्यक न्यायिक सेवाहरू कुनै पनि हालतमा रोकिनु हुँदैन । सीमान्तकृत तथा कमजोर वर्गको हित र उनीहरूप्रति हुनसक्ने भेदभावको अवस्था सिर्जना हुन नदिनका लागि राज्य सचेत हुनुपर्छ । राज्यबाट प्रवाहित हुने स्वास्थ्य सेवा लगायतका विषयमा कुनै पनि आधारमा भेदभावको अवस्था सिर्जना हुन दिनुहुँदैन । महामारीविरुद्धको लडाइँको नीति तर्जुमा र कार्यान्वयनमा लैङ्गिक संवेदनशीलता अपनाउनुपर्छ । इन्टरनेट सेवाहरूको उपयुक्त प्रबन्ध गरी सूचनामा पहुँचको अधिकारलाई सुनिश्चित गर्नुपर्छ ।²⁷

२.११ आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकार

कोभिडका महामारीबाट मानवका आर्थिक, सामाजिक र सांस्कृतिक अधिकारमा आघात परेको छ । स्वास्थ्य, शिक्षा, रोजगारी, आयआर्जनमा असर परेको छ । स्वभाविक रूपमा मानिदै आएका सांस्कृतिक चाडपर्व मान्न बाधा परेको छ । मानिसहरूलाई आधारभूत खाद्यान्नको पनि अभाव भएको छ । कोभिडका लागि भौतिक दुरी कायम गर्न सक्षम हुने गरी बसोबास र आवासको अभाव रहेको छ । यस महामारीबाट निरपेक्ष गरिबीको रेखामुनिका र सीमान्तकृत वर्गहरूलाई भन बढी रूपमा प्रताडित बनाएको अवस्था छ ।²⁸ रोजगारको अधिकार अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार कानुन तथा राष्ट्रिय कानुनबाट प्रत्याभूत गरिएको विषय हो । रोजगारका अभावमा मानिसको आय-आर्जनमा समयस्या हुने हुन्छ । यसबाट मानिसको जीवनस्तर कमजोर हुने तथा मानवीय मर्यादाका साथ जीवन-यापन गर्न असक्षम हुने हुन्छ । कोभिडको महामारीले रोजगारीको अधिकारलाई नराम्ररी असर पारेको छ ।

27 https://imadr.org/wordpress/wp-content/uploads/2020/04/Joint-NGO-written-statement_CP-rights_HRC_9April2020.pdf हेरिएको मिति २०७७/८/१७

28 <https://gchumanrights.org/preparedness/article-on/covid-19-and-economic-social-and-cultural-rights.html> हेरिएको मिति २०७७/८/१७

२.१२ विकासको अधिकार

विकासको अधिकारलाई सामूहिक अधिकार तथा तेस्रो पुस्ताको मानव अधिकारको रूपमा लिइन्छ । कोभिड महामारीका कारण यस अधिकारको कार्यान्वयनमा पनि बाधा परेको अवस्था छ । कोभिडका कारण भएको बन्दाबन्दीको अवस्था तथा भौतिक दुरी कायम गर्नुपर्नेजस्ता कारणहरूले गर्दा विकास निर्माणका काम सुचारु हुन नसकेको अवस्था छ । बन्दाबन्दीको अवस्थाले राजस्व सङ्कलन कम हुने गरेको, आर्थिक अवस्था कमजोर भएको एवम् स्वास्थ्य सेवा र उपचारमा सामान्य अवस्थामा भन्दा बढी लगानी गर्नुपर्ने बाध्यताका कारणमासमेत विकासका कार्यमा श्रोतको समयस्या उत्पन्न भइ समुचित रूपमा विकासमा बाधा हुने देखिएको छ । यसले दीर्घकालीन रूपमा मानिसका विकासका अधिकारमा आघात पार्ने अवस्था आएको छ ।

३ राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगका सिफारिस

यस आयोगले कोभिड महामारीका सन्दर्भमा निरन्तर अनुगमन गरी प्रतिवेदन तयार तथा समय-समयमा नेपाल सरकारलाई सिफारिससमेत गरेको पाइन्छ । यस क्रममायस आयोगले कोभिड १९ र लकडाउनको अवधिको अनुगमनबाट प्राप्त तथ्यहरूलाई विश्लेषण गरी नेपाल सरकारलाई गरेका मुख्य सिफारिसहरू देहायबमोजिम रहेका छन् :^{२९}

- ◆ कोभिड १९ को रोकथामका लागि नेपाल सरकारले गरेको लकडाउनलाई थप व्यवस्थित बनाउन सुरक्षाकर्मी तथा आमनागरिकहरूले थप सचेतता अपनाउन र लकडाउनको पालनामा देखिएका कमीकमजोरीलाई सच्याइ आवश्यकता र औचित्यताका आधारमा कडाइका साथ लकडाउनको पालना गर्न/गराउन ।
- ◆ पीसीआर परीक्षणको लागि पर्याप्त उपकरणको व्यवस्था गर्न र सङ्क्रमित क्षेत्रमा पीसीआर परीक्षणलाई तीव्रता दिन तथा अस्पतालहरूमा पर्याप्त पीपीइ व्यवस्था गर्न ।
- ◆ निषेधित तथा सिलड गरिएका क्षेत्रका अपाङ्गता भएका व्यक्ति, ज्येष्ठ नागरिक, गर्भवती, सुत्केरी तथा शिशुहरूको आधारभूत आवश्यकतामा विशेष ध्यान पुऱ्याउन ।
- ◆ अन्तर्राष्ट्रिय सीमा नाकाबाट रातदिन लुकिछिपी प्रवेश गर्ने मानिसलाई नियन्त्रण गर्न र सवारी साधनमा भइरहेको अव्यवस्थित आवतजावत र भिडलाई नियन्त्रण गर्न ।
- ◆ सबै क्वारेन्टिइनमा रहेकाहरूलाई मौसम अनुकूलको ओड्ने, ओछ्याउने, सरसफाइको लागि आवश्यक शौचालय, पानी, औषधी र खाद्यान्नको उचित प्रबन्ध गरी क्वारेन्टिनहरूको भरपर्दो व्यवस्थापन गर्न/गराउन ।

29 कोभिड १९ र बन्दाबन्दीको अवधिमा मानव अधिकारको अवस्था प्रारम्भिक अनुगमन प्रतिवेदन २०७७, राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग पृष्ठ ४६ https://www.nhrcnepal.org/nhrc_new/doc/newsletter/Inner_COVID-19_Report_compressed.pdf

- ◆ विदेशमा अलपत्र अवस्थामा रहेका नेपाली विद्यार्थी, आप्रवासी कामदार, पर्यटक तथा कामको सिलसिलामा विदेशमा रहेकाहरूको आधारभूत आवश्यकता परिपूर्तिको लागि कूटनीतिक पहल गर्न तथा उनीहरूलाई स्वदेश फर्कने वातावरण प्रभावकारी रूपमा तयार गर्न ।
- ◆ कोभिड १९ प्रभावित क्षेत्रमा खाद्यान्न अभाव भएको, कोभिडबाहेकका बिरामीको उपचार हुन नसकेको, राहत वितरण व्यवस्थित हुन नसकेको र दैनिक श्रम गरी जीवनयापन गर्ने व्यक्तिहरूको जीवनयापनमा समस्या देखिएकोले उनीहरूको खाद्य तथा स्वास्थ्य अधिकारको सुनिश्चितता गरी जीवनको अधिकार रक्षा गर्न ।
- ◆ विद्यार्थी तथा अविभावकहरूसँगको परामर्श र न्यूनतम तयारीविनाको अनलाइन शिक्षाबाट आधारभूत तहका बालबालिकाहरूमाथि मानसिक दबाव पर्न सक्ने भएकाले त्यसतर्फ विशेष ध्यान पुर्‍याइ कार्य गर्न/गराउन ।
- ◆ लकडाउनको अवधिमा हुनसक्ने लैङ्गिक हिंसा रोकथाम र न्यूनीकरणका लागि प्रभावकारी कदम चाल्न, घरेलु हिंसाको रोकथाम र यसबाट बच्न आवश्यक उपाय अवलम्बन गरी महिलाहरूलाई हिंसाबाट बचाउन साथै क्वारेन्टिइनमा रहेका गर्भवती तथा सुत्केरी महिलाहरूलाई आवश्यक सेवा सुविधा तथा स्वास्थ्य सामाग्री उपलब्ध गराउन ।
- ◆ महामारीबाट बच्न प्रभावकारी उपाय नागरिक सचेतना रहेकोले विभिन्न माध्यमद्वारा सचेतना कार्यक्रमलाई अभियानको रूपमा जनमानसमा पुर्‍याउन ।
- ◆ महामारी दिनप्रतिदिन बढ्दै गइरहेको अवस्थामा अस्पतालहरूमा पर्याप्त मात्रामा भ्याण्टिलेटर, आइसोलेशन वार्ड, पीपीआर, आवश्यक औषधीलगायतको अभाव खड्किएको तर्फ विचार गरी सोको पर्याप्त व्यवस्था गर्न ।
- ◆ लकडाउनको अवधिमा राहत वितरणमा देखिएका समस्याहरूको उचित व्यवस्थापन गर्न, अपाङ्ग, अशक्त, गर्भवती, ज्येष्ठ नागरिक, बालबालिका, कैदीबन्दी, सुकुम्बासी तथा अति विपन्न वर्गका लागि राहतमा विशेष ध्यान पुर्‍याउन ।
- ◆ लकडाउनको अवधिमा बढ्दै गएका महिला हिंसाको न्यूनीकरणका लागि प्रभावकारी कदम चाल्न ।
- ◆ काठमाडौँ उपत्यका र विभिन्न शहरहरूबाट मानिसहरू भिडभाडका साथ गन्तव्यतर्फ लाग्नु, तराईका कतिपय जिल्लामा भिडभाडयुक्त हाटबजारहरू यथावत सुचारु हुनु, निश्चित समय खुल्ने गरेका खाद्यान्न पसलहरूमा पनि मानिसहरूको भिड, आपसको दूरी कायम हुन नसक्नुजस्ता कारणले सङ्क्रमणको जोखिम थप बढ्न जाने देखिएकाले सम्बन्धित पक्षबाट यस प्रकारको भिडभाड नगरी आपसमा सतर्कतासाथ दूरी कायम गरी लकडाउनको पालना गर्न/गराउन ।
- ◆ पत्रकारहरूलाई आवश्यक सूचना प्रवाह गर्न, गराउन, पत्रकारमाथि भएका आक्रमण, धम्की र दुर्व्यवहार रोक्न, श्रमजीवी पत्रकारहरूको पारिश्रमिक सुनिश्चित गरी सूचनाको पहुँचलाई सहज बनाउन ।

- ◆ लकडाउनको अवधीमा आत्महत्याका घटना वृद्धि भएको देखिँदा मनोसामाजिक परामर्श सेवाहरू सञ्चालन गर्न गराउन ।

४ सर्वोच्च अदालतबाट भएका आदेश तथा निर्देश

सम्मनित सर्वोच्च अदालतबाट कोभिड १९ बाट परेको प्रभावलाई नजिकबाट नियाल्दै एकातर्फ अदालतबाट प्रवाह हुनुपर्ने आधारभूत र अति जरूरी न्यायिक सेवा कुनै पनि समयमा अवरुद्ध हुन नदिने नीति अख्तियार भएको र अर्कोतर्फ आफूसमक्ष परेका कोभिडसँग सम्बन्धित निवेदनमा मानिसका अधिकारको संरक्षण हुने गरी आदेशहरू जारी गरेर सरकार तथा राज्यलाई थप जिम्मेवार बनाइ नागरिक अधिकारको संरक्षणमा अहम् भूमिका निर्वाह भएको देखिन्छ । कोभिडका कारण भएको बन्दाबन्दीको अवस्थामा पनि अदालत सदैव खुलै रहेर आधारभूत न्यायिक सेवा अविच्छिन्न रूपमा प्रवाहित भइरहे । सर्वोच्च अदालतका अतिरिक्त उच्च अदालतहरूबाट पनि कोभिडका सन्दर्भमा नागरिक हकको संरक्षणका लागि विभिन्न आदेशहरू भएका छन् । मूलतः सर्वोच्च अदालतबाट नागरिकहरूबिच भेदभावको अवस्था सिर्जना हुन नदिन, कोभिडको परीक्षण, उपचार, स्वास्थ्यमा सबै नागरिकको पहुँचको सुनिश्चितता, विदेशमा विपतमा परेकाहरूलाई नेपाल ल्याउने व्यवस्था, क्वारेन्टिन र आइसोलेशनको यथोचित र उपयुक्त व्यवस्था, स्वास्थ्य सेवा प्रवाह गर्ने व्यक्तिहरूलाई उत्प्रेरित गर्ने कुरा तथा भेन्टिलेटर र आइसियू लगायत अस्पतालहरूको क्षमता वृद्धिको विषय, बन्दीप्रत्यक्षीकरण आदेश जारी गरी थुनामा भिडभाड कम गर्ने, एक वर्षभन्दा कम कैद सजाय भएकोमा रकम तिरी थुनाबाट छाड्ने कानुनी व्यवस्था कार्यान्वयन र बालबालिकालाई अभिभावक जिम्मा लगाउने, कैदका वैकल्पिक व्यवस्थाको कार्यान्वयन गर्न, बन्दाबन्दीमा परेको कानुनी अड्चनहरूलाई सम्बोधन गर्ने कुरा लगायत नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार र एवम् आर्थिक, सामाजिक र सांस्कृतिक अधिकार लगायतका मानव अधिकारहरूको संरक्षणमा सर्वोच्च अदालतबाट दर्जनाँ आदेशहरू जारी भएका छन् ।³⁰ उदाहरणका लागि सर्वोच्च अदालतबाट भएका केही आदेश र निर्देशनहरू देहायबमोजिम रहेका छन्:

- ◆ भिडभाड कम गर्नका लागि दिशान्तर लगायतका थुनाको विकल्पसम्बन्धी कानुनी व्यवस्थाको कार्यान्वयन गर्ने तथा बाल सुधार गृहमा रहेका बालबालिकालाई अभिभावकले अदालतले खोजेका बखत उपस्थित गराउन मञ्जुर गरेमा अभिभावकको जिम्मा लगाउन आदेश जारी भएको छ ।³¹ यस आदेशबाट बालबालिकाको सर्वोत्तम हित र उनीहरूको जीवनको अधिकार तथा स्वास्थ्य अधिकार कायम गर्न मद्दत पुग्ने देखिएको ।
- ◆ मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४ को दफा १५५ अनुसार एक वर्षभन्दा कम सजाय भएकोमा रकम लिइ कैदबाट छाड्न न्यायाधीशले उपयुक्त देखेमा आदेश गर्न आदेश जारी

30 यस किसिमका आदेशहरू केही यसपछि उल्लेख गरिएको छ । यी सबै आदेशहरूको अध्ययनका लागि <http://supremecourt.gov.np/web/हेर्नुहोला> ।

31 सर्वोच्च अदालतबाट जारी मिति २०७६।१२।७ को सूचना

भएको।³² यस आदेशबाट यस्ता व्यक्तिको जीवनको अधिकारसमेत संरक्षण हुने अवस्था सिर्जना भएको देखिएको।

- ◆ ग्रामिण परिवेश र विकटतालाई दृष्टिगत गरी सङ्क्रमणको सम्भावना भएका व्यक्तिलाई परीक्षण, आइसोलेसन, उपचार, थप भेन्टिलेटर र आइसियूको व्यवस्था, जनताको स्वास्थ्य सेवामा पहुँच र आवश्यक परे बिरामीलाई हेलिकप्टरबाट एअरलिफ्टको व्यवस्था मिलाउन आदेश जारी भएको।³³ यस आदेशबाट ग्रामीण क्षेत्र तथा विपन्न वर्गका जनताको स्वास्थ्यको पहुँचको अधिकारलाई व्यवहारमा उतार्न महत्त्वपूर्ण मार्गदर्शन हुने देखिएको।
- ◆ सरकारले तत्काल केही नगर्दा वैदेशिक रोजगारमा रहेका नेपाली नागरिकको मानसिक, शारीरिक स्वास्थ्य तथा जीवनमात्र जोखिममा नरही निजमा आश्रित रहेका परिवारको समेत जीवन जोखिममा पर्न जाने हुँदा नेपालबाहिर वा नेपालभित्र जहाँ रहे बसे पनि जिम्मेवारी राज्यको प्राथमिकताको विषय भएकाले कोरोना महामारी फैलिएको मुलुकहरूमा वैदेशिक रोजगारीमा रहेका नेपाली नागरिकको स्वास्थ्य स्थिति प्रतिवेदन तत्कालै तयार गर्न लगाइ परराष्ट्र मन्त्रालयमार्फत कुटनैतिक सञ्चार र समन्वय गर्न तथा वैदेशिक रोजगारीमा रहेको अत्यन्त जोखिममा रहेका नेपाली नागरिकको अनियन्त्रित र अव्यवस्थित नेपाल प्रवेशबाट हुने थप जोखिमबाट संरक्षण गर्न नागरिकको व्यक्तिगत अधिकार जीवन, स्वास्थ्य र सुरक्षाको हितलाई समेत सन्तुलित तरिकाले संरक्षण गर्दै सुक्ष्म, गम्भीर, एवम् संवेदनशील तरिकाले विनाभेदभाव, विना स्वेच्छाचारी, विवेकपूर्ण तरिकाले नियमन र नियन्त्रणको सर्तबन्धेजसहित फिर्ता ल्याउने, उद्धारको लागि आवश्यक प्रशासनिक, आर्थिक र व्यवस्थापकीय पहल गर्न आदेश जारी भएको।³⁴ यस आदेशबाट विदेशमा रहेका नेपालीहरूको जीवनको अधिकारसमेतलाई संरक्षण गर्न सहयोग पुग्ने देखिएको।
- ◆ विदेशमा रही विपतमा परेका नेपाल आउन इच्छुक नेपाली नागरिकहरूलाई नेपाल ल्याउने व्यवस्था गर्न।³⁵ यसले नेपाली नागरिकलाई विपत्तिको अवस्थामा स्वदेशमा फर्कने चाहनेलाई पूरा गर्नुका साथै हिँडडुलको स्वतन्त्रतासमेतको संरक्षण हुने अवस्था रहेको।
- ◆ विदेशबाट आउनेहरूलाई विमानस्थलमा परीक्षणको व्यवस्था मिलाउन तथा खाद्यान्नको अभाव हुन नदिन।³⁶ यसले विदेशबाट आउनेहरूबाट फैलन सक्ने सङ्क्रमणको न्यूनीकरण गर्न र सबै वर्गका जनताले बाच्न पाउँने अधिकार तथा खाद्यान्नको अधिकारको प्रवर्धनमा सहयोग पुग्ने देखिएको।

32 उही

33 मुद्दा नं. ०७६-WO- ०९३३ को मुद्दामा सर्वोच्च अदालतबाट मिति २०७६।१२।२४ मा भएको आदेश http://supremecourt.gov.np/web/assets/downloads/IMG_20200421_0001_076_wo_0933.pdf हेरिएको मिति २०७७।८।१८

34 ०७६-WO-०९४० परमादेश अधिवक्ता सोमप्रसाद लुईटेलसमेत विरुद्ध प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय, सिंहदरबार, काठमाडौँसमेत)

35 http://supremecourt.gov.np/web/assets/downloads/IMG_20200421_0001_076_wo_0932.pdf हेरिएको मिति २०७७।८।१८

36 <http://supremecourt.gov.np/web/assets/downloads/COVID-19.pdf> हेरिएको मिति २०७७।८।१८

- ◆ न्यून आय भएकाहरूलाई राज्यका तीनै तहका सरकारले समन्वय गरी राहत वितरण गर्न।³⁷ यसले महामारीको समयमा विपन्न र कमजोर वर्गको बाँच्न पाउने अधिकारलाई थप टेवा पुग्ने देखिएको।
- ◆ बन्दाबन्दीको अवधिलाई न्यायिक कामकारबाहीको प्रयोजनका लागि शून्य अवधि मान्ने। यस अवधिलाई हदम्याद, म्याद, तारेख तथा अदालतमा प्रस्तुत गरिने फिवाद, प्रतिउत्तरपत्र, अभियोगपत्र लगायतका कुनै पनि कानुनी कामकारबाहीको प्रयोजनका लागि गणना नगरिने गरी आदेश भएको।³⁸ यसले न्यायमा पहुँचको अधिकारको संरक्षण हुनुका साथै बन्दाबन्दीले सिर्जना गरेको अवस्थाका कारण कानुनी बाधालाई फुकाइदिएको छ। यसले गर्दा मुद्दा मामिलासँग सम्बन्धित विषयमा बन्दाबन्दीको अवस्थामा सम्बोधन गर्ने कानुनको अभावलाई पूर्ति गरिदिएको छ। यसैले यसले न्यायसम्बन्धी अधिकारको संरक्षण र प्रचलनमा महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह भएको मान्न सकिने।
- ◆ महामारीको समयमा परीक्षा सञ्चालन हुन गइरहेको अवस्थामा लोकसेवाको मापदण्डले सङ्क्रमित व्यक्तिहरू मात्र परीक्षा दिनबाट वञ्चित भइ उनीहरूको संविधान प्रदत्तपेसा रोगजार गर्न पाउने हक, समानताको हक, स्वास्थ्य अवस्थाका आधारमा विभेदविरुद्धको हक, छुवाछुत तथा भेदभावविरुद्धको हकसमेत उल्लङ्घन हुन जान्छ। सङ्क्रमित अवस्थाको स्वघोषणा गर्ने सङ्क्रमितलाई परीक्षा केन्द्रमा प्रवेश रोक्ने लोक सेवा आयोगको परीक्षासम्बन्धी मापदण्डले आफू विभेदित, लान्छित र वहिष्करणमा पर्ने डरले सङ्क्रमित अवस्थाको स्वघोषणा नगर्ने र यसले जोखिम बढाउन अवस्था सिर्जना हुन्छ। सङ्क्रमित व्यक्ति लक्षणविहिन व्यक्ति पनि हुन सक्ने भएकाले परीक्षा केन्द्रमा अरूलाई समेत सङ्क्रमणको जोखिममा पुगी निजहरूको बाँच्न पाउने हकमा असर पर्छ। तसर्थ लोकसेवा आयोगले जारी गरेको सङ्क्रमणको विशेष अवस्थामा परीक्षा (सञ्चालन तथा व्यवस्थापन) मापदण्ड, २०७७ को दफा ८(१) कार्यान्वयन नगर्न तथा सबै परीक्षार्थी र परीक्षा लिने तथा व्यवस्थापनमा संलग्न हुने व्यक्तिले सुरक्षित तरिकाले परीक्षा लिने वातावरण निर्माण गर्न र स्वघोषणा गर्ने सङ्क्रमित व्यक्तिहरूलाई समेत निजको गोपनियता र आत्मसम्मानको संरक्षण गर्दै आवश्यक वैकल्पिक उपायहरू अवलम्बन गरी लोकसेवा आयोगका परीक्षामा सहभागी गराई सञ्चालन गर्न आदेश भएको।³⁹ यस आदेशबाट भेदभावविरुद्धको हक, समानताको हक र रोजगारको हकसमेतको संरक्षण गर्न मार्गदर्शन हुने देखिएको।

37 उही

38 सर्वोच्च अदालतका सबै न्यायाधीश सम्मिलित बृहत पूर्ण इजलासबाट 1077-RE-0392 को निवेदनमा मिति २०७७.१२.१५ मा भएको आदेश <http://supremecourt.gov.np/web/assets/downloads/fullCourtAadesh.pdf> २०७७.१२.१८

39 http://supremecourt.gov.np/web/assets/downloads/judgements/077-WO-0298_covid.pdf २०७७.१२.१८

- ♦ जनस्वास्थ्य सेवा नियमावली, २०७७ को अनुसूचीमा सरुवा रोगसम्बन्धी आधारभूत सेवामा कोभिडलाई समेत समेट्न तथा परीक्षण गर्दा लामो समय लाम बस्न पर्ने नगर्ने, परीक्षण निःशुल्क गर्न, परीक्षणको नतिजा छिटो उपलब्ध गराउन र उपचारको थप व्यवस्था गर्न आदेश जारी भएको।⁴⁰ यसले पनि स्वास्थ्य सेवा पाउने हकसमेतको प्रचलनमा योगदान दिने देखिएको।
- ♦ कारागारको भिडभाड कम गरी वैकल्पिक कारागार प्रणालीको प्रयोग गर्न फौजदारी कसुर (सजाय निर्धारण तथा कार्यान्वयन) ऐन, २०७४ को दफा २८ को खुला कारागारको व्यवस्था, दफा ३० को सामाजिकीकरण गराउने व्यवस्था, दफा ३१ को कैदबापत शारीरिक श्रममा लगाउन सकिने व्यवस्थाको कार्यान्वयन गर्न आवश्यक सर्त, प्रक्रिया र कार्यविधि एक महिनाभित्र तयार गर्न, दफा २६ को पुनस्थापना केन्द्रमा पठाउन सकिने व्यवस्था, दफा २९ को प्यारोलमा राख्न सकिने व्यवस्था कार्यान्वयनका लागि प्रोवेशन र प्यारोल अधिकृतका सर्त बन्देज तयार गरी एक महिनाभित्र नियुक्ति गर्न, दफा २६, २८, २९, ३० र ३१ को प्रारम्भको सूचना सात दिनभित्र राजपत्रमा प्रकाशन गर्न, दफा २२ को सामुदायिक सेवा गर्ने आदेश दिनसक्ने, दफा २४ को कैद सजाय निलम्बन गर्न सक्ने, दफा २७ को सप्ताहको अन्तिम दिन वा रात्रिको समयमा मात्र कारागारमा बसी कैद सजाय भुक्तान गर्न सकिने व्यवस्था सात दिनभित्र कार्यान्वयन हुने व्यवस्था गर्न, जेष्ठ नागरिकसम्बन्धी ऐन, २०६३ ले गरेको व्यवस्थाबमोजिम जेष्ठ नागरिकहरूले पाउने कैद छुटको व्यवस्था कार्यान्वयन गरी कारागारबाट छाड्ने प्रक्रियालाई तत्काल अगाडि बढाउनुपर्ने देखिन्छ। आज विश्व नै थुनुवा वा कैदी उच्च जोखिममा रहेको वर्गको रूपमा मान्यता दिई Prison health is public health को रूपमा र महामारीसँग लड्न शारीरिक दुरी कायम गर्न एउटा रणनीतिको रूपमा स्वीकारिएको अवस्थामा हालको कारागारमा भिडभाडको स्थिति रहेकोमा सङ्क्रमणको थप फैलावट रोकथाम गर्न र उच्च जोखिममा रहेका कैदीबन्दीको बिना भेदभाव स्वास्थ्य हेरचाह र उपचारको पहुँचको सुनिश्चितता गरी जीवनको रक्षा गर्न आवश्यक भएकाले कारागारको भिडभाड कम गर्न, नाजुक अवस्थामा रहेका बालबालिका, गर्भवती र दुध चुसाइरहेका महिला तथा जटिल स्वास्थ्य समस्या भएका कैदीहरूलाई प्राथमिकताका आधारमा उनीहरूको अवस्थाको अत्यन्त सतर्कताका साथ पहिचान गरी उनीहरूको स्वास्थ्यमा हुने जोखिमसँग कसको प्रकृति सार्वजनिक सुरक्षा समेतलाई ध्यानमा राखी दुवैलाई सन्तुलन कायम गरी (Balancing Vulnerability of Detainees/Prisoners and Public Safety) सङ्क्रामक रोग ऐन, २०२० को दफा २ प्रयोग गरी अहिले महामारीको रोकथामको लागि नेपाल सरकारबाट आदेश र निर्णयहरू भइरहेको सन्दर्भमा तत्काल छाड्ने वा सजाय कम वा छुट गर्ने वा अन्य कुनै उपयुक्त विशेष निर्णय लिन

40 <http://supremecourt.gov.np/web/assets/downloads/judgements/> आदेश मिति २०७७।६।१५

आदेश जारी भएको ।⁴¹ यस आदेशबाट कारागारमा रहेका कैदी-बन्दीहरूको महामारीका समयमा रहेका सडकमणको जोखिमलाई न्यूनता ल्याउन मद्दत गरी त्यस्ता व्यक्तिको जीवनको अधिकार तथा उनीहरूको स्वतन्त्रताको अधिकारको संरक्षणमा सहयोग हुने देखिएको ।

५. अन्त्यमा

कोभिड १९ को महामारी जुन रूपमा सहज ढङ्गले फैलियो त्यही हिसाबले सहजै र तत्कालै रोकिने अवस्था देखिएको छैन । महामारीका नाउँमा सदैव बन्दाबन्दी रहन सक्ने हुँदैन । यस आक्रामक रोगलाई नियन्त्रण गर्ने र रोग लागेमा उपचार गर्ने व्यवस्थापन र व्यवस्था राज्यले गर्नुपर्ने हुन्छ । यस किसिमको प्रबन्ध मानव अधिकारको संरक्षणका दृष्टिले पनि आवश्यक र अनिवार्य हुन्छ । कोभिडको सन्दर्भमा अन्तर्राष्ट्रिय तहमा मानव अधिकारमुखी अवधारणाबाट निर्देशित र विकसित मापदण्डहरूलाई राज्यले अवलम्बन गर्दा कोभिडको लडाइँ र यस महामारीको समयमा मानव अधिकारको संरक्षण दुवैलाई साथ साथै र सन्तुलित रूपमा अगाडि बढाउन सकिने हुन्छ ।

41 ०७६-WO-९३९, http://www.supremecourt.gov.np/cp/assets/downloads/supreme_218008.pdf

नेपालमा स्वास्थ्यसम्बन्धी अधिकार र कोभिड १९ को प्रकोप

डा. डि.एन. पराजुली^{१*}

सारसङ्क्षेप

स्वास्थ्यसम्बन्धी हकअन्तर्गत ती सम्पूर्ण अधिकार पर्दछन्, जसले मानिसलाई स्वास्थ्य राख्दछ । स्वास्थ्य सेवाको उपलब्धता, सुलभ, स्वीकार्य र राम्रो गुणस्तरको हुनुपर्ने कुरालाई जोड दिन्छ । स्वास्थ्यसम्बन्धी अधिकार अन्तर्राष्ट्रिय सहमत मापदण्डको रूपमा रहेको छ र यसलाई आधार भुत मानव अधिकारको रूपमा स्वीकार गरिएको छ । स्वास्थ्यसम्बन्धी अधिकार अन्य मौलिक अधिकारसँग समेत अन्तरसम्बन्धित हुन्छ, जस्तै खाद्यसम्बन्धी अधिकार, शिक्षासम्बन्धी अधिकार, सूचनासम्बन्धी अधिकार । व्यापक अर्थमा स्वास्थ्यसम्बन्धी अधिकारले कसैको स्वास्थ्य र शरीरमाथि नियन्त्रण, यौन र प्रजनन अधिकार तथा यातना र असहमत, चिकित्सा उपचार र प्रयोगबाट मुक्त गर्नेजस्ता अधिकार पनि पर्दछन् । प्रस्तुत लेखमा नेपालमा स्वास्थ्यसम्बन्धी अधिकारको संवैधानिक र कानुनी संरचना, जनस्वास्थ्य सेवा, सङ्क्रामक रोग, सार्वजनिक हित, स्वास्थ्य, सुरक्षा, सुविधा र नैतिकताविरुद्धका कसुरजस्ता विषय तथा कोभिड १९ को सङ्क्रमणको अवस्थामा सर्वोच्च अदालतले निर्वाह गरेको भूमिकालाई समेत समेट्ने प्रयास गरिएको छ ।

१. विषय प्रवेश

नेपालको संविधानले स्वास्थ्यसम्बन्धी नागरिकको अधिकारलाई मौलिक हकको रूपमा संरक्षण प्रदान गरी उच्च महत्त्व प्रदान गरेको छ । नेपालमा स्वास्थ्यसम्बन्धी अधिकारलाई कोभिड १९ को सन्दर्भमा विश्लेषण गर्दा मुख्यतः नेपालको संविधानको धारा १६ (१), (३०) (३५) द्वारा प्रदत्त मौलिक हक, सङ्क्रामक रोग ऐन, २०२० को दफा २; विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापन ऐन, २०७४ को दफा ५, ८, ११ र जनस्वास्थ्य सेवा ऐन, २०७५ को दफा ४८, ४९ का साथै नेपाल पक्षराष्ट्र भएका अर्थात नेपालले हस्ताक्षर गरेका मानव अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिहरूसमेतको स्वास्थ्यसम्बन्धी अधिकारको व्यवस्था हेर्नुपर्ने हुन्छ । गत वर्षबाट फैलिन सुरु भएको नोबल कोरोना भाइरस कोभिड १९ बाट विश्वका अन्य मुलुक जस्तै नेपाल पनि नराम्ररी प्रभावित भएको छ । लाखौंको सङ्ख्यामा नागरिकहरू कोभिड १९ बाट सङ्क्रमित

१ *एलएल.एम. (वाणिज्य कानुन), एलएल.एम (अन्तर्राष्ट्रिय कानुन र मानव अधिकार), विद्यावारिधि (कानुन), क्याम्पस प्रमुख, नेपाल ल क्याम्पस, प्रदर्शनीमार्ग, काठमाडौं

भएका सन्दर्भमा संविधानले मौलिक हकको रूपमा प्रदान गरेको स्वास्थ्यसम्बन्धी हकको कार्यान्वयनको अपेक्षा नागरिकले गर्ने र सरकारले आफ्नो साधन स्रोतको सीमितताका आधारमा आफ्नो संवैधानिक दायित्व तथा कर्तव्यबाट कतिपय अवस्थामा विमुख भएको वर्तमान कठिन परिस्थितिमा वर्तमान संवैधानिक व्यवस्था, कानुनी प्रावधान र राष्ट्रले गरेको मानव अधिकारप्रतिको अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिबद्धताको समेतको कसिमा स्वास्थ्यसम्बन्धी नागरिकका हक र कोभिड १९ को सन्दर्भलाई हेर्नुपर्ने हुन्छ । सामान्यतया मौलिक हकहरूको प्रगतिशील व्याख्या हुने गर्दछ साथै देशको साधन तथा स्रोतले पनि सम्भव हुनुपर्दछ । यस सन्दर्भमा सर्वोच्च अदालतले गरेको व्याख्या पनि महत्वपूर्ण हुन्छ । त्यसैले यस लेखमा सर्वोच्च अदालतबाट जारी भएका सङ्कामक र जनस्वास्थ्यसम्बन्धी केही आदेश र फैसलाहरूलाई उल्लेखसमेत गरिएको छ । स्वास्थ्यसम्बन्धी संवैधानिक तथा कानुनी अधिकारको कार्यान्वयन विशेष गरी सङ्क्रमणको अवस्थामा हाम्रो जस्तो देशको लागि दिन प्रतिदिन अत्यन्त चुनौतीपूर्ण हुँदै आएको छ । विश्वका कतिपय मुलुकमा यस कोभिड १९ को रोकथाम तथा उपचारको कानुनी प्रबन्धका लागि कोभिड ऐन भनी विशेष ऐन नै जारी गरेको समेत देखिन्छ । नेपालमा यस रोगको रोकथाम र नियन्त्रणका लागि राज्यले छुट्टै ऐनको आवश्यकता महसुस गरेको देखिएको छैन । यसैगरी यस रोगको रोकथामका लागि धेरै मुलुकहरूमा भ्याक्सिनहरूको व्यापक परीक्षणहरू भइरहेता पनि हालसम्म परीक्षणहरूले सम्पूर्ण मापदण्डहरू पुरा गरी नसकेको अवस्था छ । केही मुलुकहरूले कोरोनाविरुद्धको भ्याक्सिनले स्वीकृति प्राप्त गरी लगाउने अभियान नै समेत घोषणा गरेका समाचार आइरहेका छन् । यस महामारीको समयमा नै रोकथामको उपाय हुन नसकेकमा हाम्रो जस्तो साधन र स्रोत अपर्याप्त भएको राष्ट्रमा यस सङ्क्रमणले थप जोखिम र चुनौती सिर्जना गर्ने हुँदा संविधान र कानुनी व्यवस्थाले मात्र त्यसको सामना गर्न नसकिने हुन्छ । प्रभावकारी भ्याक्सिनहरूको प्रयोग भएको अवस्थामा समेत सबै नागरिकहरूको त्यसमा समयमा नै रोकथामको उपाय हुन नसकेकमा हाम्रो जस्तो साधन र स्रोत अपर्याप्त भएको राष्ट्रमा यस सङ्क्रमणले थप जोखिम र चुनौती सिर्जना गर्ने हुँदा संविधान र कानुनी व्यवस्थाले मात्र त्यसको सामना गर्न नसकिने हुन्छ ।

२. संवैधानिक व्यवस्था

नेपालको संविधानको मौलिक हकअन्तर्गत धारा ३५ ले स्वास्थ्यसम्बन्धी हकको व्यवस्था गरेको छ ।

जसअनुसार नागरिकहरूले निम्न किसिमका अधिकारहरू मौलिक हकको रूपमा प्राप्त गरेका छन् :

- (१) प्रत्येक नागरिकलाई राज्यबाट आधारभूत स्वास्थ्य सेवा निःशुल्क प्राप्त गर्ने हक हुनेछ र कसैलाई पनि आकस्मिक स्वास्थ्य सेवाबाट वञ्चित गरिने छैन । ^२
- (२) प्रत्येक व्यक्तिलाई आफ्नो स्वास्थ्य उपचारको सम्बन्धमा जानकारी पाउने हक हुनेछ । ^३
- (३) प्रत्येक नागरिकलाई स्वास्थ्य सेवामा समान पहुँचको हक हुनेछ । ^४

२ नेपालको संविधान, २०७२, धारा ३५(१)

३ नेपालको संविधान, २०७२, धारा ३५(२)

४ नेपालको संविधान, २०७२, धारा ३५(३)

(४) प्रत्येक नागरिकलाई स्वच्छ खानेपानी तथा सरसफाइमा पहुँचको हक हुनेछ ।^५

त्यस्तै गरी संविधानको धारा ५१ (ज) मा राज्यका नीतिहरूअन्तर्गत नागरिकका आधारभूत आवश्यकतासम्बन्धी नीतिमा स्वास्थ्यसम्बन्धी व्यवस्थाहरूमध्ये निम्न मुख्य छन्: नागरिकलाई स्वास्थ्य बनाउन राज्यले जनस्वास्थ्यको क्षेत्रमा आवश्यक लगानी अभिवृद्धि गर्दै जाने, गुणस्तरीय स्वास्थ्य सेवामा सबैको सहज, सुलभ र समान पहुँच सुनिश्चित गर्ने, नेपालको परम्परागत चिकित्सा पद्धतिको रूपमा रहेको आयुर्वेदिक, प्राकृतिक चिकित्सा र होमियोपेथिक लगायत स्वास्थ्य पद्धतिको संरक्षण र प्रवर्धन गर्ने, स्वास्थ्य क्षेत्रमा राज्यको लगानी अभिवृद्धि गर्दै यस क्षेत्रमा भएको निजी लगानीलाई नियमन र व्यवस्थापन गरी सेवामूलक बनाउने, स्वास्थ्य सेवालाई सर्वसुलभ र गुणस्तरीय बनाउन स्वास्थ्य अनुसन्धानमा जोड दिँदै स्वास्थ्य संस्था र स्वास्थ्यकर्मीको सङ्ख्या वृद्धि गर्दै जाने, नागरिकको स्वास्थ्य बिमा सुनिश्चित गर्दै स्वास्थ्य उपचारमा पहुँचको व्यवस्था मिलाउने व्यवस्था उल्लेख गरेको पाइन्छ ।

३. कानुनी प्रावधान

(क) सङ्क्रामक रोग ऐन, २०२०

नेपाल भर वा त्यसको कुनै भागमा मानिसमा कुनै सङ्क्रामक रोग उब्जेमा वा फैलिएमा वा फैलिने सम्भावना देखिएमा नेपाल सरकारले सो रोग निर्मूल गर्न वा रोकथाम गर्न आवश्यक कारबाही गर्न सक्छ र सर्वसाधारण जनता वा कुनै व्यक्तिहरूको समूहउपर लागु हुने गरी आवश्यक आदेश जारी गर्न सक्नेछ भन्ने व्यवस्था सङ्क्रामक रोग ऐन, २०२० ले गरेको छ ।^६ नेपाल सरकारले मानिसमा उब्जेको वा फैलिएको वा फैलिने सम्भावना भएको कुनै सङ्क्रामक रोग निर्मूल गर्न वा सो रोग रोकथाम गर्नको लागि आवश्यक व्यवस्था मिलाउन कुनै अधिकारीलाई मुक्कर गरी आवश्यक अधिकार सुम्पन सक्ने^७ र माथि उल्लिखित व्यवस्थाको सर्वमान्यतामा प्रतिकूल असर नपर्ने गरी नेपाल सरकारले पैदल वा जुनसुकै सवारीको साधनबाट लगिने वा ल्याइने सफर गर्ने यात्रुको जाँचबुझ गर्न र त्यस्ता पशुपंक्षी वा यात्रुलाई कुनै सङ्क्रामक रोग लागेको छ भन्ने शङ्का लागेमा जाँचबुझ गर्न खटिएको कर्मचारीले त्यस्तो यात्रुलाई अस्पताल तथा अन्य स्थानहरूमा अलग गरी राख्न वा कुनै किसिमबाट ल्याउन लैजान वा सफर गर्नमा समेत निरीक्षण र नियन्त्रण गर्नको लागि आवश्यक आदेशहरू जारी गर्न सक्ने^८ कानुनी व्यवस्था छ ।

यसै गरि उक्त ऐनको पाँचौँ संशोधनले (लालमोहोर तथा प्रकाशन मिति २०७५/११/१९) ले दफा २ क मा विशेष व्यवस्था गर्ने प्रदेशको अधिकारलाई विकेन्द्रित गरेको छ । जसअनुसार प्रदेशभर वा त्यसको कुनै भागमा सङ्क्रामक रोग उब्जेमा वा फैलिएमा वा फैलिने सम्भावना देखिएमा प्रदेश सरकारले सो रोग निर्मूल गर्न वा रोकथाम गर्न आवश्यक कारबाही गर्न सक्ने र आवश्यक व्यवस्था मिलाउन कुनै अधिकारीलाई

५ नेपालको संविधान, २०७२, धारा ३५(४)

६ सङ्क्रामक रोग ऐन, २०२०, दफा २

७ सङ्क्रामक रोग ऐन, २०२०, दफा २(२)

८ सङ्क्रामक रोग ऐन, २०२०, दफा २ (३)

मुकरर गरी आवश्यक अधिकार सम्पण गर्न सक्ने व्यवस्था छ । यसको साथै उक्त व्यवस्थाको सर्वमान्यतामा प्रतिकूल असर नपर्ने गरी प्रदेश सरकारले पैदल वा जुनसुकै सवारीको साधनबाट यात्रा गर्ने यात्रुको जाँचबुझ गर्न र त्यस्ता यात्रुलाई कुनै सङ्क्रामक रोग लागेको छ भन्ने शङ्का लागेमा जाँचबुझ गर्न खटिएको कर्मचारीले त्यस्तो यात्रुलाई अस्पताल तथा अन्य स्थानमा अलग गरी राख्न वा कुनै किसिमबाट ल्याउन लैजान वा यात्रा गर्नमा समेत निरीक्षण र नियन्त्रण गर्नको लागि आवश्यक आदेशहरू जारी गर्न सक्ने तर नेपाल सरकारले आदेश जारी गरिसकेको अवस्थामा प्रदेश सरकारले त्यस किसिमको आदेश जारी गर्नुनपर्ने तर नेपाल सरकारले जारी गरेको आदेशको प्रदेश सरकारले समेत कार्यान्वयन गर्नुपर्ने कानुनी व्यवस्था रहेको छ ।

उक्त सङ्क्रामक रोग ऐन, २०२० ऐन वा सो ऐनअन्तर्गत दिइएको आदेशलाई अपहेलना गर्ने व्यक्तिउपर १ महिनासम्म कैद वा रु. १००।- सम्म जरिवाना वा दुवै सजाय हुने र यस ऐनअन्तर्गत अधिकृत व्यक्तिहरूलाई काममा बाधा पुऱ्याउनेलाई ६ महिनासम्म कैद वा रु. ६००।- सम्म जरिवाना वा दुवै सजाय हुने ^९ व्यवस्था कानुनी छ ।

(ख) जनस्वास्थ्य सेवा ऐन, २०७५

नेपालको संविधानले प्रत्याभूत गरेको निःशुल्क आधारभूत स्वास्थ्य सेवा तथा आकस्मिक स्वास्थ्य सेवा पाउने हक कार्यान्वयन गर्न र स्वास्थ्य सेवालाई नियमित, प्रभावकारी, गुणस्तरीय तथा सर्वसुलभ तुल्याई नागरिकको पहुँच स्थापित गर्नको लागि आवश्यक कानुनी व्यवस्था गर्न वाञ्छनीय भएकोले, सङ्घीय संसदले यो ऐन जारी भएको देखिन्छ ।^{१०}

यस ऐनको कानुनी व्यवस्था हेर्दा आपतकालीन स्वास्थ्य सेवा तथा व्यवस्थापन को लागि आपतकालीन अवस्थामा तत्कालै स्वास्थ्य सेवा पुऱ्याउन तोकिए बमोजिमको द्रुत प्रतिकार्य टोली तथा आपतकालीन चिकित्सकीय समूह रहने^{११} तथा सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहले आपतकालीन स्वास्थ्य योजना विकास गरी लागुगर्नुपर्ने बाध्यकारी अवस्था छ ।^{१२} सो कार्य गर्दा प्रदेश सरकार र स्थानीय तहले योजना विकास गर्दा नेपाल सरकारले सङ्घीय कानुनबमोजिम निर्धारण गरेका मापदण्ड तथा निर्देशिकाहरूअनुरूप हुने गरी गर्नुपर्ने कानुनी प्रावधान छ ।^{१३}

स्थानीय तहले प्रचलित कानुनबमोजिम जनस्वास्थ्य विपद् अवस्था घोषणा गर्न सक्ने तर कुनै विपद् एकभन्दा बढी स्थानीय तहमा हुन गएमा सम्बन्धित प्रदेशले र एकभन्दा बढी प्रदेशहरूमा जनस्वास्थ्य विपद् अवस्था सिर्जना हुन गएमा नेपाल सरकारले तोकिएबमोजिम जनस्वास्थ्य विपद् अवस्था घोषणा

९ सङ्क्रामक रोग ऐन, २०२०, दफा ३

१० जनस्वास्थ्य सेवा ऐन, २०७५, प्रस्तावना

११ जनस्वास्थ्य सेवा ऐन, २०७५, दफा ४८ (१)

१२ जनस्वास्थ्य सेवा ऐन, २०७५, दफा ४८ (२)

१३ जनस्वास्थ्य सेवा ऐन, २०७५, दफा ४८ (३)

गर्न सक्ने व्यवस्था छ ।¹⁴ यसरी जनस्वास्थ्य विपद् अवस्था घोषणासम्बन्धी जानकारी सम्बन्धित सबैका लागि सार्वजनिक माध्यमबाट प्रचार-प्रसारगर्नुपर्ने¹⁵ र जनस्वास्थ्य विपद्को समयावधि र क्षेत्र लगायत अन्य पक्षहरूमा उपलब्ध तथ्याङ्क तथा सूचनाका आधारमा थपघट वा हटाउन सकिने व्यवस्था ऐनले गरेको छ ।¹⁶

सङ्क्रामक रोगको रोकथाम, सूचना तथा उपचार सन्दर्भमा रोगहरूको सूची नेपाल सरकारले तोके बमोजिम हुने व्यवस्था छ ।¹⁷ कुनै स्थानमा उच्च जोखिमयुक्त सङ्क्रामक रोग देखिएमा सोको जानकारी स्वास्थ्य संस्था वा जनस्वास्थ्य अधिकारीलाई दिनु सम्बन्धित व्यक्तिको कर्तव्य हुने¹⁸ साथै कुनै व्यक्ति सङ्क्रामक रोगबाट प्रभावित भएको पाइएमा निजको उपचार व्यवस्थापन सम्बन्धित स्वास्थ्य संस्था वा स्वास्थ्यकर्मीले तत्कालै गर्नुपर्ने प्रावधान छ ।¹⁹ यसका अलावा सूचीकृत गरिएका सङ्क्रामक रोगहरूको बिरामी पहिचान भएमा सम्बन्धित स्वास्थ्य संस्था वा स्वास्थ्यकर्मीले तोकिएको मापदण्डबमोजिम सम्बन्धित निकायमा तोकिएको समयावधिभित्र सूचना सम्प्रेषण गर्नुपर्ने²⁰ र प्राप्त सूचनाको आधारमा प्रदेश र मन्त्रालयसँग आवश्यक सहयोग लिइ समयमै थप अध्ययन र व्यवस्थापन गर्ने जिम्मेवारी तोकिएबमोजिम स्थानीय तहको हुने अवस्था छ ।²¹ स्वास्थ्य संस्थाले सङ्क्रामक रोग लागेका बिरामीको उपचारको लागि आवश्यक व्यवस्था मिलाउनुपर्ने दायित्व ऐनले गरेको छ ।²²

(ग) मुलुकी अपराध संहिता, २०७४

मुलुकी अपराध संहिता, २०७४ को परिच्छेद ५ सार्वजनिक हित, स्वास्थ्य, सुरक्षा, सुविधा र नैतिकताविरुद्धका कसुरान्तर्गत सङ्क्रामक रोग फैलाउन नहुने कानुनी व्यवस्था संहिताले गरेको छ ।

कसैले कसैको ज्यानलाई खतरा पुऱ्याउन सक्ने कुनै किसिमको सङ्क्रामक रोग फैलाउने वा फैलिन सक्ने कुनै काम गर्न हुँदैन ।²³ त्यस्तो कसुर गर्ने वा गराउने व्यक्तिलाई नियतपूर्वक वा जानीजानी गरेको भए दस वर्षसम्म कैद र एक लाख रुपियाँसम्म जरिवाना, लापरवाहीपूर्वक गरेको भए पाँच वर्षसम्म कैद र पचास हजार रुपियाँसम्म जरिवाना र हेलचेक्राइँपूर्वक गरेको भए तीन वर्षसम्म कैद र तीस हजार रुपियाँसम्म जरिवाना हुने कानुनी व्यवस्था गरेको देखिन्छ ।²⁴ यसरी हेर्दा विधायिकाले कुनै किसिमको सङ्क्रामक रोग

14 जनस्वास्थ्य सेवा ऐन, २०७५, दफा ४८ (४)

15 जनस्वास्थ्य सेवा ऐन, २०७५, दफा ४८ (५)

16 जनस्वास्थ्य सेवा ऐन, २०७५, दफा ४८ (६)

17 जनस्वास्थ्य सेवा ऐन, २०७५, दफा ४९ (१)

18 जनस्वास्थ्य सेवा ऐन, २०७५, दफा ४९ (२)

19 जनस्वास्थ्य सेवा ऐन, २०७५, दफा ४९ (३)

20 जनस्वास्थ्य सेवा ऐन, २०७५, दफा ४९ (४)

21 जनस्वास्थ्य सेवा ऐन, २०७५, दफा ४९ (५)

22 जनस्वास्थ्य सेवा ऐन, २०७५, दफा ४९ (६)

23 मुलुकी अपराध संहिता, २०७४, दफा १०४(१)

24 मुलुकी अपराध संहिता, २०७४, दफा १०४(२)

फैलाउने वा फैलिन सक्ने कुनै कार्य गर्ने व्यक्तिलाई कडा सजायको कानुनी व्यवस्थाको आवश्यकता महसुस गरेको देखिन्छ ।

(घ) विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापन ऐन, २०७४

विपद् व्यवस्थापनका सबै क्रियाकलापको समन्वयात्मक र प्रभावकारी रूपमा व्यवस्थापन गरी प्राकृतिक तथा गैरप्राकृतिक विपद्बाट सर्वसाधारणको जीउज्यान र सार्वजनिक, निजी तथा व्यक्तिगत सम्पत्ति, प्राकृतिक एवम् सांस्कृतिक सम्पदा र भौतिक संरचनाको संरक्षण गर्न विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापनसँग सम्बन्धित प्रचलित कानुनलाई संशोधन र एकीकरण गर्न आवश्यक भएको भनी संसदले यो ऐन बनाएको देखिन्छ ।²⁵

विपद् व्यवस्थापनसम्बन्धी कार्यलाई प्रभावकारी रूपमा सञ्चालन गर्न एक विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापन राष्ट्रिय परिषद् रहने र परिषद्ले विपद् व्यवस्थापनसम्बन्धी राष्ट्रिय नीति तथा योजना स्वीकृत गर्ने, विपद् व्यवस्थापन सम्बन्धमा अङ्गीकार गर्नुपर्ने नीति तथा योजनाका सम्बन्धमा कार्यकारी समिति र प्राधिकरणलाई आवश्यक निर्देशन दिने, विपद् व्यवस्थापनसम्बन्धी कार्यमा प्रदेश तथा स्थानीय तहलाई आवश्यक नीतिगत मार्गदर्शन गर्ने, विपद् व्यवस्थापनका लागि आर्थिक स्रोतको व्यवस्थापन गर्ने सम्बन्धमा कार्यकारी समिति तथा प्राधिकरणलाई निर्देशन दिने र सोको लागि आवश्यक सहजीकरण गर्ने, विपद् व्यवस्थापन सम्बन्धी कार्यहरूको मूल्याङ्कन गर्नु परिषदका मुख्य काम, कर्तव्य र अधिकार रहेको कुरा उक्त ऐनमा उल्लेख गरेको देखिन्छ ।²⁶

त्यस्तै गरी परिषद्बाट स्वीकृत नीति तथा योजनाको कार्यान्वयन गर्ने, गराउने काम समेतका लागि एक कार्यकारी समिति रहने कानुनी व्यवस्था छ । उक्त समितिको मुख्य काम, कर्तव्य र अधिकारमा विपद् व्यवस्थापन सम्बन्धी राष्ट्रिय नीति तथा योजना तयार गरी परिषद्समक्ष पेस गर्ने, परिषद्बाट स्वीकृत राष्ट्रिय नीति तथा योजनाको अधीनमा रही विपद् जोखिम न्यूनीकरण, विपद् प्रतिकार्य तथा विपद् पुनर्लाभसम्बन्धी एकीकृत तथा क्षेत्रगत नीति, योजना तथा कार्यक्रम स्वीकृत गरी लागु गर्ने, गराउने, विपद् व्यवस्थापनसम्बन्धी रणनीतिक योजना तथा कार्यक्रम स्वीकृत गरी लागु गर्ने, गराउने मुख्य रूपमा देखिन्छ ।²⁷ विपद् व्यवस्थापन सम्बन्धी क्रियाकलापको थप प्रभावकारी रूपमा सञ्चालन तथा व्यवस्थापन गर्नको लागि मन्त्रालयअन्तर्गत एक राष्ट्रिय विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापन प्राधिकरण रहने पनि व्यवस्था देखिन्छ ।²⁸

25 विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापन ऐन, २०७४ , प्रस्तावना

26 विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापन ऐन, २०७४ , दफा ५

27 विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापन ऐन, २०७४ , दफा ८

28 विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापन ऐन, २०७४ , दफा ११

४. अन्तर्राष्ट्रिय कानुनी प्रावधान

स्वास्थ्यसम्बन्धी अधिकारलाई अन्तर्राष्ट्रिय कानुनले समेत प्रथमिकतामा राखेको छ । विभिन्न सन्धि तथा नेपाल पक्ष भएका मानव अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिहरूले समेत स्वास्थ्यलाई महत्त्वपूर्ण र आधारभूत मानव अधिकारको रूपमा व्यवस्था गरेको देखिन्छ ।

(क) मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणा, १९४८

प्रत्येक व्यक्तिलाई उसको र उसको परिवारको स्वास्थ्य र कल्याणको लागि खाना, कपडा, घर तथा औषधोपचारका सुविधाहरू र आवश्यकताअनुसारको सामाजिक सेवाहरू सहित स्तरयुक्त जीवन-यापन गर्ने अधिकार छ र साथै बेरोजगारी, बिरामी, असमर्थता, विधवा, बुढेसकाल वा निजको नियन्त्रण बाहिरका अन्य परिस्थितिमा साधन अभाव भएमा सुरक्षाको अधिकार रहेको कुरा उल्लेख गरेको छ ।²⁹ आमा र शिशुहरूलाई विशेष हेरचाह र सहायता प्राप्त गर्ने अधिकार छ । वैवाहिक सम्बन्ध भइ वा नभइ जन्मेका सबै बालबालिकालाई समान सामाजिक संरक्षण उपभोग गर्ने अधिकार हुने कुरा उक्त घोषणपत्रमा उल्लेख भएको देखिन्छ ।³⁰

(ख) आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र, १९६६

आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र, १९६६ मा प्रत्येक व्यक्तिको शारीरिक र मानसिक स्वास्थ्यको उच्चतम प्राप्य स्तरको उपभोग गर्ने अधिकार स्वीकार गरेको छ ।³¹ यस अधिकारको पूर्ण प्राप्ति हासिल गर्नका लागि प्रस्तुत प्रतिज्ञापत्रका पक्षराष्ट्रहरूले चाल्ने कदमहरूमा निम्न कुराका लागि आवश्यक कदमहरूसमेत समावेश हुनेछन् भनी प्रतिज्ञापत्रमा उल्लेख छ : शिशु मृत्यु दर तथा शिशु मृत्यु घटाउने र बालकको स्वास्थ्य विकासको व्यवस्था, वातावरणीय तथा औद्योगिक सरसफाइका सबै पक्षहरूको सुधार, प्रकोप, महामारी, पेसागत र अन्य रोगहरूको रोकथाम, उपचार तथा नियन्त्रण, बिरामी भएको अवस्थामा सबैलाई चिकित्सागत सेवा र हेरचाह सुनिश्चित गर्ने अवस्थाहरूको सिर्जना ।³² यसैगरी महिलाविरुद्ध हुने सबै प्रकारका विभेदको उन्मूलन, १९७९ तथा सबै प्रवासी मजदूरहरू तथा उनीहरूका परिवारका सदस्यहरूको अधिकारको संरक्षणसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय सम्मेलन, १९९०, तथा बाल अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिसमेतले स्वास्थ्यसम्बन्धी अधिकारलाई महत्त्वपूर्ण मानव अधिकारका रूपमा व्यवस्था गरेको छ ।

29 मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणा, १९४८, धारा २५ (१)

30 मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणा, १९४८, धारा २५ (२)

31 आर्थिक सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र, १९६६, धारा १२ (१)

32 आर्थिक सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र, १९६६, धारा १२ (२)

५. न्यायिक भूमिका

नेपालको संविधानले नेपालको न्यायसम्बन्धी अधिकार संविधान, अन्य कानून र न्यायका मान्य सिद्धान्तबमोजिम अदालत तथा न्यायिक निकायबाट प्रयोग गरिने र संविधान र कानूनको व्याख्या गर्ने अन्तिम अधिकार सर्वोच्च अदालतलाई हुने व्यवस्था गरेको छ । नागरिकको मौलिक अधिकारको संरक्षण र कार्यान्वयनको लागि सर्वोच्च अदालतले अभिभावकको भूमिका खेल्दै आएको छ । संविधान प्रदत्त स्वास्थ्यसम्बन्धी अधिकार तथा कोभिड १९ को प्रकोपको अवस्थामा समेत नागरिकको मौलिक हक तथा मानव अधिकारको संरक्षणका लागि सम्मानित सर्वोच्च अदालतले महत्त्वपूर्ण आदेश तथा फैसला गरी आफ्नो संविधानले प्रदान गरेको आफ्नो अभिभावकिय दायित्व निर्वाह गरेको देखिन्छ । सम्मानित अदालतबाट समय-समयमा जारी यस किसिमका आदेश तथा फैसलाका कारण कोभिड १९ को परीक्षण तथा उपचारमा समेत नागरिकहरूलाई सहज भएको अवस्था छ । यसको साथै आगामी दिनमा समेत अदालतको अभि सशक्त भूमिकाको अपेक्षा नागरिकहरूले गरेको देखिन्छ ।

(क) पूर्ण राजवशीविरुद्ध प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय ³³

पूर्ण राजवशीविरुद्ध प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयसमेत भएको यस परमादेश रिटमा मुद्दामा सम्मानित सर्वोच्च अदालतले (एकल इजलास माननीय न्यायाधीश श्री तेजबहादुर के.सी) आदेश जारी गर्दै भनेको छ: प्रस्तुत विषयमा व्यवस्थापकिय पक्षमा अन्तरिम आदेश माग भएको सम्बन्धमा विचार गर्दा, निवेदकको जिकिर नाजायज पनि देखिँदैन भने सरकार पनि संवेदनशील नै रहेको देखिन्छ । निवेदकले उठाएको (कोभिड १९) कोरोना आइरस सङ्क्रमणको भयावह कुनै एक भूगोलमा मात्र सिमित रहेको विषय नरहेको छ । यसबाट जोगिन र सङ्क्रमण देशमा भित्रिनै नदिन विपद्पूर्वको जोखिम व्यवस्थापन समयमै हुन अति आवश्यक छ । लोक कल्याणकारी प्रजातान्त्रिक व्यवस्थामा सरकार (देश र जनताप्रति उत्तरदायी जिम्मेवार र त्यसप्रति गम्भीर भएको र रहेको नै हुने गर्छ, यसमा केही शङ्का गरी रहनुपर्दैन । यसको रोकथाम र विपद्पूर्वको जोखिम न्यूनीकरणको लागि राज्यतर्फबाट क्रमिक रूपमा तयारी र व्यवस्थापन भैरहेको पनि छ । यो रोगको सङ्क्रमणले भौगोलिक क्षेत्र बिस्तार गरिरहेको र नेपालमा पनि यो सङ्क्रमणको प्रवेशको सम्भावनालाई कुनै पनि अवस्थामा नजरअन्दाज गर्न नहुने र यसबाट अगावै सुरक्षित हुन र राज्यले पनि गरी दिन नेपालको संविधानको धारा १६(१) (३०) (३५) द्वारा प्रदत्त मौलिक हक, सङ्क्रमक रोग ऐन, २०२० को दफा २; विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापन ऐन, २०७४ को दफा ५, ८, ११ र जनस्वास्थ्य सेवा ऐन, २०७५ को दफा ४८, ४९ लगायतका कानून प्रदत्त हकहितलाई संविधानको धारा १३३(२) (३) को आधारमा संरक्षण एवम् रक्षा गर्ने हेतु कोरोना भाइरस (कोभिड १९)को सम्भावित सङ्क्रमण र त्यसबाट फैलिने सक्ने महामारीजस्तो विपद् जोखिम न्यूनीकरणको निमित्त विपद्पूर्वको जोखिमको विश्लेषण, मूल्याङ्कन, विपद् रोकथाम र व्यक्तिको न्यूनीकरणसम्बन्धी पूर्व-तयारीका कामहरू गरी नसकेको भए तत्काल गरी र गर्न लगाइ सङ्क्रमण फैलिए विपद् प्रतिकार्य र व्यवस्थापनका कार्यहरू

33 ०७६-७०-०८५४ सर्वोच्च अदालत

प्रभावकारी ढङ्गले गर्नु/गराउनु, देशको, उत्तर र अन्यसीमाबाट नेपालमा प्रवेश गरिने स्थलमार्ग र त्रिभुवन अन्तर्राष्ट्रिय विमानस्थलबाट व्यक्तिहरू प्रवेश गर्ने नागरिक (विदेशीसमेत)हरूको अनिवार्य रूपमा कडाइका साथ दक्ष जनशक्तिसहितको स्वास्थ्य जाँचको प्रभावकारी उपकरणको व्यवस्था, कोरोना भाइरस (कोभिड १९) को गम्भीर सङ्क्रमण फैलिएका देशहरू (चीन, जापान, दक्षिण कोरिया, बहराइन, इरान, आदि)-बाट सोभै र ट्रान्जिट भएर त्रिभुवन अन्तर्राष्ट्रिय विमानस्थलमा अवतरण हुने अन्तर्राष्ट्रिय उडानका अवस्था र परिस्थितिको गम्भिरताको सूक्ष्म मूल्याङ्कन गरी आम जनताको स्वास्थ्यसम्बन्धी राष्ट्रिय हितलाई ध्यानमा राखी केही दिन र महिनाको लागि अन्तर्राष्ट्रिय विमानस्थलमा अवतरण हुने अन्तर्राष्ट्रिय उडानमा रोक लगाउने र ति देशका नागरिकलाई स्वास्थ्य परीक्षणविना प्रवेशमा रोक लगाउनुको साथै शङ्कास्पद स्वदेशी तथा विदेशी नागरिकलाई तत्कालै आइसोलेसन र क्वारेन्टिनमा राखी छुट्टै उपचारको व्यवस्था मिलाउने लगायत सङ्क्रमण लाग्न र फैलिन नदिन र साथै यसको कारणबाट बजारमा दैनिक उपभोगका अत्यावश्यक खाद्यान्न लगायका चीज-वस्तुहरूको अभाव हुन नदिन र त्यस सम्बन्धमा नियमित निगरानी राखी रहने लगायतका अन्य आन्तरिक व्यवस्थापनका साथै त्यससम्बन्धी सूचना सङ्कलन गरी त्यसलाई प्रवाह र संप्रेषण गर्ने व्यवस्थाहरू तत्काल गर्न गराउनको लागि प्रस्तुत निवेदनको अन्तिम टुङ्गो नलागेसम्मको लागि विपक्षीहरूको नाउँमा सर्वोच्च अदालत नियमावली, २०७४ को नियम ४९ (२) (क) बमोजिम अन्तरिम आदेश जारी गरी विषयवस्तुको प्रकृति, गाम्भीर्यता र संवेदशीलता हेर्दा प्रस्तुत विषयलाई अग्राधिकार दिइ किनारा लगाउनुपर्ने देखिँदा सो कारबाहीको लागि अग्राधिकार दिइ आदेश जारी भएको देखिन्छ ।

(ख) विष्णु लुइटेलसमेत विरुद्ध प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय^{३४},

पुष्पराज पौडेलसमेत विरुद्ध प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रीपरिषद्को सचिवालय^{३५}, मुकुन्द अधिकारीविरुद्ध प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय^{३६} सर्वोच्च अदालत, संयुक्त इजलास माननीय न्यायाधीश हरि कृष्ण कार्की र माननीय न्यायाधीश डा. श्री आनन्दमोहन भट्टराईले रिट नं. ०७६-WO-०९३३ अधिवक्ता विष्णु लुइटेलसमेत विरुद्ध प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय, सिंहदरबार, काठमाडौंसमेत, ०७६-WO-०९३४ सर्वोच्च अदालत बार एशोसिएसनको तर्फबाट अधिवक्ता पुष्पराज पौडेलसमेत विरुद्ध प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को सचिवालय, सिंहदरबार, काठमाडौंसमेत, ०७६-WO-०९३६ अधिवक्ता मुकुन्द अधिकारीविरुद्ध प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय, सिंहदरबार, काठमाडौंसमेत पेस भएका तीन निवेदनमा कोभिड १९ को महामारीको कसरी समाधान गर्न, नागरिकको सुरक्षा के-कसरी गर्ने भन्ने विषयसँग सम्बन्धित देखियो भन्दै सर्वोच्च अदालतले निम्नबमोजिको अन्तरिम आदेश जारी गरेको छ :-

(क) राहत सम्बन्धमा हाल स्थानीय तहबाट कार्यहरू भएको देखियो । राहत वितरण गर्दा श्रम गरेर जीवन निर्वाह गर्ने, लकडाउनको कारण आयआर्जन रोकिएका व्यक्तिहरूलाई केन्द्रित गरी र राहतको दुरुपयोग नहोस् भनी पारदर्शितासमेत कायम गरी वितरण गरिएको पाइयो । “नेपालमा कोही भोको

३४ ०७६-WO-०९३३, सर्वोच्च अदालत

३५ ०७६-WO-०९३४ सर्वोच्च अदालत

३६ ०७६-WO-०९३६ सर्वोच्च अदालत

पढैन, कोही भोको मर्दैन” भन्ने सरकारद्वारा घोषित नीतिलाई व्यवहारमा कार्यान्वयन गर्न त्यस्ता लक्षित व्यक्ति तथा परिवारको सही पहिचानमा कमी नआओस् भन्नेतर्फ ध्यान केन्द्रित गर्नु ।

- (ख) क्वारेन्टिनको लागि देशको विभिन्न भागमा हाल २७,०१० बेड खडा गरिएको भन्ने जानकारी प्राप्त भयो । क्वारेन्टिनको स्थापनामा WHO को मापदण्ड अनुशरण भए/नभएको अनुगमनको व्यवस्था गर्नुका साथै विदेशबाट हवाईजहाज र स्थल मार्ग हुँदै नेपाल प्रवेश गरेका सबैलाई क्वारेन्टिनमा राखेको मापदण्ड स्थानीय तहमार्फत तिनीहरूलाई पत्ता लगाइ उनीहरूलाई आवश्यकता अनुसार क्वारिन्टइनमा राख्न वा होम क्वारन्टाइनमा निगरानीसहित राखेबारे घनिभूत प्रयास गर्नु ।
- (ग) परीक्षणको हकमा हाल सो कार्य प्रदेश तहमा बिस्तार गरिएको पाइयो तर, हालसम्म १,६४५ जनाको मात्र परीक्षण गरेको पाइयो । यो सङ्ख्या अत्यन्त न्यून देखिँदा परीक्षण केन्द्रहरू उपत्यकाबाहिर अन्य शहरी केन्द्रहरूमा समेत बिस्तार गरी परीक्षणमा धेरैभन्दा धेरै जनताको सहज पहुँच पुऱ्याउनु ।
- (घ) नेपालको ग्रामिण परिवेश र विकटतालाई दृष्टिगत गर्दै सङ्क्रमणको सम्भावना भएका व्यक्तिहरूको परीक्षण, आइसोलेशन र उपचारसमेतको लागि स्थानीय तह र प्रशासनसमेतसँग समन्वय गरी छिटेभन्दा छिटो उपचार केन्द्र अस्पतालमा पुऱ्याउन हेलिकप्टरद्वारा एयरलिफ्ट हुने व्यवस्थासमेत गर्नु ।
- (ङ) कोभिड १९ बाहेकका अन्य बिरामीहरूको आकस्मिक स्वास्थ्य सेवाका साथै बिस्तार गर्नुपर्ने आवश्यक उपचार प्रभावित नहुने व्यवस्था मिलाउनु ।
- (च) निजी तवरमा सञ्चालित अस्पतालमा कार्यरत स्वास्थ्यकर्मीहरूलाई समेत सुरक्षित ढङ्गबाट सेवा सुचारु गर्न सक्ने वातावरण सिर्जनाका लागि पीपीइलगायतका आवश्यक स्वास्थ्य सामग्रीको उपलब्धताको सुनिश्चितता गरी निजी अस्पताललाई सेवा सुचारु गराउने व्यवस्था गर्नु र निजी अस्पतालद्वारा प्रदान गरिएको सेवाको हकमा मिति २०७६/१२/१८ को आदेशको कार्यान्वयनको अवस्था लिखित जवाफ पेस हुँदा स्पष्ट गर्नु ।
- (छ) कृषिजन्य कार्य कहिल्यै नरोकिने निरन्तरको कार्य हुँदा कृषि क्षेत्रमा संलग्न किसानहरूको सुरक्षा र राहतको व्यवस्था गर्नु ।
- (ज) हाल मुलुकमा रहेका आइसीयु बेड र भेन्टिलेटर समेतलाई दृष्टिगत गर्दा सो सङ्ख्या नपुग रहेको र सोको बिस्तार गर्न सरकार प्रयासरत रहेको जानकारी प्राप्त भयो । महामारीको प्रकोपलाई दृष्टिगत गर्दा भेन्टिलेटर र आइसीयु बेड स्वास्थ्य विज्ञान प्रतिष्ठान, प्रदेश तहमा रहेका अस्पतालमा समेत बिस्तार गर्नु र त्यहाँका जनताको पहुँच शीघ्र बढाउनु ।
- (झ) महामारीले के कस्तो रूप लिन्छ भन्ने कुरा यकिन नभएकोले यो आदेशको कार्यान्वयनको अवस्था हेरी अघि बढ्नु आवश्यक देखिँदा लिखित जवाफ पेस हुँदा सब कुरा स्पष्ट गर्नु भनी विपक्षीहरूलाई महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमार्फत जानकारी दिन र लिखित जवाफ परेको वा पर्ने अवधि नाघेको १५ दिनभित्र प्रस्तुत निवेदनहरू सुनुवाइको लागि पेस गर्नु भनी आदेश भएको देखिन्छ ।

(ग) मिना खड्का बस्नेतसमेत विरुद्ध प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय³⁷,

मनिषकुमार श्रेष्ठविरुद्ध प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय³⁸ सर्वोच्च अदालत, संयुक्त इजलास माननीय न्यायाधीश श्री दीपककुमार कार्की र माननीय न्यायाधीश डा. श्री मनोजकुमार शर्माले अधिवक्ता मिना खड्का बस्नेतसमेत विरुद्ध प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय (०७६-WO-०९३२) साथै मनिषकुमार श्रेष्ठविरुद्ध प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय (०७६-WO-०९३५) को रिटमा परिस्थितिलाई कारण देखाई विदेशमा रहेको नेपाली नागरिकलाई नेपालभित्र सोबमोजिम नेपालीहरू विदेशबाट नेपाल आएको अवस्थामा आएका सम्पूर्ण व्यक्तिहरूको नाम, थर र वतनसहितको अद्यावधिक लगत राखेर मात्र नेपाल प्रवेश गराउने व्यवस्था मिलाउनु हो। निजहरूलाई क्वारेन्टिनमा राख्नु। नेपाल भारतको सिमामा रहेका नेपाल आउन इच्छुक नेपाली नागरिकहरूलाई नेपालमा ल्याई निश्चित समय क्वारेन्टिनमा राख्ने व्यवस्था मिलाउनु, त्यस्तो प्रबन्ध गर्न तत्काल सम्भव नभएमा भारत सरकारसँग समन्वय गरी लकडाउन अवधिसम्मका लागि निजहरूलाई खाने, बस्ने तथा उपचारको यथोचित व्यवस्था मिलाउन पहल गर्नु। क्वारेन्टिनमा रहेका व्यक्तिहरूलाई WHO को मापदण्डअनुसार स्वास्थ्य उपचार लगायतका सेवा प्रदान गर्ने व्यवस्था गरी क्वारेन्टिनलाई व्यवस्थित तवरले सञ्चालन गर्ने व्यवस्था मिलाउनु। विदेशमा रहेका नेपालीहरूको भिसा समाप्त भएको वा राहदानीको म्याद समाप्त भएको कारणबाट कुनै समस्या पर्ने अवस्था भएमा त्यस्ता नेपाली नागरिकहरू रहेको मुलुकसँग समन्वय गरी नेपाली नागरिकहरूको विदेशको बसाइँ नियमित गर्ने व्यवस्था मिलाउनु भन्ने आदेश जारी भएको देखिन्छ।

उल्लिखित मुद्दाहरूका अतिरिक्त निवेदक **गोपाल सिवाकोटी (चिन्तन) -समेत विरुद्ध प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय समेत (०७६-WO-०९३९)** को मुद्दामा “२५ जनाभन्दा बढी जम्मा नहुने, सामाजिक दुरी कायम गरिनुपर्ने, मास्कको अनिवार्य प्रयोग गरिनुपर्ने, सरसफाई गरिनुपर्ने जस्ता विषय कारागारमा पनि लागु हुनुपर्ने। महामारीको परिप्रेक्ष्यमा कारागारभित्रको व्यवस्थित सुधार (systemic reform) का लागि कानुनी आधारहरू तयार भएको तर पूर्ण कार्यान्वयन नभएकोले कार्यान्वयनको प्रकृया प्रारम्भ गर्नु। कैद सजाय छुट हुन सक्ने व्यवस्थाको विनाभेदभाव तत्काल कार्यान्वयन गर्नु, कारागारहरूमा कोभिड १९ को सङ्क्रमण हुन सक्ने अवस्थालाई न्यूनीकरण गर्न सम्पूर्ण कारागारहरूमा थप जागरण, सरसफाई disinfection लगायतका कार्यहरू गरी त्यसको अवस्था १५ दिनभित्र अदालतसमक्ष कारागार व्यवस्थापन विभागमार्फत प्रतिवेदन पेस गर्नु” भन्ने आदेश भएको छ भने **विमल खनालको हकमा अधिवक्ता तेजप्रसाद खरालविरुद्ध उच्च अदालत पोखरा, बागलुङ इजलाससमेत (२०७६ -WH- ०३३०)** भएको मुद्दामा “देश बन्दाबन्दीको lockdown को स्थितिमा रहेको अवस्थामा कारागारमा रहेका थुनुवा, कैदीको पनि अन्य नागरिकको भैं जीवनको सुरक्षा तथा सङ्क्रमणबाट सुरक्षित राख्नुपर्ने दायित्व राज्यमा रहेको छ। थुनुवा / कैदीको हकमा पनि न्यूनतम मानवीय व्यवहार गर्नुपर्ने देखिन्छ” भन्ने आदेश जारी भएको छ। यसै गरि परिवर्तित नाम ७१ धनगढी ६५ को हकमा अधिवक्ता अजयशंकर भा रूपेशविरुद्ध कैलाली जिल्ला अदालत,

37 ०७६-WO-०९३२, सर्वोच्च अदालत

38 ०७६-WO-०९३५, सर्वोच्च अदालत

कैलाली धनगढी भएको मुद्दामा “महामारीको सङ्क्रमणको जोखिमबाट सुधार गृहमा रहेका बालबालिकालाई पनि जोगाउनुपर्ने देखिन्छ । नेपालको संविधानको धारा ३९(९) ले जोखिममा रहेका बालबालिकाको राज्यबाट विशेष संरक्षण र सुविधा पाउनेहक प्रत्याभूत गर्नुपर्ने दायित्व दिइएको तथा बालबालिकासम्बन्धी ऐन २०७५ को दफा १६(१) ले बालबालिकासँग सम्बन्धित कार्य गर्ने प्रत्येक निकाय तथा संस्थाका अधिकारीहरूले कामकारबाही गर्दा बालबालिकाको सर्वोत्तम हितलाई प्राथमिकता दिई आवश्यक बालमैत्री प्रकृया अपनाउनुपर्ने र जीवन जोखिममा भएका बालबालिकालाई तत्काल सहयोग गर्नु सबैको दायित्व हुने भएकाले सुधार गृहमा रहेका बालबालिकाको पनि संविधानको धारा १६ द्वारा प्रदत्त जीवनको अधिकार तथा स्वास्थ्य संरक्षणको अधिकार राख्दछन्” भनी बालबालिकाहरूको अधिकारको संरक्षणको सन्दर्भमा सम्मानित अदालतबाट महत्वपूर्ण आदेश भएको देखिन्छ ।

यसैगरी **अधिवक्ता पुष्पराज पौडेलसमेत विरुद्ध प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को सचिवालय समेत** भएको मुद्दामा “आम मानिसलाई स्वास्थ्योपचार उपलब्ध गराई महामारीबाट जोगाई स्वस्थ जीवनको प्रत्याभूति गर्ने कार्य निजी स्वास्थ्य संस्थाको उत्तिकै जिम्मेवारीभित्र पर्दछ । कुनै पनि निजी स्वास्थ्य संस्थालाई कुनै पनि बहानामा कोरोना सङ्क्रमणको उपचार गर्नबाट पछिन्न र यस उपचारको कार्यबाट विमुख हुने अधिकार रहेको देखिँदैन । त्यसैले निजी स्वास्थ्य संस्थामा उपलब्ध भएसम्मको बेड, आइसियु कक्ष भेन्टिलेटर लगायत कोरोना भाइरसको उपचारको लागि आवश्यक पर्ने सेवा लिन आवश्यक व्यवस्था मिलाउनु र स्वास्थ्य सेवामा संलग्न चिकित्सक, परिचारिका, एम्बुलेन्स चालक, सरसफाई, श्रमिक, औषधी उत्पादन वितरण गर्ने कार्यमा संलग्न भएका श्रमिकहरू तथा जनताका दैनिक उपभोग्य वस्तुको उत्पादन तथा आपूर्ति गर्ने कार्यमा संलग्न भएका श्रमिकहरू एवम् सुरक्षा कार्यमा संलग्न व्यक्तिहरूलाई कोरोना सङ्क्रमणबाट जोगाउनको लागि उनीहरूको कामको प्रकृतिको आधारमा उनीहरूलाई काममा लगाउने संस्थामार्फत आवश्यक व्यक्तिगत सुरक्षा सामाग्रीको यथोचित प्रबन्ध गरी काममा लगाउने व्यवस्था मिलाउनु” भनी निजी स्वास्थ्य संस्थाहरूलाई नागरिकहरूको मौलिक हकको रक्षाका लागि जिम्मेवार हुनका लागि अदालतबाट आदेश जारी भएको छ । त्यस्तै **अधिवक्ता सोमप्रसाद लुइँटेलसमेत विरुद्ध प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय, सिंहदरबार, काठमाडौँ समेत** भएको परमादेश मुद्दामा “सरकारले तत्काल केही नगर्दा वैदेशिक रोजगारमा रहेका नेपाली नागरिकको मानसिक, शारीरिक स्वास्थ्य तथा जीवनमात्र जोखिममा नरही निजमा आश्रित रहेका परिवारको समेत जीवन जोखिममा पर्न जाने हुँदा नेपालबाहिर वा नेपालभित्र जहाँ रहेबसे पनि जिम्मेवारी राज्यको प्राथमिकताको विषय रहेको हुन्छ । तसर्थ कोरोना महामारी फैलिएको मुलुकहरूमा वैदेशिक रोजगारीमा रहेका नेपाली नागरिकको स्वास्थ्य स्थिति प्रतिवेदन तत्कालै तयार गर्न लगाई WHO को मापदण्डबमोजिम स्वास्थ्य सेवा उपचार भेदभावरहित तरिकाले प्राप्त छ । राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, नेपाल कोभिड १९ र बन्दाबन्दीको अवधिमा मानव अधिकारको अवस्था प्रारम्भिक अनुगमन प्रतिवेदन गर्न परराष्ट्र मन्त्रालयमार्फत कुटनैतिक सञ्चार र समन्वय गर्न तथा वैदेशिक रोजगारीमा रहेको अत्यन्त जोखिममा रहेका नेपाली नागरिकको अनियन्त्रित र अव्यवस्थित नेपाल प्रवेशबाट हुने थप जोखिमताबाट संरक्षण गर्न नागरिकको व्यक्तिगत अधिकार तथा बहुसङ्ख्यक जनताको (Interest of larger population) जीवन, स्वास्थ्य र सुरक्षाको

हितलाई समेत सन्तुलित तरिकाले संरक्षण गर्दै सुक्ष्म, गम्भीर, एवम् संवेदनशील तरिकाले विना-भेदभाव, विना-स्वेच्छाचारी, विवेकपूर्ण तरिकाले नियमन र नियन्त्रणको सर्तबन्देजसहित फिर्ता ल्याउने, उद्धारको लागि आवश्यक प्रशासनिक, आर्थिक र व्यवस्थापकीय पहल गर्नु" भनी अन्तरिम आदेश जारी भएको छ ।

यसैगरी सर्वोच्च अदालतले सरकारको कोरोना भाइरसको निःशुल्क परीक्षण गर्न दिएको आदेश पुनरावलोकनका लागि दिएको निवेदन खारेजसमेत गरिदिएको छ । न्यायाधीश हरिकृष्ण कार्की, सपना प्रधान मल्ल र पुरुषोत्तम भण्डारीको पूर्ण इजलासले यसअघिको फैसला पुनरावलोकन नहुने आदेश जारी भएबाट सरकार आफ्ना नागरिकको कोरोना भाइरसको निःशुल्क परीक्षण गर्नुपर्ने दायित्वबाट उम्कन नपाउने अवस्था स्पष्ट भएको छ । यसअघि अधिवक्ताहरू केशरजंग केसी र लोकेन्द्र ओलीले दायर रिटमा गत असोज १५, २०७७ मा सम्मानित सर्वोच्च अदालतले सुनुवाइ गर्दै सबै कोरोना सङ्क्रमितको उपचार निःशुल्क गराउनु भनी सरकारका नाममा परमादेश जारी गरेको थियो । माथि उल्लिखित तथा वर्णित विभिन्न रिट निवेदनहरूको सन्दर्भमा सम्मानित सर्वोच्च अदालतबाट अत्यन्त महत्त्वपूर्ण आदेश तथा फैसलाहरू भइ सरकार तथा सम्बन्धित सरोकारवाला निकायहरूलाई नागरिकका हकअधिकारको सम्मान र संरक्षण गर्न सजग बनाएको स्पष्ट देखिन्छ । यस लेखमा उल्लेख भएको बाहेक अन्य धेरै मुद्दाहरूमा समेत सम्मानित सर्वोच्च अदालतले कोभिड १९ र नागरिकको मौलिकहकको सन्दर्भमा व्याख्या गरी आदेश तथा फैसला गरेको छ भने कतिपय मुद्दाहरू अदालतमा विचाराधीन रहेको अवस्था छ । अदालतबाट यसरी विभिन्न मुद्दाहरूको सन्दर्भमा जारी भएका आदेश तथा फैसलाहरूको पालना तथा कार्यान्वयन सरकार वा सम्बन्धित सरोकारवाला निकायहरूले गर्नुपर्ने हुन्छ । नेपालमा प्रायः जसो व्यवहारमा सम्मानित अदालतहरूबाट जारी भएका आदेश तथा फैसलाहरूको पालना नहुने वा कार्यान्वयनमा ढिलासुस्ती गर्ने वा पन्छाउने प्रवृत्ति भएका कारण माथि उल्लिखित फैसला वा आदेशको प्रभावकारी कार्यान्वयन हुन सकेको देखिँदैन । अहिले भनी उल्लिखित आदेशविपरीतका कामकारबाहीहरू जतासुकै भइरहेकै समाचारहरू देख्न सकिन्छ । निजी क्षेत्रबाट सञ्चालित स्वास्थ्य संस्थाहरूले कोभिड १९ बाट सङ्क्रमित बिरामीहरू एकातर्फ भर्ना नै नगर्ने नलिने काम भइरहेकै छ भने अर्कातर्फ भर्ना लिने तथा लिएका संस्थाहरूले पनि अध्याधिक चर्को शुल्क असुलउपर गरिरहेकै अवस्था छ । अदालतबाट जारी फैसला तथा आदेशहरूको कार्यान्वयनको अवस्थाको प्रभावकारी अनुगमन तथा मूल्याङ्कनसमेत हुन सकेको छैन भने त्यस्तो आदेश पालना नगर्ने उपर आजसम्म कारबाही भए-गरेको अवस्थासमेत छैन । नागरिकहरूले अदालतबाट जारी आदेश तथा फैसला पालना हुन्छन भन्ने वैध अपेक्षा हामेसा राखेको हुन्छन् । अदालतबाट जारी आदेश तथा फैसला कागजमा मात्र सीमित हुनु नागरिकहरूका लागि निकै नै दुःखद् पक्ष हो ।

५. निष्कर्ष

नेपालमा स्वास्थ्यसम्बन्धी अधिकारको कानुनी संरचना हेर्दा संविधानको धारा (३५) द्वारा प्रदत्त मौलिक हक, सङ्क्रमक रोग ऐन, २०२० को दफा २, विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापन ऐन, २०७४ को दफा ५, ८, ११ जनस्वास्थ्य सेवा ऐन, २०७५ को दफा ४८, ४९ महत्वपूर्ण देखिन्छ ।

मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र, १९४८ को धारा २५(१) र २५(२), आर्थिक सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र, १९६६ को धारा १२ (१), १२ (२) साथै महिलाविरुद्ध हुने सबै प्रकारका विभेदको उन्मूलन, १९७९ तथा सबै प्रवासी मजदूरहरू तथा उनीहरूका परिवारका सदस्यहरूको अधिकारको संरक्षणसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय सम्मेलन, १९९० ले समेत स्वास्थ्यसम्बन्धी अधिकारलाई प्रत्याभूत गरेको छ ।

नेपाल एक विकासोन्मुख देश भएकोले कोभिड १९सङ्क्रमण तथा विपद् अवस्थामा नागरिकहरूको जीवन रक्षाको लागि स्वास्थ्यसम्बन्धी हकको प्रगतिशिल व्याख्या गरी कोरोना भाइरसको निःशुल्क परीक्षण, ग्रामिण परिवेश र विकटतालाई दृष्टिगत गरी सङ्क्रमणको सम्भावना भएका व्यक्तिहरूको परीक्षण, आइसोलेसन र उपचारसमेतको लागि स्थानीय तह र प्रशासनसमेतसँग समन्वय बनाउने, आइसियू बेड र भेन्टिलेटरसमेतलाई दृष्टिगत गर्दा सो सङ्ख्या नपुग रहेको र सोको बिस्तार, परीक्षणमा धेरैभन्दा धेरै जनताको सहज पहुँच पुऱ्याउन, आकस्मिक स्वास्थ्य सेवाका साथै बिस्तार, क्वारेन्टिनको स्थापनामा WHO को मापदण्ड अनुसरण भए/नभएको अनुगमनको व्यवस्था गर्न, साथै विदेशबाट हवाईजहाज र स्थल मार्ग हुँदै नेपाल प्रवेश गरेका सबैलाई क्वारेन्टिनमा राखेको मापदण्ड स्थानीय तहमार्फत तिनीहरूलाई पत्ता लगाइ उनीहरूलाई आवश्यकता अनुसार क्वारेन्टिनमा राख्न वा होम क्वारन्टाइनमा निगरानीसहित राखेबारे घनिभूत प्रयास गर्न, उपभोगका अत्यावश्यक खाद्यान्न लगायका चीजवस्तुहरूको अभाव हुन नदिन र त्यस सम्बन्धमा नियमित निगरानी राखी रहने लगायतका अन्य आन्तरिक व्यवस्थापनका साथै त्यससम्बन्धी सूचना सङ्कलन गरी त्यसलाई प्रवाह र सम्प्रेषण गर्ने व्यवस्थाहरू तत्काल गर्न, नेपाली नागरिकहरू विदेशबाट नेपाल आएको अवस्थामा आएका सम्पूर्ण व्यक्तिहरूको नाम, थर र वतनसहितको अद्यावधिक लगत राखेर मात्र नेपाल प्रवेश गराउने व्यवस्था मिलाउन, निजहरूलाई क्वारेन्टिनमा राख्न, नेपाल भारतको सीमामा रहेका नेपाल आउन इच्छुक नेपाली नागरिकहरूलाई नेपालमा ल्याइ निश्चित समय क्वारेन्टिनमा राख्ने व्यवस्था मिलाउन, त्यस्तो प्रबन्ध गर्न तत्काल सम्भव नभएमा भारत सरकारसँग समन्वय गरी लकडाउन अवधिसम्मका लागि निजहरूलाई खाने, बस्ने तथा उपचारको यथोचितः व्यवस्था मिलाउन पहल गर्न भनी विभिन्न मुद्दाहरूमा सम्मानित सर्वोच्च अदालतबाट आदेश जारी भएबाट नागरिकको मौलिक अधिकार संरक्षणमा अदालतले अभिभावकको भूमिका खेलेको देखिन्छ । संविधान, कानून, र न्यायिक निकायहरूका फैसला तथा आदेशहरूको कार्यान्वयन गर्ने कार्य मूलतः सरकार अर्थात कार्यापालिकाकै रहेको सन्दर्भमा नागरिकको स्वास्थ्यसम्बन्धी हकको सुनिश्चितता तथा कोभिड १९ बाट सङ्क्रमित नागरिकहरूको निःशुल्क उपचारका विषयमा सरकार अत्यन्त जवाफदेही र जिम्मेवार हुन आवश्यक छ ।

पूर्विय दर्शनभित्र मानव अधिकार (Human Rights in Eastern Philosophy)

कैलाशकुमार सिवाकोटी

सारसङ्क्षेप

मानव अधिकार मानवको हैसियतमा गर्भावस्थादेखि मृत्यु संस्कारसम्म प्राप्त गर्ने अधिकार हुन् । यसमा कर्तव्य स्वाभाविक रूपमा अन्तर्निहित हुन्छ अर्थात् कर्तव्यको पालनविना अधिकारको प्राप्ति सम्भव छैन । स्वाभावतः अपवादबाहेक मानव अधिकारको चरित्र विश्वव्यापी, सबैका लागि, सधैंका लागि, समान रूपमा लागु हुन्छ । आपसमा सम्बन्धित, अविभाज्य, अहस्तान्तरणीय प्रकृतिका हुन्छन् । मानव अधिकारको सम्बन्धमा अहिलेसम्मको एकाङ्की दृष्टिकोण अर्थात् मानव अधिकार पश्चिमको उपज हो भन्ने मान्यता जबजस्ती हाबी भइरहेको छ । मानव अधिकारको विकासक्रम खोतल्दा हामी म्याग्नाकार्टा, अमेरिकी स्वतन्त्रता, फ्रान्सेली क्रान्ति आदिको विशेष रूपमा चर्चा-परिचर्चा गरिन्छ । विकासक्रमको कसीमा राखेर हेर्ने हो भने सम्बन्धित देशभित्रको आन्तरिक मामिला मान्न सकिन्छ । एउटा आधारको रूपमा ग्रहण गर्न सकिन्छ तर प्रस्थान विन्दु मान्नु अरूमाथि अन्याय गर्नु हो । यसरी मानव अधिकारको चर्चा गरिरहँदा ती देशले अलम्बन गरेको दासप्रथा, अन्य मुलुकमाथि मच्चाएको बर्बरता, थोपरिएको युद्ध, त्यसबाट सिर्जित परिणाम आदिको खासै चर्चा भएको पाइँदैन । मानव सम्भयताको उत्पत्तिसँगै मानव अधिकारको विकास भएको मान्नुपर्छ । पूर्विय दर्शनलाई हेर्दा मानव अधिकारका प्रायः विषयलाई आत्मसात गरेको पाइन्छ, केवल मानव अधिकार शब्द उल्लेख नभएको अवस्था छ । कर्तव्यविना अधिकार सम्भव छैन भन्ने मान्यतालाई अवलम्बन गरिएको देखिन्छ । वेदलगायतका ग्रन्थहरूले मानव अधिकारका विषयमा बोलेका छन् । विनाअध्ययन शास्त्र, धर्म, दर्शन, संविधान, कानून मानव अधिकार सम्मान, संरक्षण र संस्कृति निर्माणका लागि बाधक हुन् भनी दोष थोपर्नु अन्याय हुन्छ । आफ्नो स्वार्थसिद्धिको लागि अग्रसर शासक वर्ग, तिनलाई भरथेग गर्ने धर्मधारीहरू यो अवस्था निम्त्याउने पात्र र प्रवृत्ति हुन् । पश्चिम उत्तम र पूर्व खतम भनी भरिया चिन्तनबाट मुक्त हुनुपर्दछ । यस लेखमा पूर्विय दर्शन पनि मानव अधिकारका मूल्य-मान्यताभन्दा बाहिर छैन भन्ने विषयलाई छलफलको लागि पस्कन खोजिएको छ । अध्ययन अभावमा किराँत सम्भयतालाई खोतल्न सकिएको छैन । प्रयुक्त सामग्रीहरू द्वितीय स्रोतको रूपमा रहेका छन् । समस्या शास्त्र, धर्म, दर्शन, संविधान, कानूनमा भन्दा पनि पात्र र प्रवृत्तिमा हो । अतः जे छ, जस्तो छ, त्यही रूपमा विषयलाई सापेक्ष र निरपेक्षतः हेरी बहस र छलफल आवश्यक छ ।

मानव अधिकारलाई कसरी बुझ्ने, कसरी हेर्ने भन्नेमा समान धारणा पाइँदैन । विषयवस्तुको गहिराइमा पुगी जे छ, जस्तो छ, त्यही रूपमा व्याख्या-विश्लेषण हुन नसकेको अवस्था विद्यमान छ । विशेषतः मानव अधिकारका एकथरी विद्वानहरूमा यो विषय अहिले पनि पश्चिमी अवधारणा हो, पश्चिमा चिन्तन हो भन्ने प्रबल मानसिकता देखिन्छ । विश्वव्यापी रूपमा मानव अधिकारको विकास दोस्रो विश्वयुद्धपछि भएको मानिन्छ । तर, यो तत्कालीन अवस्थाको उपज भने होइन । विशेषतः पूर्विय दर्शनमा मानव अधिकार शब्दावली उल्लेख नगरिए पनि यससँग सम्बन्धित विविध व्यवस्थाको बारेमा यत्रतत्र चर्चा गरिएको पाइन्छ । यस दर्शनले आत्मसात गरेका व्यवहार, आचारण वा कतिपय प्रावधान वर्तमान मानव अधिकारका प्रावधानभन्दा बढी प्रगतिशील छन् । अहिले मानव अधिकारसम्बन्धी विभिन्न घोषणापत्र, महासन्धि, इच्छाधीन आलेख, सङ्कल्प प्रस्ताव, कार्यविधि आदि निर्माण भएका छन् । ती कुनै न कुनै रूपमा पूर्विय दर्शनकै संस्कारित रूप वा स्वरूप हुन् । यसैकै जगमा आजको मानव अधिकार र मानवीय कानुन निर्माण भएका हुन् भन्नुमा अत्युक्ति नहोला । विडम्बना, अहिले पनि यस सम्बन्धमा गहन अध्ययन र खोज हुन सकेको पाइँदैन ।

माथि उल्लेख गरिएभँ मानव अधिकारलाई पश्चिमा उपज मान्ने एउटा तप्का छ, जो मेकाले शिक्षा पद्धतिबाट प्रभावित भएको पाइन्छ । फलतःपूर्वमा पनि यस शिक्षा पद्धतिको गहिरोसँग प्रभाव परेको देखिन्छ । जस्तैः मानव अधिकारको विकास म्याग्नाकार्ट १२२५ बाट सुरु ! यो विषय नितान्त राजा, व्यारोन (लर्डस)-हरू वा संसद्बिचको शक्ति सङ्घर्षको उपज हो । विकासक्रममा कुनै एक घटनास्वरूप चर्चा गर्नु सान्दर्भिक भए पनि प्रस्थान-विन्दु नै मान्नु तर्कसङ्गत र न्यायोचित मान्न सकिँदैन । एकातिर मुलुकभित्रको आन्तरिक विषयलाई मानव अधिकारको आधारस्तम्भ मान्नु अनि अर्कोतिर प्रतिकूल विषयहरूमा मौन रहनु आफैँमा विरोधाभाष देखिन्छ । म्याग्नाकार्टको चर्चा गरिँदा बेलायती साम्राज्यको प्रसङ्ग किन उठ्दैन वा उठाइँदैन ? किन दासप्रथाको बारेमा सामान्य चर्चा-परिचर्चासम्म पनि हुँदैन ? अमेरिकी घोषणापत्र १९७६ लाई मानव अधिकारको दस्तावेज मान्दा अमेरिकाले अरू देशमाथि शान्तिसुरक्षा वा मानव अधिकारको नाममा गरेको नाङ्गो हस्तक्षेपको बारेमा छलफल हुँदैन ? फ्रेन्च घोषणापत्र १९७९ मा व्यवस्था गरिएका उपलब्धिमाथि बहस गरिरहँदा महिला अधिकारलाई निषेध गरिएको विषयले किन प्राथमिकता पाउँदैन ? हालका दिनहरूमा पनि मानव अधिकार मानवीय कानुनको सम्मान र संरक्षणको नाममा कानुनको उल्लङ्घन र सिद्धान्तको धज्जी उडाउने क्रम जारी छ । विशेषतः त्यसको लागि तुला, लोकतान्त्रिक, शक्ति सम्पन्न र सभ्य भनिएका साथै प्रत्यक्ष वा परोक्ष रूपमा तिनको छत्रछायामा रहेका देशहरू जिम्मेवार छन् । अपवादबाहक यी र यस्ता विषयहरू अन्तर्राष्ट्रिय मञ्चमा छलफलको विषय बन्न सकेका छैनन्, भएका पनि औपचारिकतामा सीमित छन् । मानव अधिकारको मुद्दा अहिले बढी राजनीति र कम मानव अधिकारको विषय बन्न पुगेको छ ।

मानव अधिकार र मानवीय कानुनमाथि विचार-विमर्श भइरहँदा अहिले पनि पूर्विय दर्शनमा अन्तर्निहित व्यवस्थाहरूको चर्चा-परिचर्चाले स्थान पाउन सकेको छैन । कतै मानव अधिकार र कर्तव्यसम्बन्धी उल्लेखनीय प्रावधानहरू नभएरै यो अवस्था आएको हो कि ? हाम्रा वस्तुहरूअरूले लग्ने नक्कली जलप

लगाएर पठाएपछि आफ्नालाई बिर्सैर उसैको भनिरहेका छौं कि ? हामी आफ्नै विषयवस्तुमाथि कति जानकार छौं ? गहिराइमा पुगी अध्ययन गर्छौं कि सतहीमा ? बिम्बका रूपमा प्रयोग गरिएका दृष्यन्तलाई कतै सिधै व्याख्या गरिरहेका त छैनौं ? तत्कालीन अवस्थामा एउटा प्रसङ्गमा लेखिएको विषयलाई अहिले आफ्नो अनकूल विवेचना भइरहेको त छैन ? समग्र विषय, परिच्छेद, शीर्षकको चिरफार नगरी बिचबाट वाक्य, हरफ...टपक्क टिपेर विषयवस्तुको मर्म नै मर्ने गरी वा गलत अर्थ लगाएर कसैको रहर त पूरा गरिरहेका छैनौं ?

केही दृष्यन्तहरू हेराँ: वेदमा बिम्बको रूपमा उल्लेख गरिएका मुख, पाखुरा, जाँघ र पैताला के जातीय विभेदका सूचक हुन् ? महिलालाई देवीको प्रतीक मान्ने मनुले के नारी र दलितप्रति यति निम्नकोटीका अपमानजनक वाणी प्रकट गरेकै हुन् ? मानौं, मनुकै वाणी भए पनि के आजको असमानता, विभेद, अन्याय आदि तिनै सीमित भनाइका उपज हुन् ? समय कालखण्डमा उनका भनाइलाई विकृत र अपभ्रंश बनाउदै ल्याइएको त होइन ? धर्म वा शास्त्रभन्दा बाहिर गइ गरिएका आचरण र व्यवहारबाट सिर्जित परिणामको दोष किन धर्म वा शास्त्रले बोक्नुपर्ने ? हरेक विषयवस्तु वा घटनाको सापेक्ष र निरपेक्ष व्याख्या/ विवेचना हुनुपर्छ-पढेन ?

अहिले जसरी धर्म र दर्शनलाई अर्थ्याएको छ, जे बुझिएको छ, बुझाइएको छ, समस्या यहीँ छ । पूर्विय दर्शन वा धर्मले आत्मसात गरेका मूल्य र मान्यताहरूमाथि विगतदेखि नै प्रहार भयो । यो क्रम अहिले पनि निरन्तर छ । अल्पज्ञान, अपव्याख्याजस्ता समस्याहरू जिवितै छन् । आयातित विचारधारा (मेकाले शिक्षा पद्धति) ले पूर्विय विचार र सिद्धान्तलाई तहसनहस बनाएको छ । यस सम्बन्धमा डा. युवराज सँग्रौलाको मत छ ।¹ डा. माधवप्रसाद पोखरेलको १० कार्तिक, २०७५ मा कान्तिपुर दैनिकमा उल्टो बाटोमा शिक्षा शीर्षकको लेखले पनि यस तथ्यलाई थप टेवा पुगेको देखिन्छ ।²

- 1 . दक्षिण एसियाको लामो ऐतिहासिक एवम् समृद्ध परम्परा र संस्कृतिमाथिको नियोजित आक्रमण सन् १९२३ बाट सुरु भयो । उपनिवेशवादी ब्रिटिस सरकारको भारतस्थित जनरलले **जेनरल कमिटी अफ पब्लिक एजुकेशन फन्ड** नामको एउटा संयन्त्र निर्माण गर्‍यो । यसको मुख्य जिम्मेवारी शिक्षालाई अनुदान दिनुथियो । तर, त्यो देखाउने दाँतमात्र थियो । खास जिम्मेवारीचाहिँ दक्षिण एसियाको दार्शनिक/परम्परागत शिक्षा प्रणालीलाई ध्वस्त गर्नुथियो । यस समितिमा १० जना ब्रिटिस गोरारू थिए र यसको अध्यक्षता म्याकुलेले गरेका थिए । कमिटीले सर्वप्रथम पूर्विय भाष्य (oriental literature) मा सुधार गर्ने योजना बनायो । यही योजनाअन्तर्गत अनेकौँ संस्कृत भाषाका दस्तावेजहरूमा फेरबदल गरेर तिनीहरूको प्रकाशन गर्‍यो । मनुस्मृतिलाई महिला विरोधी दस्तावेजको रूपमा चित्रित गरियो । चाणक्यको अर्थशास्त्रमा द्विविधा सिर्जना गरियो । कतिपय महत्त्वपूर्ण दस्तावेजहरू गायब नै पारिए । यी सबै कार्यको उद्देश्य भारतीयक प्रवृत्तिमा परिवर्तन गर्नु रहेको थियो, त्यो भनेको भारतीयहरूका बानीबेहोरा गोरालाई जस्तो बनाउनु थियो । यसको सुरुवात भारतीय संस्कृतिमाथि भारतीयहरूको अविश्वास निर्माण गर्ने योजनाको थालनीबाट गरियो ।

(निःसङ्कोच अभिव्यक्ति पृ.२३४)

- 2 . मेकालेको 'कुटिल' शिक्षा बेलाइती उपनिवेश बनाएपछि दीगो र अखण्ड शासन गर्न भारतमा संस्कृतको साटो अनिवार्य अङ्ग्रेजी शिक्षा लादनुपर्ने

धर्मलाई कर्मकाण्डमा सीमित गरिएको छ । धर्मलाई पूजापाठ गर्नु, मन्त्र भट्याउनु, चन्दन, टीका लगाउनु, मन्दिर धाउनु, गेरुवस्त्र धारण गर्नु, जनाइ लगाउनु, आपराधिक कर्म गरे पनि धेरथोर दान गरी पाप कटाउनुजस्ता अर्थमा अर्थ्याइएको छ । धर्म वा संस्कारका नाममा भट्याइने मन्त्रको अर्थ थोरैलाई मात्र थाहा हुन्छ । श्रवण गर्ने पनि सुन्नका लागि सुनिदिन्छ । अर्थ, सन्दर्भ, परिवेश के हो, ऊ प्रश्न गर्दैन । कहाँ, किन, कहिले, कसरी, कसको, कति आदि सवालको जवाफ खोजिदैन । जिज्ञासु जमात पनि निराश बन्न पुग्छ । यसको अर्थ हो: धर्मलाई ठगी खाने भाँडोको रूपमा प्रयोग गरियो र गरिँदैछ । विडम्बना, यसको लागि शिक्षा पद्धति बढी जिम्मेवार छ । गहिराइमा जाने हो भने धर्म र दर्शनको अर्थ यसभन्दा विल्कुल पृथक र व्यापक छ । धर्मलाई प्रचलन, परम्परा, न्याय, नैतिकता, कर्तव्य, चरित्र, आचरण मानिन्छ । मानिसले धारण गर्ने विचार, आचरण, जीवनशैली, दर्शन धारण गर्दछ, यही नै धर्म हो । हिन्दु सम्प्रदायमा प्राणी र ब्रह्माण्डको सम्बन्ध कायम, अधिकार, कर्तव्य, आचरण, व्यवहार, गुण, जीवन जीउने कला, नियम, कानुन आदि धर्म भनी बुझिन्छ ।

‘धर्म’ शिक्षित मानिसका बुझाइमा ‘राम्रा गुण, सिद्धान्त र ‘दार्शनिक मान्यताहरूको’ पुञ्ज हो । ‘धर्म’ एउटा गुणकारी संसारको सृष्टिमा सकारात्मक ज्ञानको प्रक्षेपण गर्ने माध्यम, संसारको सनातन अस्तित्वलाई अक्षुण्ण राख्ने प्राकृतिक नियमहरूको संश्लेषण र प्रकृति (पदार्थ) र ज्ञान (चेतना) को समायोजन

विचार अघि सार्दै लर्ड थोमस मेकालेले बेलाइती संसद्मा (२ फरबरी १८३५) यस्तो प्रस्ताव राखेका थिए अरे, ‘मैले भारतवर्षमा सर्वत्र चहादाँ एउटै माग्ने पनि देखिनँ, एउटै चोर पनि फेला परेन । त्यहाँका मान्छेको कस्तो उच्च नैतिकता ! कस्तो महान् चरित्र ! त्यहाँको कस्तो समृद्धि ! अहँ ! मलाई त के लाग्यो भने, त्यहाँको आध्यात्मिक र सांस्कृतिक सम्पदा अनि प्राचीन शिक्षा प्रणालीलाई हटाएर (अर्थात् तिनीहरूको अस्मितताको ढाड भाँचेर) त्यसका ठाउँमा हाम्रो लगाएनौं भने, मरी गए हामी त्यस देशलाई जित्न र त्यहाँ दीगो शासन गर्न सक्तैनौं । त्यति गरेपछि (अर्थात् संस्कृत माध्यमको उनीहरूको शिक्षाको साटो अङ्ग्रेजी माध्यमको हामीले योजना गरेको शिक्षा लादयौं भने) मात्रै, बल्ल, भारतीयहरूलाई जे-जे बेलाइती र विदेशी हो, त्यो नै आफ्नोभन्दा उन्नत हो भन्ने पर्छ । त्यति भएपछि चाहिँ तिनीहरूले आत्मसम्मान र जातीय संस्कृति गुमाउछन् अनि मात्र हामी पराजित राज्यका नागरिकलाई भैँ तिनीहरूलाई हामीले जे भन्यो त्यही मान्ने बनाउन सक्छौं ।’

मेकालेको त्यो प्रस्ताव मानेर बेलाइतले भारतमा संस्कृत शिक्षाको साटो अनिवार्य अङ्ग्रेजी शिक्षा लादेको चार वर्षपछि (१८३९ इ. मै) भारतमा चलेका अङ्ग्रेजी इस्कूलको प्रभाव कस्तो मेकालेले चिताएजस्तो देखिन थाल्यो अरे भने मेकालेले आफ्ना बाबुलाई रमाएर लेखेको चिठीको भाका यस्तो छ:

मेरा प्यारा बा,

हाम्रा अङ्ग्रेजी इस्कूलहरू उदेक लाग्ने गरी सप्रि रहेका छन् । हिन्दुहरूमा अङ्ग्रेजी शिक्षाको असर अचम्म लाग्दो गरी देखिन थालेको छ । अबदेखि अङ्ग्रेजी पढेको कुनै हिन्दु पनि आफ्नो धर्ममा इमानदार हुन सक्तैन । अब कतिले हाम्रै नीतिको पालन गरी रहन्छन्, अनि कति त, धर्म परिवर्तन गरेर इसाई नै हुन्छन् । मलाई त के विश्वास छ भने, हाम्रो शिक्षा योजना यसै गरी सफल भएर चल्नो भने, अब आजको ३० वर्षपछि बंगालका छेत्री-बाहुनका घरमा मूर्ति पूजा गर्ने मान्छे एउटै पनि भेटिँदैन । यो सबै काम धर्म परिवर्तन गराउने कुनै प्रयास नगरे पनि, धार्मिक स्वतन्त्रतामा कुनै हस्तक्षेप नगरे पनि उनीहरूले पाएको ज्ञान र त्यसले जन्माउने सोचबाटै स्वतः सम्भव हुन्छ । यो कुराले म कस्तो गदगद भएको छु ! यहाँलाई सदा माया गर्ने टीबी मेकाले कलकता, १२ अक्टोबर १८३९

र अन्तर्विरोध वा अन्तर्सम्बन्धबाट जन्मिने विज्ञानको 'समष्टि' (Totality) हो वा संसारका सूक्ष्म र तटस्थहरूलाई बुझ्ने वा जान्ने दर्शनशास्त्र हो । 'धर्म' त्यसै कारण 'धारण गर्न योग्य' नियमहरूको सङ्ग्रह हो । धर्म आज हामीले बुझिरहेको 'कर्मकाण्ड' वा 'संस्कार' (rituals) नियम वा पद्धति होइन । धर्मलाई शाश्वत प्राकृतिक गुणहरूबाट निःसृत नियमहरूको 'पुञ्ज', पदार्थ र ज्ञानको संयोजन र अन्तर्द्वन्द्वबाट निःसृत विज्ञानका सिद्धान्तहरू, ज्ञान र विज्ञानको औचित्यता पुष्टि गर्ने अन्तर्निहित 'सारपूर्ण र गर्भित' मान्यताहरू, जसलाई 'दर्शन' भनिन्छ र सबै 'ज्ञान' लाई समष्टिमा अभिव्यक्त गर्ने अन्तर्निहित अवधारणाको रूपमा ग्रहण गर्ने गरिन्छ ।³

असमानता, विभेद, अन्याय सभ्य समाजको सूचक होइन । यसको अन्त्य हुनुपर्छ/गर्नुपर्छ भन्ने स्वयम्सिद्ध तथ्य हो । विगत वा अलग, कुनै विशेष कालखण्डमा लेखिएका विषयलाई तत्कालीन परिवेशअनुसार व्याख्या र विवेचना गरिनुपर्दछ । एउटा परिवेशमा भनिएको, बोलिएको वा लेखिएको विषय अर्को परिवेशमा समय, सन्दर्भ, अवस्था आदिको आधारमा पनि मेल नखान सक्छ । विगतलाई वर्तमानसँग दाजु वा आधुनिक चश्माले अतीतलाई हेरी मूल्याङ्कन गर्नाले हामी सही निष्कर्षमा पुग्न सक्दैनौं । पहिलो त हामी विषयवस्तुमा कमजोर छौं । जानीनजानी अर्काको भारी बोकिरहेका छौं । विषय, वस्तु वा प्रसङ्गलाई पृथक वा आंशिक रूपमा बुझ्छौं । गलत अभ्यास वा व्यवहारलाई शास्त्रसँग जोडी शास्त्रलाई दोषी देखाउँछौं । जबसम्म विषयलाई सापेक्ष र निरपेक्ष हेरिँदैन, तबसम्म सही निष्कर्षमा पुग्न सकिँदैन । समयअनुसार हरेक कुरा परिवर्तन हुन्छ, । एउटा परिवेशमा लेखिएको विषयलाई सधैंभरि यही नै अन्तिम सत्य हो भनी जड बन्छौं । कर्तव्य बिसिँएर अधिकारको दुरुपयोग गर्नु अर्को रोग हो । यी दुवै अतिवाद र घातक प्रवृत्ति हुन् । अब किन भन्ने सवालको जवाफ खोज्नुपर्छ, किनकि यसले कारण खोजी गर्दछ ।

यहाँ पूर्विय दर्शन वा धर्मलाई समान वा उही अर्थमा प्रयोग गरिएको छ । केकस्ता मानव अधिकारका विषयलाई आत्मसात गरिएको थियो भन्ने विषयलाई सङ्क्षेपमा उल्लेख गर्न खोजिएको छ । विशेषतः नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारभित्रका समानता, स्वतन्त्रता, निर्वाचन, न्याय, कैदीबन्दीका अधिकार समावेश छन् । आर्थिक, सामाजिक अधिकारभित्र उपभोक्ताको अधिकार, प्रतिलिपि अधिकारजस्ता विषयलाई उठान गर्न खोजिएको छ । त्यसै गरी समूहका अधिकार र सामूहिक अधिकारलाई स्थान दिने प्रयत्न गरिएको छ । यसमा महिला अधिकार, बाल अधिकार, वातावरणको अधिकार, शान्तिको अधिकार आदि रहेका छन् । मानव अधिकारका विषय आपसमा अन्तर्सम्बन्धित र अविभाज्य हुनाले विषयहरूबिच पुनरावृत्ति हुनु वा देखिनु स्वाभाविकै हो । मानव अधिकारसम्बन्धी विद्यमान प्रावधानहरूको बारेमा विभिन्न शीर्षकमा उल्लेख भइसकेको हुँदा यहाँ पुनरावृत्ति गरिएको छैन ।

समानताको अवधारणा

समानताले विभेदलाई स्थान दिँदैन । जात, धर्म, वर्ण, लिङ्ग वा जुनसुकै आधारमा गरिने भेदभावलाई अस्वीकार गर्दछ । तत्कालीन अवस्थालाई हेर्ने हो भने समाज समानतामा आधारित मान्यताबाट परिचालन भएको पाइन्छ । पूर्विय दर्शनको मान्यता नै हो:

3 . संग्रौल डा., युवराज, फौजदारी न्याय प्रणाली नेपाली कानूनशास्त्र, २०६९, महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय, काठमाडौं, पृ.४

अयं निजः परो वेति गणना लघु चेतसाम् ।

उदारचरितानां तु वसुधैव कुटुम्बकम् ॥⁴

सङ्कुचित वा सानो चित्त भएकाहरू यो मेरो र यो तेरो हो भन्ने भावनाबाट ग्रसित हुन्छन् । उदार वा ठुलो हृदय भएकाहरूका लागि संसारमा सबै समान छन् ।

ऋग्वेदमा बिराट पुरुषलाई 'बहमा' को नाम दिई मुखबाट बहमा, पाखुराबाट क्षेत्री पेट वा जाँघबाट वैश्य र खुट्टाबाट शुद्रको जन्म भएको भनी उल्लेख गरिएको छ । **ब्राह्मणस्य मुखमासीद्बाहु राजन्यः कृतः । उरु तदस्य यद्वैश्यः पद्भ्यां शुद्रो आजायत ।**⁵ विडम्बना यसलाई पनि जातीय विभेदको रूपमा यदाकदा चर्चा गरिएको पाइन्छ । बिम्बको रूपमा प्रयुक्त यस सुक्तमा पुरुष भनेको लोग्ने मानिस नभई शक्तिको अर्थमा प्रयोग गरिएको हो । 'संस्कृतमा ज्ञानलाई बहमा र युद्धलाई क्षेत्र भनिन्छ । अतः युद्ध लड्ने क्षेत्री हुन्छ । बलियो, दह्रो जाँघ हुने परिश्रम गर्छ, ऊ वैश्य हो भने सबैलाई सहयोग गर्ने व्यक्ति शुद्र हो । जन्मको आधारमा सबै समान हुन्छन्, कर्मको आधारमा उनीहरू हैसियत निर्धारण हुन्छ । ब्राह्मण खलकका द्रोणचार्यका छोरा अस्वस्थामा युद्धकलामा पोख्त थिए, उनी क्षेत्री मानिए । क्षेत्री कुलका पर्शुराम शास्त्रमा पोख्त भएपछि ब्राह्मण हुन पुगे । शुद्रका छोरा चन्द्रगुप्त मौर्य योद्धा थिए, क्षेत्री भए । चाणक्यको भनाइ छः कोही व्यक्ति ब्राह्मण, क्षेत्री, वैश्य, शुद्रको गुण लिएर जन्मदैन । व्यक्ति जन्मेपछि उसले यी गुणहरू प्राप्त गर्दछ ।

दृ ते दृंश मा मित्रस्य मा चक्षुषा सर्वाणि भूतानि समिक्षन्तम् ।

मित्रस्याहं चक्षुषा सर्वाणि भूतानि समीक्षे ।

मित्रस्य चक्षुषा समीक्षामहे ।⁶

आपसमा मित्रता हुनुपर्दछ अथवा सबैप्रति आत्मीय भावनाले हेर्नुपर्दछ ।

श्री गणेशाय नमः श्री सरस्वताय नमः ।

यसमा गणेश र सरस्वी दुवैलाई सम्मानसूचक "श्री" प्रयोग गरिएको छ । दुवैलाई नमस्कार भनिएको छ । यो महिला पुरुषबिचको समानताको उच्चतम रूप हो ।

नैवस्त्री न पुमानेष न चैवाय न नपुंसक ।

यद्यच्छरीरमादते तेनतेन स लक्ष्यते ।—श्वेताश्वतरोपनिषद्⁷

यो स्त्री र पुरुष अनि नपुंसक भन्ने केही होइन । यो त शरीरले भिन्न बनाएको मात्र हो । यी तिनै तात्त्विक दृष्टिले एकै तत्व हुन् । बाह्य शरीरका कारणले विभेद गर्नु राम्रो होइन ।

4 . महोपनिषद्, (अध्याय ४, श्लोक ७१०)

5 . ऋग्वेद १०/९०/१२

6 . यजुर्वेद ३६।१८

7 . गौतम डिल्लीराम, पूर्वीय सोच र स्रोत २०६६, काठमाडौं स्कूल अफ ल, भक्तपुर, पृ. २६९

समानं वाँ सजात्यं समानो बन्धु रस्विनाः । अन्ति षदयुतु वामवः ।⁸

‘न्याय सबैलाई समान हुनुपर्दछ, कसैमाथि भेदभाव गर्नुहुँदैन । राजाका अगाडि सबै समान वा बराबर हुन् ।’

माथि समावेश पक्षहरूलाई हेर्दा पूर्विय दर्शनले मानवबिचमा ‘समानता, मर्यादा र पहिचान’ को वकालत गरेको पाइन्छ । लिङ्ग, भाषा, रङ्ग, धर्म, वर्ण, सम्प्रदाय जातजाति वा कुनै पनि आधारमा भेदभाव र असमानतालाई स्थान दिएको पाइँदैन । कानुन पनि राजा र प्रजा, ठुलासाना सबैलाई समान रूपमा लागु हुने व्यवस्था गरेको देखिन्छ ।

समानी वः आकूतिः समाना हृदयानि वः ।

समानमस्तु वो मनो यथा वः सुसहासति ॥ (ऋ (२०६३) .११।१११।४)⁹

हे प्रजावर्ग, तिमीहरूको काम समान होस् । तिमीहरूको हृदय पनि समान होस्, तिमीहरूको मन पनि समान राष्ट्रको लागि एकै होस्, किनकि राष्ट्रको रक्षा गर्नका लागि सुसङ्गठित भएर बस ।

संसमिद्युवसे वृषन्नगे विद्वन्यय आ ।

इडस्पदे समिध्यसे स नो वसून्या भर ॥¹⁰

हे सुख बर्षाउने अग्निदेव ! तिमी सम्पूर्ण विश्वका अधिपति भएर समस्त तत्वमा रहन्छौ । यज्ञको वेदी वा पृथ्वीमा नै प्रकट हुँदा हामीलाई विभिन्न ऐश्वर्य प्रदान गर ।

सङ्गच्छध्वं सं वदध्वं सं वो मनांसि जानताम ।

देवा भागं यथा पूर्वे सञ्जानाना उपासते ॥¹¹

हे स्तोता हो ! आपसमा मिली हिँड, आपसमा मिलेरै बोलचाल गर, मनको कुरो आपसमा मिलेर आदानप्रदान गर र नयाँ कुरो सिक । उहिलेका सञ्जनले आपसमा मिलेर यज्ञ उपासना आदिका काम गरेभँ तिमीहरू पनि एकमत होओ ।

समानो मन्त्रः समितिः समानी समानं मनः सह चित्तमेषाम् ।

समानं मन्त्रमभिमन्त्रयते वः समानेन वो हविषा जुहोमि ॥¹²

हे स्तोता हो ! तिमीहरू सबैको प्राथना एकै होस् । आपसी आत्मीयता एकै होस् । मन्त्र विचार एकै होस् । म तिमीहरूको जीवन एउटै मन्त्रले शुद्धतामा अभिप्रेरित गर्दछ र एक समान आहुति प्रदान गरेर यज्ञजस्तै बनाइदिन्छु ।

8 . ऋग्वेद, ८।७३।१२

9 . ऐ.ऐ.

10 . लुईटेल तिलक, ऋग्वेद (२०६३) .१०।१११।१, विद्यार्थी पुस्तक भण्डार, पृ.१०४०

11 . ऐ.ऐ.२

12 . ऐ.ऐ.३

न जयभिर्न गोत्रेण, न जात्या ब्राह्मणो भवेत् ।

यस्मिन् सत्यञ्च धर्मश्च स शूचि ब्राह्मश्च स ॥३९३॥

न जय पाल्नाले, न थर-गोत्रले र न त कुनै घरानियाँ जन्मले मानिस ब्राह्मण बन्दछ । जसमा सत्य र धर्म छ, जो पवित्र छ, त्यही नै ब्राह्मण हो ।¹³

निर्वाचनसम्बन्धी प्रावधान

शासन प्रणाली निरङ्कुश भएमा मानव अधिकारको अवस्था दयनीय हुन्छ । मानव अधिकारको दृष्टिकोणबाट स्वतन्त्र, निष्पक्ष निर्वाचन विशेष र महत्त्वपूर्ण मानिन्छ । निर्वाचनसम्बन्धी व्यवस्था वर्तमानको पद्धतिजस्तो लागे पनि यो प्राचीनकालदेखि नै यसको अभ्यास भएको पाइन्छ । जनताबाट निर्वाचित, दौड प्रतियोगिता, चिट्ठा विधि (स्वस्थानी व्रत कथामा युवाहरूमध्ये नवराजलाई हात्तीले माला लगाई राजा छानेको प्रसङ्ग) पनि प्रयोग गरिएको पाइन्छ ।

ऋग्वेदमा उल्लेख भएअनुसार वैदिककालमा पनि निर्वाचन पद्धतिमार्फत प्रजाहरूको छनौटमा प्रतिनिधिमूलक संस्था निर्माण गरिएको भेटिन्छ । त्यस समयमा राष्ट्रप्रमुख वा राजा जनताबाट छानिने परिपाटी थियो । सङ्घात्मक शासन प्रणालीभित्र राजा र प्रजा रहेका थिए । राष्ट्र प्रमुखले जनचाहनालाई कदर गरी कार्य गर्नुपर्दथ्यो, जुन शासकको कर्तव्यभित्र पर्दथ्यो । राष्ट्र प्रमुखले राष्ट्रका निम्ति अविचलित रहनुपर्ने, मुलुकको गौरव क्षीण हुन नदिनुको साथै सुशासन प्रदान गर्नपर्दथ्यो ।

शासकका के-के अधिकार एवम् कर्तव्य थिए ? यी प्रश्नको उत्तर यो छ कि वैदिक कालमा सबैभन्दा ठुलो प्रजावर्गको प्रतिनिधित्व संस्था तुल्याएका थिए । यो संस्थालाई त्यतिखेर 'समिति' शब्दले पुकार्दथे । यो समितिबाट प्रजावर्गमा नै कुनै योग्य, वयोवृद्ध, न्यायप्रिय र शासन-व्यवस्थालाई राम्ररी गोडी, केलाई जान्ने अनुभवीलाई चयन वा चुनाव गरिन्थ्यो । अब यसलाई समिति किन भन्ने ? यसको उत्तर यो छ कि प्रजाहरूबाट चुनिएर गएका सदस्य समितिमा गएर, कुनै निश्चित एक स्थानमा एकत्रित भएर, एकमत भइ राष्ट्रमा आइलागेका सम्पूर्ण समस्याहरूको समाधान गर्दथे । वैदिक युगको यो संस्था, राष्ट्रको सञ्चालन गर्नमा आफ्नो ढङ्गको थियो । कुनै एकपक्षीय यो संस्था थिएन । यो त राष्ट्रिय संस्था थियो । त्यसो हुँदा सम्पूर्ण राष्ट्रको सबै प्रकारको समस्यालाई सुल्झाइदिन्थे । मनपरि होइन, अपितु प्रजाहरूको हितलाई विशेष ध्यानमा राखेर बहुमतले समाधान गर्दथे । समितिमा राष्ट्रका सबै सदस्यहरूले आआफ्नो विचार व्यक्त गर्ने पूर्णअधिकार थियो । वक्ताले युक्तिहरूद्वारा आफ्नो मतको मण्डन 'स्थापन' गर्दथे । युक्तिपूर्ण प्रस्तावहरूमा सल्लाह दिइन्थ्यो । बहुमत जुन पक्षमा हुन्थ्यो, त्यहीबमोजिम राष्ट्र र प्रजाको काम हुन्थ्यो । समिति शब्दको प्रयोग यस रीतले गरे ।¹⁴

यसबाट प्रष्ट हुन आउछ, तत्कालीन अवस्थामा जनताको प्रतिनिधित्वमूलक संस्था थियो । सङ्गठित र व्यवस्थित यस पद्धतिभित्र रही मत, फरक राख्ने, खण्डनमण्डन, आलोचना गर्ने, बहुमत वा सर्वसम्मतका

13 . ज्ञवाली नारायण, धम्मपद, २०७५, जनता प्रशारण तथा प्रकाशन लिमिटेड, काठमाडौँ, नेपाल, पृ.५२३

14 . वेदान्ताचार्य डा. स्वामी प्रपन्नाचार्य, वेदमा के छ, २०७२, साक्षा प्रकाशन, ललितपुर, पृ.३९

आधारमा निर्णयमा पुग्ने परिपाटी थियो । समान कर्म, समान हृदय र समान मनका साथ राष्ट्रका लागि एकगठ भइ अगाडि बढ्नेमा जोड दिइएको थियो ।

सभा र सभासद्को बारेमा यसरी उल्लेख गरिएको छः¹⁵

तँ सभा च समितिङ्ग सेना च सुरा चानुव्य चलन् ॥१॥ –अथर्ववेद (काण्ड १५/अनुवाक २/व.९/मन्त्र २) ॥

सभ्यः सभां पाहि ये च सभ्याः सभासद् ॥२॥ –अथर्ववेद (काण्ड १९/अनुवाक ७/व.५५/मन्त्र ५) ॥

(तम्) त्यस राजधर्मको (सभा च) तीनै सभा (समितिश्च) सँगामादिको व्यवस्था, र (सेना च) सेना मिलेर पालन गरोस् ॥१॥ सभासद् र राजालाई योग्य हो कि राजाले सबै सभासदलाई आज्ञा देओस् कि–हे (सभ्य) सभाका योग्य मुख्य सभासद् ! तँले (मे) मेरो (सभाम्) सभाको धर्मयुक्त व्यवस्थाको (पाहि) रक्षा गर्, र (ये च) जो (सभ्याः) सभाको योग्य (सभासदः) सभासद् छन्, तिनीहरूले पनि सभाको व्यवस्थाको पालन गरून् ॥२॥ यसको अभिप्राय यो हो कि एउटालाई स्वतन्त्र राज्यको अधिकार दिन हुँदैन किन्तु राजा जो सभापति तदधीन सभा, सभाधीन राजा, राजा र सभा प्रजाको आधीन, र प्रजा राजसभाको आधीनमा रहोस् ।

इन्द्रो जयाति न परा जयाता अधिराजो राजसु राजयातै ।

चकृत्य ईड्यो बन्धद्वोसद्यो नमस्योऽ भवेह ॥ –अथर्ववेद (काण्ड ६/अनुवाक १०/व.९८/मन्त्र १) ॥

हे मनुष्यहरू हो ! जो (इह) मनुष्यको समुदायमा (इन्द्रः) परम ऐश्वर्यका कर्ता, शत्रुहरूलाई (जयाति) जित्न सकोस् (न पराजयातै) जो शत्रुहरूदेखि पराजित हुँदैन (राजसु) राजाहरूमा (अधिराजः) सर्वोपरि विराजमान (राजयातै) प्रकाशमान होस् (चकृत्यः) सभापति हुनको लागि अत्यन्त योग्य (ईड्यः) प्रशंसनीय गुण-कर्म-स्वभावयुक्त (बन्धः) सत्करणीय (चोपसद्यः) समीप जान र शरण लिन योग्य (नमस्यः) सबैका माननीय (भव) होओस्, त्यसैलाई सभापति राजाले बनाओस् ।

राजाले पराक्रम गर्दै उन्नति गर, प्रजाका स्वामी भएकोले सुशोभित बन ।¹⁶ प्रजाहरूले तिमीलाई शासनसञ्चालनका लागि स्वीकार गरुन, तिमी राष्ट्रका श्रेष्ठ पदमा आसिन होउ र वीर बनी योग्यताअनुसार ऐश्वर्य प्रदान गर ।¹⁷ शासकका रूपमा रहेका इन्द्रलाई मानिसको नजिक आउन र प्रजाहरूलाई आआफ्ना काममा नियोजित गराउन¹⁸ प्रजाले एकीकृत यस वरणीय पदमा स्थापित गराएको, सबैले तिमीलाई एकमतले बोलाउन्¹⁹ भनिएको छ ।

सभासदले सभाको संरक्षण गर्नुपर्ने²⁰ भनी उल्लेख गरिएको छ ।

15 . महर्षि दयानन्द सरस्वती (ले.) नारायण पौडेल (अनु.) सत्यार्थ-प्रकाश, २०७३, पृ.७५–७६

16 . अथर्ववेद ३।४।१

17 . ऐ.३।४।२

18 . ऐ.३।४।६

19 . ऐ.३।४।७

20 . ऐ.१९।५५।५

माथि उल्लिखित प्रावधानहरूबाट प्रजा र राजा दुवैको कर्तव्य वा दायित्वलाई प्रष्ट हुन्छ । राजा भनिए पनि प्रजाले छानेको व्यक्ति राष्ट्राध्यक्ष हो । उसले देश र जनताको सेवा नम्रतापूर्वक गर्नुपर्दछ । देशका विरोधीलाई तह लगाउन सक्ने साथै सही र गलत कार्यको जसअपजस लिनसक्ने क्षमता हुनुपर्दछ । तोकिएको जिम्मेवारी पूरा गर्न असमर्थ भएमा पदच्युत वा पद त्याग्न तत्पर रहनुपर्दछ ।

न्यायसम्बन्धी अधिकार²¹

जातिजान पदान्धर्माञ्ज्रेणीधर्माश्च धर्मवित् ।

समीक्ष्य कूलधर्माश्च स्वधर्म प्रतिपादयेत् (८।४१ मनु)

प्रत्येक जातिका आ-आफ्ना कूलधर्महरू वा परम्पराहरू हुन्छन् । अतः ती 'कूलधर्मको आधारमा न्याय निरोपण गर्नुपर्दछ ।' धर्मशास्त्रहरू सामान्य कानून हुन् र स्वधर्मका नियमहरू विशिष्ट कानून हुन् भन्ने कुरा यसबाट स्थापित हुन्छ । कानून राज्यले लादने विषय होइन भन्ने पनि यसबाट थप स्पष्ट हुन्छ ।

संदिग्धार्थ स्वतन्त्रोय : साधयेधश्च निस्पतेत ।

न चाहतो वेदत्किंचिद्विनो दण्डयश्च स स्मृतः (१७ याज्ञवल्क्य)

'दण्ड व्यवस्था प्रभावकारी भएन भने अपराधी वा सन्दिग्ध व्यक्ति स्वतन्त्र भएर हिँड्न थाल्छन् । सम्पत्ति हडप्न थाल्छन् र जरिवाना समेत तिर्न छोड्छन् । यसै अवस्थालाई दण्डहीनता (impunity) भनिएको हो ।

'वय प्रजापते: प्रजाऽअभूम ॥'-यजुर्वेद (अध्याय १८/मन्त्र २९)

हामी 'प्रजापति' अर्थात् परमेश्वरका प्रजा र परमात्मा हाम्रा राजा अनि हामी उसका किङ्कर भृत्यवत् हौं । उसले कृपा गरेर आफ्नो सृष्टिमा हामीलाई राज्याधिकारी बनाओस् र हाम्रो हातबाट आफ्नो सत्य न्यायको प्रवृत्ति गराओस् ।²²

धर्मस्थो न भवेत्तेन कुर्यादर्थं हठाद्यतः ।

यः किलार्थमनर्थं तावुभौ निश्चित्य पडितः ॥२५६॥

विचार नपुन्याइकन यदि कसैले न्याय गर्दछ भने उसले वास्तवमा न्याय गरेको हुँदैन । तर त्यो पण्डित, जसले ठीक-बेठीक जाँचेर असल र खराब कुरा ठहराई न्याय दिन्छ, त्यसलाई नै न्यायसङ्गत भनिन्छ ।²³

असाहसेन धर्मेण समेत नयते परान् ।

धर्मेण गुप्तो मेघावी स धर्मस्थोऽभिधीयते ॥२५७॥

जसले न्यायसङ्गत रूपले निष्पक्ष भएर अरूलाई विचारपूर्वक न्याय दिन्छ, उही मेघावी धर्मको रक्षाक "न्यायधीश" कहलाउछ ।²⁴

21 . संग्रौला डा., युवराज, फौजदारी न्याय प्रणाली नेपाली कानूनशास्त्र, २०६९, महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय, पृ.२४

22 . महर्षि दयानन्द सरस्वती (ले.) नारायण पौडेल (अनु.) सत्यार्थ-प्रकाश, २०७३, पृ.९२

23 . ज्ञवाली नारायण, धम्मपद, २०७५, जनता प्रशारण तथा प्रकाशन लिमिटेड, काठमाडौं, नेपाल, पृ.२५८

24 . ऐ.पृ.२५९

कैदीबन्दीको अधिकार

कैद गर्ने वा कैदीबन्दी बनाउने परिपाटी आजको नभइ प्राचीन कालदेखि नै चल्दै आएको पाइन्छ । अत्रि ती ऋषि थिए, जो अति प्राचीन कालमा जनताको पक्ष लिने गर्दथे । यिनी कारागारमा समेत बसेका थिए । कारागारमा बस्ने कारण त्यो प्राचीनतम् कालमा राजाको विरोध गरी जनताको पक्ष विद्रोह गर्नु र लोक शासित राज्य निम्ति कोशिस गर्नु ।²⁵

याभिः शुचन्तिं धनसा सुषंसदं तप्तं धर्ममोम्यावन्तमत्रये ।

याभिः पृश्निगुं पुरुकुत्समावतं ताभिरू षु ऊतिभिरश्रिना गतम् ॥७॥²⁶

हे आश्विनी कुमार हो ! आफ्ना सामर्थ्यले तिमीहरूले धन वितरक शुचन्तिलाई निवासका लागि उत्तम स्थान दियौ, तातो बन्दीगृहमा परेका अत्रि ऋषिलाई शीतलता दियौ र पृश्निगु एवम् पुरुकुत्सलाई सुरक्षित गरायौ । तिनै संरक्षण र साधन लिएर तिमीहरू दुवै यहाँ आओ ।

हिमोनाग्निं घ्नंसमवारयेथां पितुमतीमूर्जमस्मा अधत्तं ।

ऋबीसे अत्रिमड्ढिनावनीतमुन्नित्यथुः सर्वगवं स्वस्ति ॥८॥²⁷

हे आश्विनी कुमारहरू हो ! तिमीहरू दुईले प्रचण्ड अग्निदेवलाई हिउँयुक्त शीतल जलले शान्त गरायौ । स्वराज्यका लागि सङ्घर्षरत असुरहरूको कालकोठरीमा थुनेका अत्रि ऋषिलाई उनका सहयोगसहित कारावास भत्काएर मुक्त गरायौ र ख्याउटिएका दुब्ला अत्रि ऋषिलाई पोष्टिक र शक्तिवर्धक आहार दिएर बलिया बनायौ ।

ऋषिं नरावंहसः पाञ्चजन्यमृबीसादत्रिं मुञ्चथो गणेन ।

मिनन्ता दस्योरशिवस्य माया अनुपूर्वं वृषणा चोदयन्ता ॥३॥²⁸

हे नेतृत्वप्रदायक बलशाली आश्विनी कुमारहरू हो ! समाजको कल्याणका निमित्त प्रयत्नशील रहन अत्रि ऋषि सहयोगसहित दुःखद् कारावासमा परेका थिए । तिमीहरू दुवैले उनलाई त्यहाँबाट मुक्त गरायौ । तिमीहरू दुवै शत्रुको संहार गर्दछौ, शत्रुका विनासकारी मायावी चाललाई पहिले नै थाहा पाएर क्रमशः हटाउने गर्छौ ।

युवं रेभं परिषूतेरुष्यथो हिमेन धर्मं परितप्तमत्रये ।

युवं शयोरवंस पिप्यथुर्गवि प्र दीर्घेण वन्दनस्तार्यायुषा ॥६॥²⁹

तिमीहरू दुवैले रेभलाई कष्टबाट मुक्ति दियौ । अत्रि ऋषि बसेका कारागारमा अत्यन्त गर्मी ठाउँलाई

25 . दीक्षित मदनमणि, ऋग्वैदिक नारी चरित्र, २०६९, साङ्ग्रिला पुस्तक प्रा.लि. काठमाडौं पृ.५७-५८

26 . लुईटेल तिलक, (अनु.) ऋग्वेद संहिता २०६३, (प्रथम मण्डल सूक्त ११२) विद्यार्थी पुस्तक भण्डार, काठमाडौं, पृ.११५

27 . ऐ.प्रथम मण्डल सूक्त ११६) पृ.१२२

28 . ऐ.प्रथम मण्डल सूक्त ११७) पृ.१२५

29 . ऐ.प्रथम मण्डल सूक्त ११९) पृ.१२९

शीतल जलले शान्त गरायौ । शयुका लागि गाईलाई दुधालु बनायौ र तिमीहरू दुईले नै वन्दनलाई लामो आयु प्रदान गर्नु ।

यदि (कुनै राजकर्मचारी) कैदीलाई ठाउँ सार्नु वा तिनीहरूको खानपिनमा रुकावट गर्छन् भने तिनलाई ९६ पण दण्ड गर्नु । कैदीहरूलाई कोरा आदि मारी दुःख दिए वा घुस दिलाए भने तिनलाई मध्यम साहस दण्ड गर्नु । कैदीको बध गरेमा एक हजार पण जरिवाना गर्नु । खरिद गरेको वा बाँधा राखिएको कैदी दासीका साथ जेलमा दुराचार गरेमा प्रथम साहस दण्ड गर्नु ।³⁰

कैदीहरूको मुक्ति³¹

कौटिल्यले कैदीलाई छाड्ने प्रक्रिया तीन प्रकारका बताएका छन्, जस्तै: कार्य गराएर, शारीरिक दण्ड दिएर अनि सुन आदि द्रव्य लिएर । यसबाहेक पनि बताएका छन्: कारागारमा बन्द भएका बालक बुढा बिरामी र अनाथलाई राजाको जन्मोत्सव आदि शुभ नक्षत्र वा पौर्णमासी पर्वमा मुक्त गरिदिनु । कुनै नयाँ देश जितेमा युवराजको अभिषेक अवसरमा अथवा पुत्रादिको जन्ममा कैदीहरूलाई मुक्त गर्नु ।

आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकार

आवासको अधिकार

सस्तु माता सस्तु पिता सस्तु स्वा सस्तु विश्वपति : ।

ससन्तु सर्वे ज्ञातय : सस्त्वयमभितो जनः ।³²

घरका एउटै कोठामा सबैजना (बुबा, आमा, भाइ, बुहारी, अतिथि) रहनु हुँदैन । सुत्नलाई त्यहाँ अप्ठ्यारो हुन्छ । त्यसैले सबैका लागि उपयुक्त हुने गरी अलगअलग कोठा भएको घर बनाउनुपर्छ । अनिमात्र त्यहाँको सुताइ, बसाइ व्यवस्थित हुन्छ ।

य आस्त यश्च चरति यश्च पश्यति नो जनः ।

तेषां सं हन्मो अक्षाणि यथेदं हर्म्यं तथा ।³³

निर्माण गरिने घरमा प्रशस्त झ्यालहरू हुन्, जहाँबाट आफूले बाहिर देख्न सकियोस् तर बाहिरका कसैले पनि भित्र बसेका आफूलाई देख्न नसक्नु । यसमा स्वच्छ वातावरणको अधिकार पनि जोडिन्छ ।

30 . भट्टराई हर्षनाथ, कौटिल्य अर्थशास्त्र २०७४, एजुकेशन पब्लिशिंग हाउस, काठमाडौं, पृ.२२९

31 . ऐ.पृ.२३०

32 . ऋ.७।५५।५।

33 . ऋ.७।५५।६।

उपभोक्ताको अधिकार

प्र बोधयोषः पृणतो मघोन्यबुध्यमानाः प्रयणः ससन्तु ।

रेवदुच्छ मघवद्व्यो मघोनि रेवत्स्तोत्रे सूनूते जारयन्ती ॥१०॥³⁴

हे धनवती उषा ! तिमी दाताहरूलाई जगाऊ । नजान्ने लोभी व्यापारी सुत्नु । वैभवशालिनी उषाले धनवान्का निमित्त धन दिनुको साथै सञ्जीव भावनाको प्रेरणा दिउन् । हे सुभाषिणी उषादेवी ! तिमी सम्पूर्ण प्राणीको आयु कम गर्दछ्यौ । तिमी स्तोताहरूका निमित्त अपार वैभवले युक्त भएर प्रकाशमान होऊ ।

न रेवता प्रणिना सख्यमिन्द्रोऽसुन्वता सुतपाः सं गुणीते ।

आस्य वेदः खिदति हन्ति नग्नं वि सुष्वते पक्तये केवलो भूत ॥७॥³⁵

सोमपान गर्ने इन्द्रदेव सोम यज्ञ नगर्ने, ऐश्वर्य भइकन पनि लोभी व्यापारीसँग मित्रता स्थापित गर्दैनन् । तिनीहरूको अनावश्यक ऐश्वर्य नाश गरिदिन्छन् । सोमरस पेलेर तयार गर्ने पुरोडाश पकाउने याजकका मात्रै उनी मित्र हुन्छन् ।

अदित्सन्दं चिदाघृणे पूषान्दानाय चोदय ।

प्रणेश्रिवद्वि मद्रा मनः ॥३॥³⁶

हे प्रकाशमान पूषादेव ! कन्जुसलाई दान गर्नमा प्रेरित गर । व्यापारिका कठोर हृदय कोमल बनाऊ ।

असुनीते पुनरस्मासु चक्षुः पुनः प्राणमिह नो धेहि भोगम् ।

ज्योक् पश्येम सूर्यमुच्चरनतमनुमते मृडया नः स्वस्ति ॥६॥³⁷

हे प्राणविद्याको ज्ञान भएका ! हाम्रा लागि तिमी पुनः नेत्रशक्ति, प्राणउर्जा र उपभोग्य सामग्री प्रदान गर । हामी चिरकालसम्म सूर्यको दर्शनबाट लावान्वित हौं । हे अनुमति ! जब हामी जेबाट नष्ट हुँदैौं, त्यसैले हाम्रो कल्याण गर ।

अगस्त्यस्य नद्भ्यः सप्ती युनक्षि रोहिता ।

पणीज्यक्रमीरभि विश्रत्रजन्नराधसः ॥६॥³⁸

हे राजन ! तिमी अगस्त्य ऋषिका सुखदायी बन्धुबान्धवका लागि आफ्ना गतिशील दुई ओटा राता वर्णका अश्व रथमा नियुक्ति गर । अति कन्जुस व्यापारी, दान आदि असल कार्यमा शून्य छन् भने तिनलाई तिमी पराजित गराऊ ।

34 . लुईटेल तिलकप्रसाद (अनु.) ऋग्वेद (४,२५,७) विद्यार्थी पुस्तक भण्डार पृ.१५७

35 . ऐ.(४।२५।७) पृ ३५०

36 . (६।५३।३) पृ.५१२

37 . ऐ.(१०।५९।६) पृ.९१४

38 . ऐ.(१०।६०।६) पृ.९१५

महाभारत³⁹

जो रक्खि बेचि कन पो गरछन् कमाई ।
मान्छन् ती सज्जन त दुर्जन तेसलाई ॥
जो दूधमा जल मिलाइ निकै गराई ।
बेच्छा ऊ बस्छ अपराधि ठूलै कहाई ॥

मनुस्मृति⁴⁰

पञ्चरात्रे-पञ्चरात्रे पक्षे पक्षोऽथवा गते ।
कुर्वीत चैषां प्रत्यक्षाधर्मं संस्थापनं नृपः ॥ (८।४०१)
एक साता वा १५ दिनपछि व्यापारिक वस्तुको नयाँ दर निर्धारित गर्न राजाबाट आदेश हुन्थ्यो ।
तुलमान प्रतीमान सर्व एव स्यात्सुरक्षितम् ।
षट्सु पट्सु च मासेषु पुनरेव परीक्षयेत् ॥८॥४०२
राजाले हरेक छ/छ महिनामा तराजु, तराजु राख्ने ढकहरू र अन्य नापहरूको राम्रोसँग जाँच गराउनुपर्दछ ।

चिकित्साकांक्षां सर्वेषां मिथ्या प्रचरतां दमः ।
अमानेषेषु प्रथमो मानुषेषु च मध्ययमः ॥९।२८३
पशुपंक्षी र मानिसको गलत उपचार गर्ने चिकित्सकलाई क्रमशः प्रथम र मध्यम दण्ड दिनुपर्दछ ।

समैर्हि विषमं वस्तु चरेद्वैमूल्यतोऽपि वा
समाप्नुयाद्दमं पूर्वं नरोममध्यममेवा वा ॥९।२८६
उचित मूल्य लिएर कमसल वा कम परिणामका वस्तु वा सामान बेच्ने व्यापारीलाई प्रथम वा मध्यम साहस दण्ड दिनुपर्दछ ।

अबीजविक्रयी चैव बीजोत्कृष्टं तथैव च ।
मर्यादाभेदकश्चैव विकृतं प्राप्नुयाद्धम् ॥९।२९०
असल बिउमा खराब बिउ मिसाएर बेच्ने र परम्परागत नियमको मर्यादा उल्लङ्घन गर्नेलाई मृत्युदण्ड दिन उचित हुन्छ ।

उपभोक्ताको अधिकारको सम्बन्धमा कौटिल्यको अर्थशास्त्र,⁴¹ र याज्ञवल्क्यस्मृति⁴² मा पनि उल्लेख गरिएको पाइन्छ ।

39 . आनन्द सन्तोष, महाभारत सम्पूर्ण १८ पर्व, (उद्योग-पर्व) मथुरा प्रकाशन, वाराणासी, पृ.५६८

40 . सक्सेना सुरेन्द्रनाथ, मनुस्मृति, २०१७, मनोज पब्लिकेशन्स, दिल्ली, पृ.३४४,३९२ र ३९३

41 . बन्जाडे मोहन, मानव अधिकार संवाहक २०७३, अङ्क ३, राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग पृ.२३-२४

42 . ऐ.पृ.१९

कौटिल्यको अर्थशास्त्र

- (क) बेचेको वस्तु दिन नखोजेमा बाह्र पण दण्ड गर्नपर्छ । तर, दोष, उपनिपात र वस्तु दिन नखोजे निर्दोष हुन्छ ।
- वस्तु कमसल हुनु दोष हो, राज्यको हस्तक्षेप वा चोरी वा पानीले सामान बिग्रनु उपपात हो, वस्तु गुणस्तरहीन हुनु र बेहद दुख दिने हुनु अविषह्य हो । (७१.१५.१,२)
- (ख) छिट्टै नासिने वस्तुको किनबेच अर्कालाई बेचन नपाउँने सर्तमा गर्नपर्छ, अन्यथा चौबीस पण वा बेचिएको वस्तु दशांश दण्ड हुन्छ । (७१.१५.४)
- (ग) रोगव्याधिले सताइएको पशु राम्रो स्वास्थ्य भएको भनी ढाँटी बिक्री गरे बाह्र पण दण्ड हुन्छ । (७१.१५.९)
- (घ) लिने दिने वा किनबेच गर्ने अवस्थामा कसैले कुनै खालको हानि व्यहोर्न नपर्ने गरी सभासद्ले किनबेचसम्बन्धी नियम र सर्तहरू बनाउनुपर्छ । (७१.१५.११)
- (ङ) नापतौलका साधन ढक तराजु र अन्य वस्तुको निरीक्षण गर्नपर्छ । नापतौलमा सानोतिनो फरक परेकोमा केही हुँदैन । खास मात्राभन्दा बढी फरक परेकोमा परेको खास पण र सोभन्दा बढीमा कसुरअनुसार दण्डको व्यवस्था गर्नपर्छ । (७७.२.२(७))
- (च) नक्कली वस्तुलाई सक्कली भनेर, विदेशी वस्तुलाई स्वदेशी भनेर, असल मालको खोलमा कमसल माल राखेर बेचेलाई कसुरको मात्राअनुसार दण्ड लगाउनुपर्छ । (७७.२.९)
- (छ) बेच्नुपर्ने माल रोकेर राख्ने र अनुचित भाउमा बेच्ने वा किन्ने व्यापारीहरूलाई एक हजार पण दण्ड लगाउनुपर्छ । (७७.२.११)
- (ज) विभिन्न वस्तुमा कमसल वस्तु मिसावट गरी बेचेलाई बाह्र पण दण्ड लगाउनुपर्छ । (७७.२.१३)
- (झ) व्यापारीहरूले प्रत्येक दिन प्राप्त गरेको नाफाको अभिलेख बजार अधिकृतले राख्नुपर्छ । व्यापारीले बजार अधिकृतलाई जानकारी नगराई जम्मा पारेको अनधिकृत वस्तु बजार अधिकृतले नियन्त्रणमा लिन सक्छ । त्यस्तो नियन्त्रणमा लिइएको वस्तु बजार अध्यक्षले सर्वसाधारणलाई सजिलो पार्ने गरी बेच्ने व्यवस्था गर्नपर्छ । (७७.२.१४)
- (ञ) व्यापारीले बेचका लागि तोकिएको स्वदेशी वस्तुबाट पाँच प्रतिशतसम्म र त्यसो विदेशी वस्तुबाट दस प्रतिशतसम्म लाभ वा नाफा लिन पाउछ । यसभन्दा बढी नाफा लिए दुई सय पण दण्ड लाग्छ, धेरै नाफा लिए धेरै दण्ड लाग्छ । (७७.२.१५)
- (ट) बजार प्रमुखले फरक देश, समयमा उत्पादन भएका वस्तुको मूल्य, उत्पादनको समय, ज्याला, ब्याज, भाडा र त्यसमाथि अन्य खर्चहरू पनि हिसाब गरेर मात्रै बिकने गरी मूल्य तोक्नुपर्छ । (७७.३.१८)

याज्ञवल्क्य स्मृति

- (क) मिसावट गरिएको तथा खान अयोग्य पदार्थबाट खाद्य र पेय पदार्थ दूषित गर्नेलाई दूषित गर्नेको वर्ण अनुसार दण्ड हुन्छ । (२.२५.२९६)
- (ख) सुनसम्बन्धी कारोबार र व्यवहार गर्दा कुट(असत्य) व्यवहार गर्ने अथवा निषिद्ध पशुपंक्षीको मासु बेचेलाई शारीरिक र उत्तम साहस दण्ड हुन्छ । (२.२५.२९७)

प्रतिलिपि अधिकार

संसारका सबै कुरा शब्द र त्यसको अर्थमा निर्भर छ । शब्द नै सबैको ज्ञान हो । सम्पूर्ण शास्त्रको जन्म शब्द वा वचन हो । अतः शब्दको चोरी गर्ने सबैभन्दा ठुलो चोर हो ।⁴³

सामाजिक सुरक्षाको अधिकार⁴⁴

मित्रस्य चक्षुषा समिक्षामहे (३६/१८ यजु)

एकता र मित्रता नै सामाजिक ऐक्यबद्धता र सहिष्णुताका आधार हुन् । सामाजिक सुरक्षाले सबैको सुरक्षा प्रत्याभूति गर्दछ । समाज सुरक्षित छ भने सबै व्यक्ति सुरक्षित हुन्छन् । समाजको सुरक्षा 'एकता र मित्रतामा आधारित रहन्छ' । तसर्थ कानुन सबैलाई 'एक सूत्रमा बाँधी सामाजिक ऐक्यबद्धता निर्माण गर्ने साधन' हो । यसरी कानुनको मान्यतालाई सामाजिक उत्पत्ति ग्रहण गरेबाट हिन्दू कानुन प्रणालीले समाजशास्त्रीय मान्यतालाई ग्रहण गर्दछ भन्न सकिन्छ । साथै यसले कानुनको सामाजिकीकरणलाई प्राथमिकता पनि प्रदान गरेको देखिन्छ । यसबाट के स्पष्ट हुन्छ भने न्यायको लक्ष्य सामाजिक सुरक्षाको प्रत्याभूति गर्नु हो ।

वातावरणको अधिकार

वातावरण र पर्यावरण चलनचल्तीमा रहेका शब्दावली हुन् । पूर्विय दर्शनमा वेदलगायतका विभिन्न ग्रन्थहरूमा वातावरणसम्बन्धी विषयलाई प्राथमिकतका साथ चर्चा गरिएको पाइन्छ । सूर्य, चन्द्र, वायु, आकाश, इन्द्र (बादल) लगायतका आदि प्राकृतिक तत्वहरूलाई देवताको रूपमा उल्लेख गरिएको छ । हिमाल, पहाड, नदी, समुद्र आदिलाई पवित्रस्थल ठानी आज पनि पुजिँदै आएको अवस्था छ । अहिले पनि दिवंगत व्यक्तिको मुखमा मुक्तिको कामनासहित नदीको जल अर्पण गरिन्छ । हिन्दू मतले मानिसको शरीरलाई पञ्च तत्व (पृथ्वी, आकास, जल, वायु र सूर्य) को मिलन मान्दछ । यसै आधारमा मानिसका अङ्गप्रत्यङ्ग निर्माण वा विकसित भएका हुन्छन् । मानिसको मृत्युपछि शरीररूपी पञ्च तत्व वातावरणमा विलिन हुने विश्वास गरिन्छ । प्रकृतिको हरियालीले वातावरणलाई स्वच्छ र स्वस्थ बनाउछ । जैविक विविधताको संरक्षण गर्दछ । यसको फाइदाको भागिदार मानव समुदाय बन्दछ । बोटविरुवा रोप्नु .(विशेषतः वरपिपल,

43 . मनुस्मृति: ४.२५८

44 . संग्रौला डा., युवराज, फौजदारी न्यायप्रणाली नेपाली कानूनशास्त्र, २०६९, महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय, पृ.२०

तुलसी आदिको विरुवा रोप्नु, मलजल गर्नु, पुजा गर्नुपछाडि रहेको उद्देश्य स्वच्छ वातावरणलाई जन्म दिनु हो । केही उदाहरण हेरौं:

- (क) तुलसी : साउन महिनाको हरिशयनी एकादशीमा प्रायःको घरमा तुलसीको विरुवा रापी जल चढाइन्छ । यसलाई विष्णुको रूपमा पुजा गरिए पनि वातावरण स्वच्छ तुल्याउन महत्त्वपूर्ण भूमिका हुन्छ । यसअलवा रुघाखोकी, ज्वरो आदिको औषधी पनि मानिन्छ ।
- (ख) पिपल : पिपललाई धार्मिक रूपमा पुजाआजाको विशेषता एकातिर छ । अर्कोतिर अक्सिजन प्रवाह गर्ने हुनाले यसको सिधा सम्बन्ध मानिसको स्वास्थ्य र वातावरणसँग छ ।
- (ग) कुशः सामान्यतयाश्राद्धको लागि पवित्र कार्यमा प्रयोग गरिन्छ । ग्रहण लागेको बेलामा फैलने विकीरणलाई रोक्न वा त्यसको प्रभाव न्यून गर्न अस्वस्थ खानेकुराको साथमा कुश राखिन्छ । चट्टानबाट जोगिन पनि घरको छत/छानामा यसलाई राखिने गरिन्छ ।

विभिन्न चाँडपर्वहरूमा जनावर, पंक्षी आदिको पुजाआजा गरिन्छ । नागपञ्चमीमा नाग, तिहारमा काग, कुकुर, गाईगोरुलाई पुजिन्छ, खान दिइन्छ । यसको कारण हो, वातावरण संरक्षण, स्वस्थ जीवनको लागि उनीहरूको विशेष भूमिका खेलेका हुन्छन् ।

सत्यं बहदृतमुग्रं दीक्षा तपो ब्रह्म यज्ञः पृथिवींधारयन्ति ।

सा नो भूतस्य भव्यस्य पत्न्युरुं लोकं पृथिवी नःकृणोतु ॥⁴⁵

सत्य, ईश्वरीय ज्ञान, यज्ञ, तथा तपद्वारा पृथ्वी माता अस्तित्वमा छिन् । तिनले हामी सबैलाई आफ्नो वक्षास्थलमा स्थान दिउन् ।

असंबाधं बध्यतो मानवानां यस्या उद्धतः प्रवतः समंबहु ।

नवनावीर्या ओषधीर्या बिभर्ति पृथिवी नः प्रथतांराध्यतां नः ॥⁴⁶

स्वाभाव वा गुणमा भिन्नता भए पनि मानिसहरूलाई एक सूत्रमा बाँधेको छ । विभिन्न प्रकारका बोटविरुवा तथा रोग निरोधक जडिबुटीहरूले भरिएको धर्तीमाताले हामीलाई धनधान्य र स्वस्थ बनाउन् ।

यस्यां समुद्र उत सिन्धुरापो यस्यामन्नं कृष्टयःसंबभूवुः ।

यस्यामिदं जिन्वति प्राणदेजत्सा नो भूमिः पूर्वपेयेदधातु ॥⁴⁷

पृथ्वीमै समुद्र, महासागर, नदी, तलाउ, पोखरी आदि जलाशयहरू छन्, जहाँ सबै किसिमका अन्न, फलफूल, सागपात प्रशस्त उब्जाउ हुन्छन् । सारा प्राणीहरू सुखी र खुसीसाथ यिनकै आश्रयमा बाँचिरहेछन् सुखी र खुसी पनि छन् । यो धर्ती हाम्रा लागि उपभोग्य वस्तु र ऐश्वर्य प्रदान गर्ने होस् ।

45 .अथर्ववेद १२.१.१

46 . ऐ.१२.१.२

47 . ऐ.१२.१.३

यत्ते मध्यं पृथिवि यच्च नभ्यं यास्त ऊर्जस्तन्वःसंबभूवुः
तासु नो धेहभि नः पवस्व माता भूमिः पुत्रो अहंपृथिव्याः ।
पर्जन्यः पिता स उ नः पिपर्तु ॥⁴⁸

हे धर्तीमाता ! तिम्रो शरीरको मध्य भाग वा नाभीबाट उब्जाउशील पोषण पदार्थ हामीलाई पनि दिई सबैतिरबाट पवित्र बनाऊ । यो धर्ति सबैकी माता हुन, हामी सबै उनका सन्तान हौं । उत्पादकत्वको रूपमा रहेका पूर्वज्य हाम्रा पिता हुन्, उनले हामीलाई भरिपूर्ण बनाउन् ।

यजुर्वेदको एउटा अर्को श्लोकमा सबै प्राणीहरूसित मित्रवत् व्यवहार गर्नुपर्ने शिक्षा दिँदै भनिएको छ,

दृते दृश मा मित्रस्य मा चक्षुषा सवाणि भूतानि समीक्षन्ताम् ।

मित्रस्याहं चक्षुषा सवाणि भूतानि समीक्षे।

मित्रस्य चक्षुषा समीक्षामहे॥⁴⁹

हे परात्मा ! हामीलाई सक्षम बनाऊ । सबै प्राणीले हामीमाथि मित्रभाव राखुन्, हामी पनि त्यस्तै भाव राख्छौं । हामी एकअर्कालाई मित्र भावले हेरौं ।

माथि उल्लिखित अवधारणा वा विचारबाट स्पष्ट हुन्छः मानिस र प्रकृतिबिचको सम्बन्ध, वातावरण र मानिसबिचको अन्योन्याश्रित सम्बन्ध ! प्राकृतिक नियमभन्दा बाहिर गई गरिने क्रियाकलाप अन्तत्त्वगत्वा मानव जीवनकै लागि घातक बन्न जाने निश्चित छ । अथर्ववेदको भूमि सूक्तमा यस्ता धेरै अनुकरणीय विचारहरू प्रवाह गरिएका छन् । यसमा अन्नबाली, बोटविरुवा, किराफट्याङ्ग्रा एवम् जीवजन्तुको वातावरण संरक्षणमा भूमिका कति महत्त्वपूर्ण हुन्छ भनी प्रष्ट्याएको छ । प्राकृतिक नियमको पालनामा जोड दिँदै आपसी समन्वयात्मक तवरबाट जीवन सञ्चलान गर्नुपर्नेमा जोड दिइएको छ । यजुर्वेदमा पनि वातावरणसम्बन्धमा चर्चा गरिएको छ ।

महिला अधिकार

तत्कालीन अवस्थामा समाजमा महिलाको स्थान विशेष थियो । प्रकृतिविना पुरुष अपूर्ण भएजस्तै महिलाविना मनुष्य जीवन पूर्ण सम्भव मानिन्दैनथ्यो । शारीरिक रूपमा हुने भिन्नता स्वाभाविक थियो र हुन्छ पनि । संसारको अस्तित्व “प्रकृति” अर्थात महिला र “पुरुष” मा निहित छ । प्रकृतिमा उत्पादन, पुनर्उत्पादनको क्षमता हुन्छ तर आफैमा स्थूल, निष्क्रिय, गतिहीन हुन्छ, जो पुरुषद्वारा चलायमान गराउनुपर्दछ । पुरुष स्वयम्मा शक्ति वा सामर्थ्यवान हुन्छ तर उत्पादन वा पुनर्उत्पादन गर्न सक्दैन, महिलामाथि निर्भर रहन्छ । प्रचलित शब्दावली “दम्पति” जसको अर्थ दोयम पति अर्थात पत्नीको पति र पतिको पत्नी हुन्छ ।

48 . ऐ.१२.१.१२

49 . यजुर्वेद ३६।१८

हिन्दु धर्म र दर्शनलाई हेर्दा वैदिककाल महिलाहरूको लागि स्वर्णिम, सम्मानित र पुजनीय रहेको पाइन्छ । त्यसबेला महिलाको सम्मान हुने घरमा मात्र ईश्वरको बास हुन्छ भन्ने मान्यता थियो । भगवान् विष्णुसँग लक्ष्मी, शिवसँग पार्वती र ब्रह्मासँग सरस्वती एकसाथ पुजनीय थिए र अहिले पनि पुजिन्छन् ।

वेदमा उल्लेख गरिएअनुसार महिलाले गृहिणी पद, मातृ पद र सहचरी पदको जिम्मेवारी बहन गर्नुपर्दथ्यो । स्त्री नै घर हो भन्ने मान्यता थियो । महासरस्वती, महालक्ष्मी र महाकालीलाई ब्रह्मा, विष्णु र महेश्वरसहर मानिन्थ्यो । विश्ववारा, आत्रेयी, अपाला आत्रेयी, घोषा काक्षीवती, वागाम्भृणी, रात्रि भारद्वाजी, श्रदा कामायनी, शची पौलोमी, आदि वैदिक युगका मन्त्रद्रष्टा विदुषीहरू थिए, जसका मन्त्रहरू ऋग्वेदमा आज पनि छन् ।⁵⁰

स्त्री हि ब्रह्मा बभूविथ ।⁵¹

यसको अर्थ हो: नारी नै ब्रह्मा, ज्ञानका आधार हुन् । यी दृष्टान्तबाट पनि त्यसबेलाको महिला शैक्षिक स्तरको मापन गर्न सकिन्छ ।

गृभ्णामि ते सौभगत्वाय हस्तं मया पत्या जरदष्टिर्यथासः।

भगो अर्यमा सविता पुरन्धिर्मह्यं त्वादुर्गार्हपत्याय देवाः।⁵²

हे बधु ! सौभाग्य प्राप्तिको लागि म तिम्रो हात ग्रहण गर्छु । हामी सँगसँगै वृद्धावस्थामा पुग्दछौ । यो पूण्यकर्म विवाह गृहस्थी धर्मका लागि हो । अब तिम्रो आजबाट एकै भयौँ । भग, अर्यमा, सविता र पूषादेवलेले हामीलाई गृहस्थी बनाए ।

यस्ते गर्भं प्रतिमृशाज्जातं वा मारयति ते

पिङ्गस्तमुग्रधन्वा कृणोतु हृदयाविधम् ।⁵³

भ्रूण हत्या गर्ने वा जन्मिएको शिशुलाई मार्ने (बालघाति) लाई कडा सजाय दिनुपर्छ ।

अपाः सोममस्तमिन्द्र प्र याहि कल्याणीर्जाया सुरणं गृहे ते ।⁵⁴

हे इन्द्र ! तपाईंले सोमपान गर्नुभएको छ । अब तपाईं घर जानुहोस्, जहाँ तपाईंको भलो गर्ने पत्नी छन्, जो आनन्दको भण्डार हुन् ।

अस्थुरि गौ गार्हपत्यानि सन्तं शतं हिमा ।⁵⁵

अब हामी पतिपत्नी भयौँ, अतः अब हामीले आफ्नो गृहस्थ धर्म पूर्णतः पालन गर्नुपर्छ ।

50 . सिंह सुमित्रा (संकलन) वदेकालीन विश्वको इतिहास, २०७४, डीकुरा प्रकाशन, पृ.१६२

51 . ऋग्वेद.८।३३।१९

52 . ऋग्वेद, १०।८५।३६

53 . अथर्ववेद, ८।६।१८

54 . ऋग्वेद ३।५३(६)

55 . यजुर्वेद, २।२७

कियती योषा मर्यतो वधूयोःपरिप्रीता पन्यसा वार्येण ।

भद्रा वधूर्भवति यत्सुपेसाः स्वयम् सा मित्रं वनुते जने चित् । १०।२६।१२ ऋ^{५६}

कतिपय नारीहरू पुरुषको मीठो बोली (प्रशंसा) र धनमा आकर्षित हुन्छन् । यो राम्रो कुरा होइन किनभने नारीहरूले हेर्नेपर्ने कुरा त पुरुषको विद्वता र मन हो त्यसैले नारीले तडकभडक नहेरी सुशील भएर आफ्नो अनुकूल वर चुन्न सक्नुपर्छ ।

नष्टे मृते प्रव्रजिते क्लीवे च पतिते पतौ

पञ्चस्वापत्सु नारीणा पतिरन्यो विधीयते ॥ १२। १७ नारद^{५७}

१. पति असमयमै परलोक भएमा वा सन्तान उत्पत्ति नभइ मेरेमा,
२. असमयमै पतिले सन्यास धारण गरी विरक्त भएर हिँडेमा,
३. पति नपुंसक भएको प्रमाणित भएमा वा सन्तान उत्पादनको भोगमा सरिक हुन नसक्ने भएमा,
४. वीर्यशक्तिमा सन्तान उत्पादनको तत्व नभएमा,
५. पति निन्दित कर्म गरेर समाज बहिष्कृत भएमा नारीले दोस्रो विवाह गर्न पाउछिन् ।

जैन धर्मका प्रवर्तक महावीरले सङ्घमा महिलालाई स्थान दिएका थिए । बुद्धले भिक्षुणी सङ्घ नै निर्माण गरेका थिए । महिलाहरूलाई भिक्षुणी बनाइ प्रव्रज्य दिन र सङ्घमा प्रवेश गर्न बुद्धलाई सहमत गराउने व्यक्ति उनका शिष्य (निजी सहायक) आनन्द थिए । महिला अधिकारको वकालत गरिरहँदा घरबाहिरका धेरै पात्र हाम्रो स्मृतिमा छन् । तर, हामी हाम्रै अधिकारका नायक महावीर र आनन्दलाई चिन्दैनौं, थाहा हुँदा पनि ती नाम उच्चारण गर्न हीनताबोध गर्छौं । यो भन्दा विडम्बना के होला !

सुमुक्तिका सुमुक्तिका साधुमुक्तिकाहि मुसलस्स

अहिरिको मे छत्तक वा पि उख्खलिका मे देडडुभं वा ति ॥२३॥^{५८}

ओहो म मुक्त नारी हुँ । मेरो मुक्ति कति धन्य छ, मेरो दरिद्र वा गरिबी अवस्थामा साना-साना भाँडाकुँडाहरू, जसबिच म फोहोरी भएर बस्थेँ र मेरो निर्लज्ज पति मलाई ती वस्तुहरूभन्दा पनि तुच्छ ठान्दथ्यो, जसलाई ऊ आफ्नो जिविकाको आधार बनाउथ्यो ।

बाल अधिकार

पूर्विय दर्शनले बालबालिकासम्बन्धी विविध व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । गर्भावस्थापूर्व, गर्भावस्था र त्यसपछि गर्नुपर्ने संस्कारहरूको बारेमा वैदिक साहित्यमा विशेष महत्त्वका साथ चर्चा गरिएको छ । रहेको छ । यस्ता संस्कारहरूमा गर्भाधान संस्कार (गर्भाधान हुनुभन्दा पहिले उत्तम सन्तान प्राप्तिका लागि), पुंसवन

56 . गौतम डिल्लीराम, पूर्विय सोच र स्रोत २०६६, काठमाडौं स्कुल अफ ल, भक्तपुर, पृ.२६३

57 . ऐ.पृ.२७३

58 . आनन्द श्रीकृष्ण, भगवान बुद्ध एवं धम्म सार : २०१४, जोरबाग लेन, हिन्द पाँकेट बुक्स प्राइवेट लिमिटेड, पृ.७७

संस्कार (पुत्र जन्मको कामना), सीमन्तोन्नयन संस्कार (शिशुलाई गर्भदेखि बौद्धिक र नैतिक ज्ञान हासिल गराउन) रहेका छन्। जातकर्म, नामाकरण, निष्क्रमण, अन्नप्राशन, चूडाकर्म (मुण्डन), विद्यारम्भ संस्कार गरिन्थ्यो। त्यसै गरी कर्णबेध (कान छेडिने), यज्ञोपवित/उपनयन (व्रतबन्ध), वेदारम्भ (वेदको ज्ञान) संस्कार प्रचलनमा थिए।

त्यस समयमा गुरुकुल पद्धति थियो अर्थात् गुरुको आश्रममा शिष्यहरूले निःशुल्क अध्ययन गर्ने परिपाटी थियो। विद्यार्थीले मुखाग्र वा वा विद्यार्थीले पाठ कण्ठस्थ गर्नुपर्दथ्यो। गुरुले शिष्यलाई माया, स्नेहको व्यवहार हुन्थ्यो। शिक्षामा प्रमाणपत्र होइन, बालबालिकाको चरित्र र व्यक्तित्वको विकास, कर्तव्य आदिबारेमा जोड दिइन्थ्यो। शिक्षालाई उज्यालो अर्थात् प्रकाश मानिन्थ्यो। उनीहरूको शारीरिक, मानसिक, बौद्धिक तथा आत्मिक शक्तिको सन्तुलित विकास गर्दछ भन्ने मान्यता रहेको थियो। माता, पिता, गुरु, ईश्वरलाई मान्नु, नैतिक, आत्मिक चरित्रको विकास गर्नु, पराक्रमी बन्नु शिष्यको कर्तव्य मानिन्थ्यो।

पुत्र र पुत्रीप्रति समान व्यवहार⁵⁹

ऋग्वैदिक कालमा छोरा र छोरीलाई समान व्यवहार गरिनुपर्छ र समान माया तथा अवसर दिइनुपर्छ भन्ने मान्यता रहेको सङ्केत पाइन्छ। तल उल्लिखित केही उक्तिहरूलाई यस्तो मान्यताका सूचक मान्न सकिन्छः

- ◆ राजाले यस्तो व्यवस्था मिलाउनु कि जसबाट सबै बालक र कन्याहरू ब्रह्मचर्यलाई पालना गरेर विद्यायुक्त हुन सकुन्। जसबाट उनीहरूमा समृद्धि बढ्न सकोस्, सत्य, न्याय र धर्म का कार्यहरूमा निरन्तर लागिरेहन सकुन्। (ऋग्वेद ६/४४/१८)
- ◆ सबै कुमार र कुमारीहरूलाई पुन्दित (जागरुक/योग्य) तथा सुमति (असल मतिवाला र बुद्धिमान्) बनाएमा नै विद्वानहरूको योग्यता प्रमाणित हुनेछ र विद्याको फल प्राप्त भएको मानिने छ। (ऋग्वेद ३/१/२३)
- ◆ हाम्रो राष्ट्रमा विजयशील, सभ्य र वीर युवकका साथै बुद्धिमति नारीहरू उत्पन्न होउन् भन्ने प्रार्थना छ। (यजुर्वेद २२/२२)
- ◆ मेरो पुत्र शत्रु हन्ता (शत्रुलाई परास्त गर्नसक्ने) र पुत्री पनि तेजस्वनी बनुन्। (ऋग्वेद १०/१५९/३)
- ◆ त्यो पुरुष धन्य हो, जसका धेरै पुत्री र पुत्रहरू हुन्छन्। पुत्रबाट पितालाई जति आनन्द प्राप्त हुन्छ, त्यो भन्दा बढी मातालाई पुत्रीहरूबाट आनन्द प्राप्त हुनेछ। (ऋग्वेद ६/७५/५)
- ◆ राजाले आफ्नो राज्यका सबै स्त्रीहरूलाई विदुषी बनाउन प्रयत्नपूर्वक लाग्नुपर्छ। (यजुर्वेद १०/७)

भ्रूण हत्या, बाल हत्यालाई अपराध मानिन्थ्यो। अकारण र संवेदनशील ठाउँमा विद्यार्थी कुट्नु अपराध मानिन्थ्यो। विद्यार्थीलाई सही मार्ग वा अनशासनमा राख्न भने गुरुलाई कुट्न पाउने अधिकार हुन्थ्यो। मनुका अनुसार शत्रुको पिटाइमा विष र गुरुको कुटाइमा अमृत हुन्थ्यो।

59 . ज्योतिलाल वन, वैदिक सभ्यतामा बालबालिकाको अवस्था, नेपालमा बाल अधिकार, २०७२, सिविस पृ.३३४-३३५

भृशंनताडयेदेनं नोत्तमाङ्गे नवक्षसि ।

अनुशास्य विश्वाशयःशास्यो राजान्यथा गुरु ॥ ५।१४ नारद

स्वतन्त्र तरिकाले संवेदनशील ठाउँमा कोही विद्यार्थीलाई कुनै गुरुले पिट्नु हुँदैन । यदि कुनै गुरुले अनावश्यकरूपमा विद्यार्थीलाई पिटेको छ भने राजाले त्यस्ता गुरुलाई दण्ड दिनुपर्छ किनभने त्यो गुरु सही गुरु नै हुन सक्तैन ।⁶⁰

यौनिक तथा अल्पसङ्ख्यकको अधिकार

हिन्दु ग्रन्थहरूमा यसबारेमा कुनै न कुनै रूपमा चर्चा गरिएको पाइन्छ । यसबाट तेस्रो लिङ्गी वा समलिङ्गीको सवाल पौराणिक कालदेखि मुद्दा हो भन्ने प्रष्ट हुन आउँछ । वैदिक तथा पौराणिक कालदेखि नै तेस्रो लिङ्गीहरूको अस्तित्व रहेको देखिन्छ । भगवान् शिवलाई नै अर्द्धनारीश्वर भनिएको छ । रामायणमा राम वनवास जाने बेलामा आधा बाटोमा पुगेपछि रामलाई पुन्याउन हिँडेका सबै नरनारीहरूलाई रामले फर्कन आदेश दिई आफू वनवास गएका, चौध वर्ष वनवास सकेर राम सोही बाटो फर्की आउँदा केही मानिसहरू नफर्की बाटैमा बसिरहेका, रामले नफर्कनुको कारण सोध्दा नफर्की रामलाई पर्खेर बसेकाहरूले रामले नरनारीलाई मात्र फर्कन भनेको तर आफूहरू नर र नारी दुवै नभएकाले फर्कने आज्ञा नपाएको ठानी रामलाई पर्खी बसिरहेको भनेका थिए भन्ने वर्णन भेटिन्छ ।⁶¹

श्यामली देवी कृष्णको रूपमा, भगवती देवी पुरुषको लुगा लगाउने रूपमा, चैतन्य महाप्रभु राधा र कृष्णको रूपमा, अवलोकितेश्वर महिला र पुरुषको रूपमा रहेको पौराणिक ग्रन्थहरूमा वर्णन पाइन्छ । आयोप्पा, शिव र विष्णुका छोरा थिए । भगीरथ महाराज दुई आमाबाट जन्मेका जसले गंगा र सागरलाई पचाउन सक्ने क्षमता थियो । ब्रह्मा विष्णुको नाभीबाट उत्पत्ति भएको मानिन्छ । चण्डीचामुण्डा जसलाई जुम्ल्याहा देवी वा युद्धकी देवी भनिन्छ, यिनी पुरुषजस्तै थिइन् । इराभन देवता विष्णुका श्रीमान् थिए । कार्तिकेय शिव र अग्निका छोरा थिए । गणेश देवतालाई पार्वतीले मात्र जन्म दिएको थिइन् । हिन्दूग्रन्थ कामसूत्रमा पनि समलिङ्गी विवाह हुने कुरा उल्लेख छ । संस्कृत शब्दकोषमा २० प्रकारका तेस्रो लिङ्गी हुन्छन् भन्ने वर्णन गरेको पाइन्छ । यसरी पौराणिक सन्दर्भहरूमा पनि महिला र पुरुषबाहेक फरक लिङ्गको अस्तित्व भेटिन्छ । समलिङ्गी तेस्रो लिङ्गी रहन नभएर यो नितान्त प्राकृतिक कुरा हो । तसर्थ प्रकृतिलाई सबैले स्वीकार गर्नुपर्दछ र अपनाउनुपर्दछ ।⁶²

60 . ऐ.पृ. २३६

61 . पोखरेल, डा टीकाराम, यौनिक तथा लैङ्गिक अल्पसंख्यकको अधिकार र अवस्था, मानव अधिकार संवाहक अङ्क ११, राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, पृ. १२९

62 . ऐ. पृ. १३०

शान्तिको अधिकार

पूर्विय दर्शन अर्थात वैदिक ग्रन्थमा शान्तिको बारेमा उल्लेख गरिएको पाइन्छ । वेद नै त्यस्तो पहिलो ग्रन्थ हो, जसमा शान्तिको कामना गरिएको पाइन्छ ।

स गच्छध्वं वदध्वं सं वो मनांसि जानताम।

देवा भागं यथा पूर्वे संजानाना उपासत।⁶³

ए संसारका मानिस हो, शान्ति र समन्वय कायम गरेर बाँच, सङ्गठित भई आपसमा सहकार्य गर । एक आवाजमा बोल र एकचित्त भई हाम्रा पूर्वज, संन्यासी र ज्ञानीहरूले आआफ्ना कर्तव्य सही रूपमा निर्वाह गरेभैं आफ्नो कर्तव्य पूरा गर्नु ।

द्यौः शान्तिरन्तरिक्षः शान्तिः पृथिवी शान्तिरापः शान्तिरोषधयः शान्तिः।

वनस्पतयः शान्तिर्विश्वे देवाः शान्तिर्ब्रह्म शान्तिः सर्व शान्तिः

शान्तिरेव शान्तिः सामा शान्तिरेधि।⁶⁴

द्युलोक (माथि आकास), अन्तरिक्ष (मध्य आकास), पृथ्वी अर्थात स्वर्गलोक, पृथ्वीलोक, अन्तरिक्षमा शान्ति छाओस् । जल, औषधि, वनस्पतिहरू र समस्त देवताहरू शान्तमय हुन् । ब्रह्माले शान्ति ल्याउनु, सर्वत्र शान्ति छाओस्, शान्ति आफैँमा पनि शान्तमय बनी हामीलाई शान्ति होस् ।

सर्वे भवन्तु सुखिनः सर्वे सन्तु निरामयाः।

सर्वे भद्राणि पश्यन्तु मा कश्चित् दुःख भाग्भवेत् ।⁶⁵

सबै जना सुखी हुनुपर्छ, कुशल, मङ्गल रहनुपर्छ । कोही पनि दुःखी हुनुहुँदैन । सबैले समुन्नति हासिल गरुन् । कसैले पनि दुःख, कष्ट सहनु नपरोस् ।

ॐ सह नावतु । सह नौ भुनक्तु । सह वीर्यं करवावहै ।

तेजस्वि नावधीतमस्तु मा विद्विषावहै ।

ॐ शान्तिः ! शान्तिः !! शान्तिः !!!⁶⁶

हामी दुवै (गुरु र शिष्य) लाई एकसाथ रक्षा र पालनपोषण गर । हामी सँगसँगै शक्ति प्राप्त गरौं । पढेको विद्या तेजमयी होस् । आपसमा रीसराग नगरौं । विश्वभर शान्ति छाओस् ।

63 . ऋग्वेद १०।१९।१२

64 . यजुर्वेद ३६।१७

65 . बृहदारण्यक उपनिषद्

66 . श्वेताश्वतरोपनिषद् (शान्तिपाठ)/कठोपनिषद् ॥१९॥

निष्कर्ष

यी उल्लिखित दृष्टान्तबाट प्रष्ट हुन्छ: पूर्विय दर्शनले मानव अधिकार र कर्तव्यका विविध विषयमा प्रशस्तमात्रामा बोलेको छ । मानव मर्यादा, स्वतन्त्रता, समानता, भातृत्व, शान्ति, कर्तव्यजस्ता अवधारणा पूर्वका उपज हुन् । वेद (जसलाई सबैभन्दा प्राचीन अर्थात पाँच हजार वर्ष पुरानो) ग्रन्थ मानिन्छ ।) वेदको जन्म हुँदा पश्चिमी समाज कहाँ थियो, कस्तो अवस्थामा थियो ? यसमा गहन अध्ययन हुन सकेको छैन । त्यसपछिको समयक्रमलाई तुलनात्मक रूपमा अध्ययन गर्दा पश्चिमको पहिचान दासत्व, हिंसा, क्रूरता, अराजनकता, अमानवीयता, साम्राज्यवाद, उपनिवेशवादको वरिपरि घुमेको पाइन्छ । यी पक्षलाई बिर्सिएर मानव अधिकारको मुहान पश्चिम् हो, पूर्व सुख्खा हो तर्कसङ्गत देखिँदैन । पूर्विय पनि समाजमा पनि युद्धका बाछिटाहरू नभएका होइनन् तर ती अतिक्रमणको विरुद्धमा र आन्तरिक रूपमा सीमित थिए ।

वर्तमानमा तत्कालीन अवस्थाका व्यवस्थाहरूलाई तुलना गर्नु अवैज्ञानिक साथै असान्दर्भिक पनि हो । स्वाभाविक र सामान्य नियम नै हो: विगतका प्रावधानले, वर्तमान र वर्तनमानले भविष्यलाई सम्बोधन गर्न सक्दैन । एउटा कालखण्डमा समाज कहाँ थियो, आज कहाँ छ, कहाँ हुनुपर्थ्यो जस्ता सवाललाई सापेक्षतामा हेरिनुपर्छ । इतिहास शिक्षात्रै होइन, तत्कालीन समाजको बिम्ब पनि हो । तत्कालीन परिवेशको एउटा खराब पाटोलाई समाएर आलोचना गर्ने वा त्यही कारण अहिलेको बर्बादी जन्मिएको हो भन्नेजस्ता तर्क शोभनीय र जायज हुन सक्दैनन् । आलोचनात्मक रूपमा हेरिएका बाल विवाह, जातीय विभेदजस्ता विषयका भित्री अर्थात व्यवहारिक पाटो पनि खोतल्छौं । सबै राम्रा, असल, उत्तम थिए भन्ने होइन । अतः जे छ, जस्तो छ, त्यसैमा टेकेर विषयवस्तुलाई निरपेक्ष नभई सापेक्ष रूपबाट व्याख्या/विश्लेषण गर्न सकेमा सही निष्कर्षमा पुग्न सकिन्छ ।

मानव अधिकार रक्षकको अवस्था: एक विश्लेषण :

पवनकुमार भट्ट,

सारसङ्क्षेप

सामान्य अर्थमा मानव अधिकार रक्षक भन्नाले पीडामा परेका व्यक्तिलाई कुनै पनि पूर्वाग्रहविना न्यायका लागि सहयोग गर्ने अथवा मानव अधिकारको संरक्षण र संवर्धनका लागि काम गर्ने व्यक्तिलाई बुझाउँछ । मानव अधिकार रक्षक बन्नको लागि योग्यता शिक्षाका सम्बन्धमा कुनै विशेष योग्यता शिक्षाको उल्लेख गरेको नभएपनि मानव अधिकार रक्षकले मानव अधिकारको मूल्य र मान्यता, मानव अधिकार, मानव अधिकारसँग सम्बन्धित ऐन, कानून, घोषणापत्र, पीडित तथा राज्यका निकायसँग प्रयोग गर्ने मानव अधिकारमैत्री भाषाको ज्ञान हुनु आवश्यक छ । मानव अधिकार रक्षकले मानव अधिकारको क्षेत्रमा काम गर्दाको दौरानमा कुनै पनि प्रकारको भेदभाव नगरी स्वतन्त्र रूपमा काम गर्नुपर्दछ । मानव अधिकार रक्षक कुनै क्षेत्र, व्यक्ति, जाती, धर्म, समाज तथा परिवारको हुँदैन, उ सबैका लागि समान हुन्छ । मानव अधिकार रक्षकले कुनै पनि घटनाका सम्बन्धमा अनुसन्धान गर्दा स्वच्छ र निष्पक्ष भएर मानव अधिकारको मूल्य र मान्यतालाई आत्मसात गर्दै पीडितको घाउमा मलम लगाउने र पीडकलाई कानूनबमोजिम कारबाहीका लागि सिफारिस गर्नुपर्ने हुन्छ । मानव अधिकार रक्षकसम्बन्धी यस लेखको उद्देश्य पनि नेपालमा मानव अधिकार रक्षकको अवस्था, मानव अधिकार रक्षकले सामना गर्नुपरेका चुनौती, यससँगसम्बन्धित राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय कानून, मानव अधिकार रक्षकप्रति राज्यको दायित्व तथा घोषणापत्रको बारेमा चर्चा गर्नु रहेको छ । यो लेख तयार पार्न मानव अधिकार रक्षकको घोषणापत्र १९९८, मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र १९४८, नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अनुबन्ध १९६६, संयुक्त राष्ट्रसङ्घको बडापत्र तथा ऐन कानून संविधानसन्धि महासन्धि तथा लेख रचनाहरूको प्रयोग गरिएको छ ।

१ विषय प्रवेश:

मानव अधिकार रक्षक भन्नाले मानव अधिकारको संरक्षण र संवर्धनका लागि व्यक्तिगत वा सामूहिक रूपमा काम गर्ने व्यक्तिलाई बुझाउँछ ।^१ मानव अधिकार रक्षक भनेको को हो ? मानव अधिकार रक्षक कस्ता व्यक्ति बन्न सक्ने भन्ने बारेमा बिभिन्न किसिमका परिभाषामा उल्लेख गरिएको छ । आफ्नो पेसाको रूपमा मानव अधिकारको संरक्षण र संवर्धनमा संलग्न व्यक्तिबाहेक मानव अधिकार संरक्षण र संवर्धनका

१ मानव अधिकार रक्षक र उनीहरूका अधिकार : अनौपचारिक क्षेत्र सेवा केन्द्र (इन्सेक)

लागि जुनसुकै क्षेत्रबाट भएपनि काम गर्ने व्यक्ति मानव अधिकार रक्षक हुन । मानव अधिकारको विषयमा वकालत गर्ने व्यक्ति, मानव अधिकारको क्षेत्रमा कलम चलाउने पत्रकारहरू, पीडितको न्यायका लागि काम गर्ने कानून व्यवसायीहरू, जातीय विभेदका सवालमा आवाज उठाउने व्यक्तिहरू, महिला हिंसाविरुद्ध आवाज उठाउने व्यक्तिहरू, श्रमिक व्यक्तिको हकमा काम गर्ने व्यक्तिहरू, पछाडि पारिएका र पछाडि परेका व्यक्तिको हकमा वकालत गर्ने व्यक्तिहरू, आवाजविहीनका आवाजका लागि काम गर्ने व्यक्तिहरू, सही र गलत के हो ? भनी छुट्याउन नसक्ने अथवा कुनै काम गर्नका लागि अर्काको सहयोग चाहिने व्यक्ति जस्तै बालबालिका, ज्येष्ठ नागरिक तथा अपाङ्गता भएका व्यक्ति, पछाडि पारिएका व्यक्ति, तेस्रो लिङ्गीको अधिकारको संरक्षणकालागि काम गर्ने व्यक्तिहरू, मानव अधिकारको मूल्य र मान्यताअनुसार विनाभेदभाव सबैले समान रूपमा जीवन जीउन पाउनुपर्छ भनी वकालत गर्ने व्यक्ति नै मानव अधिकार रक्षक हुन । आम जनता र व्यक्तिविशेषका मानव अधिकार तथा मौलिक स्वतन्त्रताहरूको सबैखाले उल्लङ्घनको प्रभावकारी अन्त्यका लागि योगदान गर्ने व्यक्ति समूह र सङ्गठनालाई मानव अधिकार रक्षकको रूपमा परिभाषित गरेको छ ।² मानव अधिकार रक्षकहरूले नागरिक तथा राजनैतिक, आर्थिक सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकार सुनिश्चित गराउन तथा मानव अधिकार उल्लङ्घनका घटनाहरूको अनुसन्धान गर्न र मानव अधिकार उल्लङ्घन हुन सक्ने क्षेत्र वा घटनाको सम्बन्धमा अनुगमन गर्ने, पीडामा, अन्याय, खतरामा परेका वा आलो घाउ भइरहेका व्यक्तिको बेदनामा मलम लगाउने, खाडलमा परेकाहरूलाई खाडलबाट निकाल्न सहयोग गर्ने, बाटो बिराएकाहरूलाई बाटो देखाउने तथा सहयोग गर्ने सम्मका कार्यहरू मानव अधिकार रक्षकले गर्ने गर्दछन ।³

मानव अधिकार रक्षकसम्बन्धी घोषणापत्र १९९८ ले आम नागरिकको मानव अधिकार, मौलिक हक, संविधान, ऐन, कानून तथा अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि, महासन्धिका प्रावधानको प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि काम गर्ने व्यक्ति, समूह, सङ्गठनलाई मानव अधिकार रक्षकको रूपमा परिभाषित गरेको छ ।⁴ आम नागरिकलाई व्यक्तिगत वा सामुहिक रूपमा अरूसँग सहकार्य गरेर वा एकलै राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा मानव अधिकारको संरक्षण र संवर्धनका लागि प्रयास गर्ने अधिकार हुने भन्ने कुरा मानव अधिकार रक्षकको घोषणापत्रमा उल्लेख भएको कारण मानव अधिकारको संरक्षणका लागि राष्ट्रिय वा अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा जुनसुकै प्रकारले पनि मानव अधिकारको संरक्षण र संवर्धनको लागि काम गर्ने जोकोही पनि मानव अधिकार रक्षक हुन सक्छ भन्ने उल्लेख छ । मानव अधिकार रक्षक भन्नाले व्यक्ति समूह वा संस्थालाई जनाउछ जो एकलै वा अर्कासँग मिलेर शान्तिपूर्ण रूपमा मानव अधिकार संरक्षण र प्रवर्धनको लागि कार्य गर्दछन ।⁵

मानव अधिकार रक्षक भन्नाले व्यक्तिगतरूपमा समूहमा वा संस्थागत रूपमा मानव अधिकारको संवर्धन संरक्षण सम्मान तथा पालनासम्बन्धी काममा संलग्न व्यक्ति सम्भन्नुपर्दछ । सो शब्दले पूर्णकालीन वा

2 मानव अधिकार रक्षक र उनीहरूका अधिकार : अनौपचारिक क्षेत्र सेवा केन्द्र (इन्सेक)

3 मानव अधिकार रक्षकहरूको दोस्रो राष्ट्रिय सम्मेलनको प्रतिवेदन २०७४

4 मानव अधिकार रक्षकसम्बन्धी घोषणापत्र १९९८ धारा १

5 मानव अधिकार रक्षकहरूको दोस्रो राष्ट्रिय सम्मेलनको प्रतिवेदन २०७४

आंशिकरूपमा वैतनिक वा अवैतनिक रूपमा उक्त काममा संलग्न व्यक्तिलाई समेत जनाउछ ।⁶ मानव अधिकार रक्षक बन्नको लागि नेपालको निजामति सेवामा जस्तो जागिर खान पुरुषको हकमा ३५ वर्ष र महिलाको हकमा ४० वर्ष तथा परीक्षण काल क्रमशः १ वर्ष र ६ महिना भन्ने प्रावधान मानव रक्षकका लागि राखिएको छैन । जुनसुकै लिङ्ग, उमेर, समूह, वर्ग, जात, जाति, सुगम, दुर्गम भन्ने नभइ सबै खाले पेसा-व्यवसाय वा नागरिक समाजका सदस्य मानव अधिकार रक्षक बन्न सक्छन् । मानव अधिकारसम्बन्धी राष्ट्रिय संस्थाहरू, गैरसरकारी र अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाहरूमा कार्यरत व्यक्तिमात्र मानव अधिकार रक्षक नभइ, नागरिक समाज, पेसा-व्यवसायमा क्रियाशील व्यक्तिहरू कुनै न कुनै रूपमा मानव अधिकार रक्षकको भूमिकामा रहेका हुन्छन् । मानव अधिकार रक्षक मानव अधिकारका उल्लङ्घनका घटना र मुद्दाको अभिलेखिकरण, कानुनी, मनोवैज्ञानिक, चिकित्सा वा अन्य माध्यममार्फत मानव अधिकार उल्लङ्घनका पीडितहरूका लागि उपचारको खोजी तथा मानव अधिकार र मौलिक स्वतन्त्रताहरूको सुनयोजित र बारम्बार उल्लङ्घनलाई टेवा पुर्‍याउने दण्डहिनताको संस्कृतिको प्रतिरोध गर्ने हुनुपर्दछ ।⁷

मानव अधिकार रक्षक बन्नका लागि भौतिक पक्षभन्दा पनि मानव अधिकार रक्षकले आफूले काम गर्दा मानव अधिकारको मूल्य र मान्यता, ऐन, कानुन, संविधान, नीति तथा नियमको पालना गर्नुपर्ने हुन्छ । संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय मानव अधिकारसम्बन्धी उच्चायुक्तद्वारा मानव अधिकार रक्षकलाई व्याख्या गर्ने क्रममा आम नागरिकले गरेको कामको परिणामले जनाउछ, काम गरेबापत पारिश्रमिक पाए/नपाएकोले फरक पर्दैन तर उनीहरूले गरेको कार्यले कुनै व्यक्ति वा समूहको मानव अधिकारको संरक्षण गरेको हुनुपर्दछ ।⁸ मानव अधिकार रक्षकले अनिवार्य रूपमा मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्रले परिभाषित गरेबमोजिम मानव अधिकारको सर्वव्यापकता स्वीकार गर्ने, मानव अधिकार रक्षकसम्बन्धी घोषणापत्रको पालना गर्ने र मानव अधिकारका क्षेत्रमा प्रस्तुत गरिएका तर्कहरूको वैद्यताको बारेमा सरोकार जनाउने हुनुपर्दछ ।

मानव अधिकार रक्षक बन्नका लागि केही सच्चा गुणहरूको आवश्यकता पर्छ । जसमध्ये स्वतन्त्रता, समातना, सहनशिलता, धैर्यता, इमान्दारीता, अरूलाई सहयोग गर्ने प्रतिबद्धता, निर्णय क्षमता, निष्पक्षता, अविभेदता, अरूप्रति विश्वास, पारदर्शिता, निर्णयता र श्रवणकर्ता मानव अधिकारको संरक्षण र संवर्धनका लागि कार्य गर्ने प्रतिबद्धता र त्यसका लागि अदम्य साहस प्रमुख हुन् ।

संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय उच्चयुक्तका अनुसार मानव अधिकार रक्षकले गर्नुपर्ने कार्यको कुनै निश्चित सूची छैन । मानव अधिकार उल्लङ्घनका घटनाको अनुगमन, अनुसन्धान, सूचना संकलन, मानव अधिकारका अवस्थाका बारेमा राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय पैरवी गर्ने, दण्डहीनताको अन्त्य गर्न पहल गरी राज्यको त्यस सम्बन्धमा दायित्व सुनिश्चित गर्ने, प्रजातन्त्रको विकास, सुशासन र भ्रष्टाचारको अन्त्यका लागि सहयोग हुने कार्य गर्ने, मानव अधिकार सन्धिहरूद्वारा स्थापित अन्तर्राष्ट्रिय मूल्य-मान्यता र मापदण्डलाई राष्ट्रिय स्तरमा

6 मानव अधिकार रक्षकको मार्ग-निर्देशिका २०६९

7 इयूको मानव अधिकार रक्षकसम्बन्धी मार्ग-निर्देशिका

8 मानव अधिकार सम्बन्धी उच्चायुक्तको कार्यालय

कार्यान्वयन गर्न सहयोग गर्ने, मानव अधिकारको सम्बन्धमा अन्तर्क्रिया, छलफल, सार्वजनिक सुनुवाइ, कार्यशाला तथा मानव अधिकार शिक्षा र तालिम दिनेजस्ता मानव अधिकारको संरक्षण र संवर्धन गर्ने खालका क्रियाकलापहरू पर्दछन् ।

२ मानव अधिकार रक्षकको संरक्षणका लागि अन्तर्राष्ट्रिय संयन्त्र :

नेपालले मानव अधिकारको संरक्षण र संवर्द्धनको लागि संयुक्त राष्ट्रसङ्घले निर्माण गरेका करिब ४२ भन्दा बढी विभिन्न प्रकारका सन्धी महासन्धिको पक्ष राष्ट्र भएको छ । मानव अधिकारको क्षेत्रमा काम गर्ने मानव अधिकार रक्षकहरूको संरक्षणको लागि १९९८ मा विश्वव्यापी रूपमा स्वीकार गरिएका मानव अधिकार र मौलिक स्वतन्त्रताको प्रवर्धन तथा संरक्षणमा व्यक्ति समूह तथा समाजका अङ्गहरूको अधिकार संरक्षणमा व्यक्ति तथा समूह तथा समाजका अङ्गहरूको अधिकार तथा उत्तरदायित्वसम्बन्धी घोषणापत्र पारित गरेको छ, जसलाई अर्को शब्दमा भन्दा मानव अधिकार रक्षकसम्बन्धी घोषणापत्र भनिन्छ । यसमा जम्मा २० धारा रहेका छन ।^९

मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र १९४८ को धारा १९ मा विचार र अभिव्यक्तिको स्वतन्त्रता,^{१०} धारा २० मा शान्तिपूर्वक सभा र सङ्गठनको अधिकार, धारा २८ मा सामाजिक र अन्तर्राष्ट्रिय व्यवस्थाको अधिकार सुनिश्चित गरिएको छ भने धारा २९ ले आफ्नो अधिकारको प्रयोग गर्दा अरूको अधिकारको हनन गर्नुहुँदैन भनी उल्लेख गरेको छ ।^{११} नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार सम्बन्धि अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिको धारा १९, २१ र २२ ले विचार र अभिव्यक्ति स्वतन्त्रता तथा शान्तिपूर्ण रूपमा सभा र सङ्गठन गर्न पाउने कुरा उल्लेख गरिएको छ ।

मानव अधिकार रक्षकसम्बन्धी घोषणापत्र १९९८ को धारा १ ले प्रत्येक व्यक्तिलाई व्यक्तिगत तथा सामूहिक रूपमा राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रियरूपमा मानव अधिकार र मौलिक स्वतन्त्रताको संरक्षण संवर्धन र पालना गर्नका लागि प्रयास गर्ने अधिकार छ ।^{१२} नागरिक तथा राजनैतिक, आर्थिक सामाजिक तथा सांस्कृतिक तथा अन्य आवश्यक पर्ने सबै अवस्था सिर्जना तथा सबै व्यक्तिलाई सबै प्रकारका अधिकारको उपभोग गर्न सक्ने वातावरण राज्यले सिर्जनागर्नुपर्ने हुन्छ । यस घोषणापत्रले प्रत्येक व्यक्तिलाई शान्तिपूर्ण ढङ्गले भेटघाट सभा-सम्मेलन गर्ने, सङ्घसस्था वा समूह गठन गर्ने संलग्न तथा सहभागी हुने र संवाद गर्ने अधिकार प्रदान गरेको छ ।^{१३} मानव अधिकार रक्षकले व्यक्तिगत वा संस्थागत रूपमा मानव अधिकारसम्बन्धी अन्तर्क्रिया कार्यक्रम, चेतनामूलक गतिविधि सञ्चालन गरी मानव अधिकार संस्कृतिको विकास गर्ने, स्थानीय प्रदेश तथा सङ्घीय राष्ट्रिय अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा मानव अधिकारको संरक्षणका लागि सङ्गठित भएर काम गर्ने,

९ मानव अधिकार रक्षकको घोषणापत्र १९९८

१० मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र धारा १९

११ मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र १८४८ धारा २९

१२ मानव अधिकार रक्षकको घोषणापत्र १९९८ धारा १

१३ मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र १८४८

मानव अधिकार नयाँ नयाँ समय-सापेक्ष विषय र अवस्थाका बारेमा खोजी गर्ने र गम्भीर प्रकृतिका मानव अधिकार उल्लङ्घनका घटनाहरूको अभिलेखीकरण गर्ने, मानव अधिकारका नयाँ विचार, सिद्धान्तको विकासका बारेमा क्षेत्रीय तथा अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा वकालत गर्ने । सरकारी निकाय वा कार्यालयका र सार्वजनिक मामलासँग सरोकार राख्ने संस्थालाई उनीहरूका काम गर्ने पद्धति, सेवाग्राही तथा सेवा प्रदाय निकायका कमीकमजोरीको बारेमा आलोचना गरी समय-सापेक्ष परिवर्तन ल्याउनका लागि सल्लाह र सुभावसहित सिफारिस गर्ने । मानव अधिकारको उल्लङ्घनका सम्बन्धमा उजुरी गर्ने र त्यस्तो उजुरीको सुनुवाइको माग गर्ने, मानव अधिकारको संरक्षण र संवर्धनका लागि कानुनी सहायता वा उपयुक्त सल्लाह र सहयोग प्रदान गर्ने अधिकार रहेको छ ।¹⁴

मानव अधिकारको संरक्षण र संवर्धनका लागि विभिन्न प्रकारका सार्वजनिक सुनुवाइ, कानुनी कारबाही, मुद्दाका सुनुवाइहरू राष्ट्रिय कानून र अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार दायित्वअनुरूप भए/नभएको मूल्याङ्कन गर्न त्यस्ता सुनुवाइ र कारबाहीका हकमा सहभागी हुने । सङ्घसंस्था तथा सरकारी निकायमा व्यवधानरहित पहुँच र सञ्चार समन्वय स्थापित गर्ने, मानव अधिकार तथा मौलिक स्वतन्त्रताको लागि व्यावसायिक रूपमा सक्षम कानुनी सहायता वा अन्य उपयुक्त सल्लाह र सहयोग प्रदान गर्ने मानव अधिकारको उल्लङ्घन भएको अवस्थामा प्रभावकारी कानुनी उपचार प्राप्त गर्ने । राज्यले गरेको मानव अधिकार उल्लङ्घनको सम्बन्धमा प्रतिक्रिया वा विरोध जनाउदा कानूनबमोजिम संरक्षण पाउने तथा मानव अधिकारको संरक्षण र संवर्धनका लागि आवश्यक श्रोत, आर्थिक सहायता प्राप्त गर्नेसम्मको अधिकारको व्यवस्था मानव अधिकार रक्षकका लागि यस घोषणापत्रले गरेको छ ।

३ मानव अधिकार रक्षकप्रति राज्यको जिम्मेवारी/कर्तव्यहरू :

ढुङ्गाको साहारा माटो माटोको सहारा ढुङ्गा भनेजस्तै यहा नागरिकलाई राज्य र राज्यलाई नागरिकको सहारा चाहिएको हुन्छ । राज्य हुनका लागि आवश्यक तत्वहरूमध्ये जनसङ्ख्या पनि एक हो । राज्य एउटा वैधानिक अङ्ग भएको कारणले सन्धि-सम्झौतामा हस्ताक्षर गर्ने र त्यसलाई व्यवहारमा कार्यान्वयन गर्ने जिम्मेवारी राज्यको हो । राज्यले यी सबै दायित्व तथा कर्तव्यहरू पूर्णरूपमा आत्मसात गरी कार्यान्वयन गर्नुपर्ने हुन्छ । मानव अधिकार रक्षकसम्बन्धी घोषणापत्र १९९८ को धारा २, ९, १२, १४ र १५ ले मानव अधिकार रक्षकप्रति राज्यको भूमिका र कर्तव्य तोकेको छ ।¹⁵ जुन निम्न प्रकार रहेका छन् :

मानव अधिकारको संरक्षण, संवर्धन र कार्यान्वयन गर्ने सबै व्यक्तिहरूको नागरिक तथा राजनीतिक, आर्थिक सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकार तथा स्वतन्त्रताको सुनिश्चितता गर्ने । मानव अधिकारको मूल्य र मान्यता तथा मौलिक स्वतन्त्रताको प्रकावकारी कार्यान्वयनका लागि प्रशासनिक र अन्य कदमहरू चाल्ने । मानव अधिकारको उल्लङ्घनबाट पीडित भएको भनी दाबी गर्ने व्यक्तिलाई राहत तथा क्षतिपूर्ति र आम

14 मानव अधिकार रक्षकको घोषणापत्र १९९८

15 मानव अधिकार रक्षकको घोषणापत्र १९९८ धारा २

उपचारको व्यवस्था गर्ने, मानव अधिकार उल्लङ्घन भएका भनिएका घटनाको निष्पक्ष छानबिन गर्ने, घोषणापत्रमा भएका अधिकारको उपयोग गर्दा हुन सक्ने कुनै पनि प्रकारको हिंसा, धम्की, यातना, भेदभाव, दबाबजस्ता कुराबाट संरक्षण पाउने अधिकारको सुनिश्चितता गर्ने ।

मानव अधिकारको संरक्षण र संवर्धनका लागि राज्यमा भए घटेका सार्वजनिक सरोकारका विभिन्न घटनामा आयोगहरूको निर्माण गरी अनुसन्धान गर्ने, राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगजस्ता स्वतन्त्र राष्ट्रिय निकायहरूको स्थापनागरी त्यसको विकासका लागि सहयोग गर्ने । राज्यले यसको क्षेत्राधीकार रहेका सबै भूभागमा मानव अधिकार तथा मौलिक स्वतन्त्रताहरूको प्रवर्धन र स्वतन्त्रताको लागि जाँचबुझ अधिकारी, राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, राष्ट्रिय महिला आयोग, सत्यनिरूपण तथा मेलमेलाप आयोग, बेपत्ता आयोगजस्ता आयोगहरूको स्थापना र विकासको सहयोग र सुनिश्चितता गर्नेछ । त्यस्ता आयोगहरूले मानव अधिकार संरक्षण र संवर्धनका लागि जनचेतना अभिवृद्धि गरी सबै तहमा सबै तहका कर्मचारी पदाधिकारी र सरकारी कर्मचारीहरूलाई तालिम प्रदान गर्ने जिम्मेवारी लिएका हरूले मानव अधिकार संरक्षण संवर्धनसम्बन्धी तालिम सहजीकरणको आयोजना गर्ने सुनिश्चितता गर्नु राज्यको जिम्मेवारी हुन्छ ।¹⁶

४ मानव अधिकार रक्षकको जिम्मेवारी /कर्तव्य

मानव अधिकार रक्षकसम्बन्धी घोषणापत्र १९९८ को धारा १०, ११ र १८ ले मानव अधिकारको संरक्षण र संवर्धन प्रजातन्त्र, लोकतन्त्र र यसका संरचनाहरूको रक्षा गर्न एवम् अरूको मानव अधिकारको हनन नगर्न प्रत्येक व्यक्तिको जिम्मेवारी भएको उल्लेख गरेका छन् । धारा ११ ले मानव अधिकारसँग काम गर्ने प्रहरी, कानून-व्यवसायी, न्यायधीशजस्ता विभिन्न पेसामा संलग्न व्यक्तिको मानव अधिकारको संरक्षण र संवर्धनमा विशेष भूमिका रहेको कुरा उल्लेख गरेको छ ।

नेपालको संविधान २०७२ को धारा ४८ ले नागरिकका कर्तव्यको बारेमा उल्लेख गरेको छ । मानव अधिकार रक्षकले पनि मानव अधिकारको मूल्य र मान्यता, ऐन नियम कानून संविधानको परिधिभित्र बस्नुपर्ने हुन्छ । मानव अधिकार रक्षक मानव अधिकारको संरक्षण र संवर्धनका लागि अहोरात्र खटिराख्ने भएका कारण संविधान र कानूनको पालना गर्नु, सङ्घ, सस्था, पीडित व्यक्ति, समाजमा पछाडि पारिएका, परेका, आवाजविहीन व्यक्ति, अपाङ्गता भएका व्यक्ति, तेस्रो लिङ्गी तथा द्वन्द्वपीडित र राज्यले चाहेको बखत अनिवार्य सेवा गर्नु, विभिन्न अवस्था र परिस्थितिमा सार्वजनिक सम्पत्तिको सुरक्षा र संरक्षण गर्नु तथा राष्ट्रपति निष्ठावान हुँदै नेपालको राष्ट्रियता सार्वभौमसत्ता र अखण्डताको रक्षा गर्नु मानव अधिकार रक्षकको पनि महत्त्वपूर्ण कर्तव्य हो ।¹⁷

16 मानव अधिकार रक्षकसम्बन्धी घोषणापत्र १९९८ को धारा १४ र १५

17 नेपालको संविधान धारा ४८

५ नेपालमा मानव अधिकार रक्षकसम्बन्धी प्रावधान :

नेपालमा मानव अधिकार रक्षकका लागि भनेर छुट्टै कानुनी व्यवस्था नभए पनि विभिन्न कानूनहरूमा मानव अधिकारको क्षेत्रमा क्रियाशील व्यक्ति वा सङ्गठनहरूले असहाय, असक्षम वा थुनामा परेका व्यक्तिहरूको लागि आफ्नै क्रियाशीलतामा काम गर्न सक्ने अधिकार र कर्तव्यहरू तोकिएका छन् । यही आधारमा कामकारबाही पनि भइरहेका छन् । नेपालको संविधान २०७२ मा भएका मौलिक हकसम्बन्धी व्यवस्था, नागरिक अधिकार ऐन २०१२, सरकारी मुद्दासम्बन्धी ऐन २०४९, कानून व्यवसायी परिषद् ऐन २०५०, समाज कल्याण परिषद् ऐन, संस्था दर्ता ऐन २०७४, श्रम ऐन २०४८, कानुनी सहायतासम्बन्धी ऐन २०५३, राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग ऐन २०६८, मानव बेचबिखन र ओसारपसार अपराध नियन्त्रण ऐन २०६४ लगायतका दस्तावेजहरूमा मानव अधिकार रक्षक भनी उल्लेख नगरे पनि उजुरीवालाको सुरक्षामा जोड दिएको पाइन्छ ।

६ मानव अधिकार रक्षकका अधिकार :

मानव अधिकार, मानव अधिकारको विकास, मानव अधिकार रक्षक आदि बारेमा समान दृष्टिकोण पाइँदैन । मानव अधिकार शब्द प्रयोग नभए पनि पूर्विय दर्शन, कानुनी दस्तावेजहरूमा कुनै न कुनै रूपमा उल्लेख भएको पाइन्छ । विश्व युद्धबाट त्रस्त र आहत भएपछि शान्ति र सहकार्यविना बाँच्न असम्भव ठानी त्यतिबेलाका बोलवाला राष्ट्रहरूको पहलमा संयुक्त राष्ट्रसङ्घको स्थापना भइ १९४८ डिसेम्बर १० मा मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र जारी भएको पाइन्छ । यस घोषणापत्रले संयुक्त राष्ट्रसङ्घका सदस्य राष्ट्रहरूलाई मानव अधिकार विश्वव्यापी घोषणापत्रको प्रतिकूल नहुने गरी आफ्ना नागरिकलाई मानव अधिकारको प्रत्याभूति दिनुपर्ने नैतिक दायित्व सुम्पिएको छ ।

मानव अधिकार रक्षकको सन्दर्भ उल्लेख गर्दा नेपालमा मानव अधिकार रक्षको संरक्षणका लागि राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगबाट मानव अधिकार रक्षकसम्बन्धी मार्ग-निर्देशिका २०६९, मानव अधिकार समन्वय तथा सहकार्यसम्बन्धीमार्ग-निर्देशिका २०६९ लाई कार्यान्वयनमा ल्याएको अवस्था छ । मानव अधिकार रक्षकको घोषणापत्र १९९८, मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र १९४८ नागरिक तथा राजनैतिक अधिकारसम्बन्धी अनुबन्ध १९६६, आर्थिक सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी अनुबन्ध १९६६, युरोपेली सामाजिक बडापत्र, मानव र जन अधिकारका लागि अफ्रिकन बडापत्र, मानव अधिकारसम्बन्धी अमेरिकी महासन्धि, अन्तर्राष्ट्रिय फोजदारी अदालतको रोम विधान र नेपालको संविधानले प्रदान गरेका अधिकारहरू निम्न छन् ¹⁸

समानताको अधिकार : कानूनको दृष्टिमा सबै व्यक्ति समान हुन्छन । कुनै पनि धर्म बर्ण लिङ्ग जात जाति शारीरिक अवस्था, अपाङ्गता, स्वास्थ्य स्थिति वैवाहिक स्थिति गर्भावस्था, आर्थिक अवस्था, उत्पत्ति भाषा वा क्षेत्र वैचारिक अवस्था वा यस्तै अन्य कुनै आधारमा मानव अधिकार रक्षकलाई असमान व्यवहार वा भेदभाव गरिनुहुँदैन ।

18 नागरिक तथा राजनैतिक अधिकारसम्बन्धी अनुबन्ध १९६६,

स्वतन्त्रताको अधिकार : मानव अधिकार रक्षकलाई पनि अन्य व्यक्ति जस्तै स्वतन्त्र भएर हिँडडुल गर्न, बोल्न, भेला हुन खान, बस्न, सङ्घसस्था खोल्न आवत-जावत गर्न र पेसा व्यवसाय गर्न कुनै कुराको जानकारी लिने कुरामा बन्देज लगाइनु हुँदैन ।¹⁹

सुरक्षाको अधिकार : मानव अधिकार रक्षक र उसका परिवारको खानपिन लत्ता कपडा आवास स्वास्थ्योपचार, आवश्यक सामाजिक सेवा लगायतको स्वास्थ्य र कल्याणको प्रयाप्त जीवनस्तर र उसको नियन्त्रणबाहिरका बेरोजगारी, बिमारी अक्षमता वृद्ध अवस्था र जिविकाका अन्य अभावका अवस्थामा मानव अधिकार रक्षकलाई सुरक्षाको अधिकार हुन्छ ।

भेदभावविरुद्धको अधिकार : मानव अधिकार रक्षकलाई कुनै पनि ठाउँमा सहभागिता हुने, सूचना लिने तथा मानव अधिकार उल्लङ्घनका घटनाको अनुसन्धान र अनुगमनका क्रममा उनीहरूको पहुँचमाथि भेदभाव गरिनुहुँदैन । मानव अधिकार रक्षकको उत्पत्ति, जातजाति, समुदाय, पेसा-व्यवसाय वा शारीरिक अवस्थाको आधारमा कुनै पनि स्थानमा भेदभाव गरिनुहुँदैन । कुनै सेवा सुविधा उत्पादन वा वितरण गर्दा व्यक्ति संस्था वा समूहलाई खरिद वा प्राप्त गर्नबाट रोक लगाइने छैन ।

यातनाविरुद्धको अधिकार : मानव अधिकार रक्षकलाई कुनै पनि अनुसन्धान तहकिकात वा पूर्णक्षका सिलसिलामा वा अन्य किसिमले थुनामा राखेको अवस्थामा शारीरिक वा मानसिक यातना दिने क्रूर अमानविय वा अपमानजनक व्यवहार गर्नुहुँदैन ।²⁰

आत्मनिर्णयको अधिकार : कुनै पनि समूहले आफ्नो समुदायको आर्थिक सामाजिक राजनीतिक विषयको निर्णय आफैँ गर्न पाउनुपर्छ । आफ्नो पेसा-व्यवसायका सम्बन्धमा नीति, नियम, आचारसंहिता बनाउने र स्रोत-साधनको सम्बन्धमा निर्णय गर्न सक्ने अधिकार मानव अधिकार रक्षकलाई पनि छ ।²¹

स्वच्छ सुनवाइको अधिकार : मानव अधिकार रक्षकलाई उसका अधिकार र कर्तव्य तथा अरूका विरुद्धको फौजदारी अभियोगको निर्धारणका लागि स्वतन्त्र र निष्पक्ष न्यायालयबाट पूर्ण समानतामा स्वच्छ र खुला सुनवाइको हक हुन्छ । कुनै पनि व्यक्तिलाई पक्राउ भएको कारणसहितको सूचना नदिइ थुनामा राखिने छैन । पक्राउ परेको व्यक्तिलाई पक्राउ परेको समयदेखि नै निजले चाहेको कानुन-व्यवसायीसँग सल्लाह लिन पाउने हक हुनेछ ।²²

गोपनीयताको अधिकार : मानव अधिकार रक्षकको गोप्यता, निजको जीउ, आवास, सम्पत्ति, लिखित, तथ्याङ्क, पत्राचार परिवार, घरमा जथाभावी हस्तक्षेप गरिने छैन । निजको सम्मान र ख्यातिमा पनि कुनै प्रकारको आक्रमण गरिने छैन । मानव अधिकार रक्षकप्रति त्यस्तो व्यवहार भइहालेमा कानुनबमोजिम संरक्षणको हक हुनेछ ।²³

19 नागरिक तथा राजनैतिक अधिकारसम्बन्धी अनुबन्ध १९६६,

20 यातना तथा अन्य क्रूर अमानवीय व अपमानजनक व्यवहार वा दण्डबिरुद्धको महासन्धि १९८४

21 नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्ध १९६६

22 नेपालको संविधान धारा २०

23 लोकतन्त्र मानव अधिकार र असल शासन कानुन अन्वेषण तथा स्रोत विकास केन्द्र (सेर्लड)

७ नेपालमा मानव अधिकार रक्षकको अवस्था र चुनौती :

बोलिचालीको भाषामा मानव अधिकार रक्षक भन्नाले मानव अधिकारको क्षेत्रमा कार्यरत व्यक्तिलाई बुझिन्छ । यसमा मानव अधिकारको क्षेत्रमा क्रियाशील स्थानीय, क्षेत्रीय, राष्ट्रिय वा अन्तर्राष्ट्रियतहका संस्था हुन सक्छन् । पछिल्लो समयमा महिला अधिकारकर्मी, बाल अधिकारकर्मी, दलित अधिकारकर्मी, दलित महिला अधिकारकर्मी, पहाडी मानव अधिकारकर्मी, मधेसी मानव अधिकारकर्मी, आदिवासी जनजाति अधिकारकर्मी भनी विशेषण दिने गरिएको छ । मानव अधिकार रक्षक वा संस्थालाई राजनीतिक आस्थाको आधारमा पनि छुट्याउने गरिएको छ । नेपाली कांग्रेस, एमाले, माओवादी तथा मधेसीपाटीसँग आबद्ध अधिकारकर्मी वा संस्थाको रूपमा पनि चित्रण गरिएको पाइन्छ । जसलाई जे नामाकरण गरिएको भएपनि सबैको उद्देश्य मानव अधिकारको संरक्षण तथा संवर्धन र मानव अधिकार संस्कृतिको विकास गर्ने भएकाले मानव अधिकार रक्षक वा मानव अधिकारकर्मी साभ्रा सम्बोधन उत्तम हुन्छ । रक्षकहरूले माथि उल्लिखित पहिचानलाई काम विशेषले जवाफ दिन सक्नुपर्छ । यसको आधार हो: मानव अधिकारको मूल्यमान्यताभित्र रही कार्य गर्नु । मानव अधिकार रक्षकले मानव अधिकारको रक्षार्थ गर्ने कार्य शान्तिपूर्वक गर्नुपर्दछ । मानव अधिकार रक्षकमा व्यावसायगत प्रतिबद्धता व्यावसायिक सीप, मानव अधिकारसम्बन्धी ज्ञान तथा धैर्यता, क्रियाशीलता र सहनशीलता पाँच गुण आवश्यक छन् ।²⁴ हिंसात्मक कार्यक्रम वा गतिविधि मानव अधिकार रक्षकको कार्य हुन सक्दैन । विडम्बना मानव अधिकार रक्षक भनिएकाबाटै हतियार बरामद, हत्याजस्तो गम्भीर अपराधमा संलग्न, मानव बेचबिखन तथा बलात्कारका घटना र हिंसात्मक आन्दोलनमा सरिक भएका सामाचार बेलाबखत बाहिर आउने गरेका छन् । कानुनी शासनको सम्मान गर्नु मानव अधिकार रक्षकको सबैभन्दा ठुलो धर्म हो भने स्वतन्त्रता निष्पक्षता र गोपनियता मानव अधिकार रक्षकको गायत्री मन्त्र हो । हिंसात्मक गतिविधिमा संलग्न वा समर्थक व्यक्ति/संस्था मानव अधिकार रक्षक हुन सक्दैन । सच्चा मानव अधिकार रक्षकले बफादार कुकुरको भूमिका सरकारका कामकारबाहीप्रति खबरदारी र साभेदारीको हुनुपर्दछ । मानव अधिकार रक्षकले आवाजविहीन तथा पछाडि पारिएका व्यक्ति, महिला, अपाङ्गता भएका व्यक्ति, ज्येष्ठ नागरिक, आदिवासी, जनजाति, मुस्लिम, दलित, सीमान्तकृतवर्ग वा समुदायको हकअधिकारको बारेमा वकालत गर्नुपर्दछ । सरकार र नागरिकबिच पुलको भूमिका निर्वाह गर्नुपर्दछ । पीडित साक्षी र मानव अधिकार रक्षकको सुरक्षाको प्रत्याभूति गर्ने, मानव अधिकार रक्षकको जिल्लागत सूची तयार गर्ने, मानव अधिकार रक्षकको सुरक्षासम्बन्धी तालिम एवम् अन्तरक्रिया कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको रणनीतिक कार्ययोजनामा समेत उल्लेख छ ।²⁵ पत्रकारहरू समाज परिवर्तनका संवाहक एवम् मानव अधिकार रक्षक हुन भन्ने विषय विश्वले समेत अङ्गीकार गर्दागर्दै पनि नेपालमा पत्रकारिताका पेसागत समस्या तथा चुनौती देखिन्छ । विगत द्वन्द्वकालीन समयमा करिब

24 मानव अधिकार रक्षकहरूको दोस्रो राष्ट्रिय सम्मेलनको प्रतिवेदन २०७४

25 रणनीतिक योजना २०१५-२०२०, राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग हरिहरभवन, ललितपुर

३९ जना पत्रकार मारिनु, प्रेसस्वतन्त्रता हनका घटनाहरू घटनु सामाचारकै विषयलाई लिएर पत्रकारमाथि दुर्ब्यवहार एवम् निन्दनीय आक्रमणसमेत गरिनु र हालसम्म पनि पत्रकार असुरक्षित रहने वातावरण हुनु अत्यन्त दुःखद पक्ष हो । ²⁶

मानव अधिकारको संरक्षण र संवर्धन गर्न सारोकारवाला पक्षलाई दबाब दिने, मानव अधिकार उल्लङ्घनका घटनालाई बाहिर ल्याउने, दोषीलाई कारबाही तथा पीडितलाई न्यायका लागि पहल गर्ने, मानव अधिकारको विरुद्धमा रहेका कानून, प्रथा, परम्पराको समयसापेक्ष परिवर्त गर्नका लागि दबाबमूलक कार्य पनि मानव अधिकार रक्षकले गर्न सक्छन् । नागरिकको सचेतना अभिवृद्धि, मानव अधिकार संस्कृतिको निर्माण आदिमा पनि मानव अधिकार रक्षकको भूमिका विशेष हुन्छ । मानव अधिकार रक्षकले मानव अधिकारको संरक्षणमा राज्य/सरकारबाट भएका कमिकमजोरीलाई आँल्याउने, आवश्यक सल्लाह र सुझाव दिन सक्छन् । यसरी मानव अधिकार रक्षकले शक्तिविहीनहरूको लागि राज्य पक्ष तथा अन्य दृष्य अदृष्य शक्तिधारी पक्षको विरुद्धमा काम गर्दा विभिन्न किसिमका चुनौतीको सामना गर्न मानव अधिकार रक्षक तत्पर हुनुपर्दछ । प्रायःजसो मानव अधिकार रक्षकको जीवन जोखिममा रहेको हुन्छ । मानव अधिकार उल्लङ्घन गर्ने पक्षले मानव अधिकार रक्षकका विरुद्धमा प्रतिशोधको भावनाले ज्यानमार्ने धम्की, कुटपिट, अपहरण, बेपत्ता, हत्या, पक्राउ, यातना तथा थुनामा राखेजस्ता कार्य अहिले पनि निर्मूल हुन सकेका छैनन् । यदाकदा मानव अधिकार रक्षकलाई स्वतन्त्रतापूर्वक आवत-जावत, स्वतन्त्र अभिव्यक्ति, सभा-सम्मेलनमा सहभागितामा रोक लगाउने, भुट्टा मुद्दामा फसाउनेसम्मका कार्य पनि हुँदै आएका छन् । विगतमा १० वर्षे द्वन्द्वको दौरानमा समेत मानव अधिकार रक्षकको राज्य तथा विद्रोही पक्षबाट बाँच्न पाउने अधिकार समाप्त भएका थुप्रै घटना छन् । नेपालको द्वन्द्वकालीन इतिहास हेर्ने हो भने राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगमा कार्यरत कर्मचारी दयाराम परियारको मिति २०६२ चैत ११ गतेका दिन साँझको समयमा जनकपुर नगरपालिकामा अनुगमनका क्रममा रहेको अवस्थामा सुरक्षाकर्मीको गोली लागी घाइते भएको अवस्थामा उपचारको क्रममा २०६२ चैत्र १५ गते निजको मृत्यु भएको थियो । त्यसैगरी २०६४ असार २१ गते कञ्चनपुरका पत्रकार प्रकाश ठकुरीको अपहरण गरी हत्या भएको थियो । पत्रकारिता मार्फत मानव अधिकार रक्षकको रूपमा कार्यरत बाराका पत्रकार वीरेन्द्र शाहको २०६४ को असोज १८ गते अपहरण गरी हत्या गरेको थियो । त्यसैगरी कैलालीका पत्रकार जेपी जोशी तथा दैलेखका पत्रकार डेकेन्द्र थापा लगायतका अन्य कतिपय मानव अधिकार रक्षकले ज्यान गुमाउनु परेको थियो । यसअलावा शिक्षा, स्वास्थ्यकर्मी समेत बाँच्न पाउने अधिकारबाट वञ्चित हुन पुगेको अवस्था विद्यमान छ । पछिल्लो समयमा संविधानको विषयलाई लिएर भएको आन्दोलनमा २१ जना पत्रकारमाथि भौतिक आक्रमण भएको, एक जनालाई गोली लागेको तथा १९ जना पत्रकारमाथि दुर्ब्यवहार भएकोकुरा पत्रकार महासङ्घले उल्लेख गरेकोबाट समेत मानव अधिकार रक्षकको अवस्था स्पष्ट हुन्छ । मानव अधिकार रक्षकहरूको अवस्थाका सम्बन्धमा इन्सेकको प्रतिवेदनमा पत्रकार ७९ जनामा महिला ६ र पुरुष ७३ जना मानव अधिकार रक्षक ५६ जनामा महिला ६ र पुरुष ५० जना, शिक्षक ५३ जना महिला २

26 अनूप राज शर्माका विचारहरू, राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग हरिहरभवन ललितपुर, पेज नं ९०

र पुरुष ५१ जना, कानून-व्यवसायी ७ जना पुरुष, स्वास्थ्यकर्मी ६ जना पुरुष गरी जम्मा २०१ जना पीडित भएको देखिन्छ।²⁷

मानव अधिकार रक्षकले मानव अधिकारको संरक्षण र संवर्धनका लागि काम गर्दा सरकारी निकाय, सुरक्षाकर्मी, विभिन्न प्रकारका समूहहरू, बन्दकर्ता, आन्दोलनकर्ता, राजनीतिक दल तथा विभिन्न कार्यमा संलग्न गिरोहहरूबाट बेला-बेलामा विभिन्न प्रकारका धम्की, यातना तथा कुटपिट र गाली बेइज्जतिको सामना गर्नुपरेको अवस्था हालसम्म पनि मानव अधिकार रक्षक सामु विद्यमान छ। मानव अधिकार रक्षकले नै गैरकानुनी गिरफ्तारीको पनी बेला-बेलामा सामना गर्नुपरेको अवस्था छ। मानव अधिकार रक्षकलाई आफ्नो पेसाअन्तर्गतको कार्य गर्न पूरा स्वतन्त्रता छ भने पनि नेपालमा राज्यले अधिकारकर्मीलाई शान्तिपूर्ण भेला वा प्रदर्शनमा रोक लगाउदै आएको छ। विगतको कुरा गर्ने हो भने पछिल्लो पटक सन् २००७ मा सबैभन्दा बढी मानव अधिकार रक्षक गिरफ्तार गरिएका थिए। मानव अधिकार र स्वतन्त्रताको संरक्षण संवर्धन र सम्मान गर्नु र त्यसको निम्ति वातावरण बनाउनु राज्यको प्राथमिक दायित्व हो भने मानव अधिकार रक्षकको सुरक्षामा सहयोग गर्नु अन्य सरोकारवाला निकाय तथा नागरिक समाज राजनीतिक दलहरूको समेत साभ्ता कर्तव्य हो।²⁸ मानव अधिकार रक्षक सदैव मानव अधिकारको संरक्षण र संवर्धनमा लागि परेपनि कहिलेकाहीँ केही मानव अधिकार रक्षकबाट भने मानव अधिकारको उल्लङ्घनसमेत भएको देखिन्छ। राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको मानव अधिकार उल्लङ्घनकर्ता २८६ जनाको सूचीमा एक जना मानव अधिकार रक्षकको नामसमेत समावेश गरिएको छ।²⁹

संविधान, ऐन कानून तथा घोषणापत्रले प्रत्येक व्यक्तिलाई स्वतन्त्रता तथा सुरक्षाको अधिकार हुनेछ, कसैलाई पनि स्वेच्छाचारी रूपले पक्राउ गर्न वा थुनामा राख्न पाइने छैन।³⁰ कानूनमा भएका प्रावधान वा कार्यविधिबाहेक कुनै पनि व्यक्तिको स्वतन्त्रताको अपहरण गरिने छैन भने पनि नेपालमा अपहरण गरी आफ्ना माग पूरा गराउने प्रवृत्ति बढ्दो छ। यसको सिकार मानव अधिकार रक्षक पनि भएका छन्। मानव अधिकार रक्षकको रूपमा काम गर्दा यस्ता समस्या अन्य पेसाकर्मीको तुलनामा बढी व्यहोर्नुपर्ने, राज्य तथा विद्रोही सङ्गठनको आँखाको तारो भएर काम गर्नुपर्ने बाध्यतामा बाँचिरहेका मानव अधिकार रक्षकको अधिकारको संरक्षणका लागि उचित तथा शीघ्र उपचारको अधिकार, सुरक्षित स्थानमा शरण लिन पाउने अधिकार, सूचना तथा घटनामा पहुँचको अधिकार, सङ्गठित हुन पाउने, सभा-सम्मेलन गर्न पाउने, स्वतन्त्रतापूर्वक विचार अभिव्यक्त गर्न पाउनेजस्ता अधिकारको सम्मान र संरक्षण हुन आवश्यक छ।³¹ जसको लागि मानव अधिकारको क्षेत्रमा काम गर्ने सङ्घसस्था तथा मानव अधिकार रक्षकबिच समन्वय, सहकार्य र एकताको खाँचो छ। यसमा राज्यले समेत उनीहरूलाई हर्ने दृष्टिकोणमा सकारात्मक परिवर्तन

27 Situation of Human Rights Defender in Nepal, from January – October 2012 INSEC

28 अनूप राज शर्माका विचारहरू, राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग हरिहरभवन ललितपुर, पेज नं ९२

29 आयोगका सिफारिस र कार्यान्वयनको अवस्था राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग हरिहरभवन ललितपुर

30 नेपालको संविधानको धारा २४

31 नेपालको संविधानको धारा १७

गर्न आवश्यक छ । मानव अधिकार रक्षकले विकास प्रक्रियामा सहभागी हुने, विकास प्रक्रियामा योगदान गर्न पाउने र विकासको प्रतिफल उपभोग गर्न पाउने अधिकार राख्दछन ।³²

मानव अधिकारको क्षेत्रमा काम गर्ने व्यक्ति मानव अधिकार रक्षक स्वयम् असुरक्षित हुँदा मानव अधिकार पीडितले न्याय नपाउने तथा मानव अधिकारको उल्लङ्घनको विरोध नहुँदा मानव अधिकार उल्लङ्घनकर्ताको मनोबल बढ्ने अवस्थालाई मध्यनजर गरी संयुक्त राष्ट्रसङ्घले मानव अधिकार रक्षकको अधिकार, मानव अधिकार रक्षकको सुरक्षामा राज्यले निर्वाह गर्नुपर्ने भूमिका, मानव अधिकार रक्षकप्रति नागरिक समाजको दायित्व, मानव अधिकार रक्षकको नागरिक समाज तथा राष्ट्रप्रतिको दायित्वलाई समेटेर १९९८ डिसेम्बर ९ मा २० धारा रहेको मानव अधिकार रक्षक घोषणापत्र जारी गरेको छ । फलस्वरूप विविध कार्यक्रमको आयोजना गरी डिसेम्बर ९ अर्थात मानव अधिकार रक्षक दिवस कार्यक्रमको आयोजना गरी नेपालमा पनि मनाउने चलन बढ्दै गएको छ । मानव अधिकार रक्षकलाई घरपरिवार, गाउँसमाज, सङ्घसस्था, राजनीतिक दल, आन्दोलनरत पक्ष, सरकार तथा अन्तर्राष्ट्रिय जगतले गर्ने व्यवहार, हेर्ने दृष्टिकोण तथा दिने सहयोगमा सकारात्मक परिवर्तनको खाँचो छ ।

८ निष्कर्ष :

मानव अधिकारको संरक्षण र संवर्धनका लागि काम गर्ने जो-कोही व्यक्ति पनि मानव अधिकार रक्षक हुन सक्छन तर ऐन कानुन मानव अधिकारको मूल्य-मान्यता र आचारसंहिता तथा नियमहरूको पालना अवश्य गर्नुपर्छ । मानव अधिकार रक्षको संरक्षणका लागि मानव अधिकार रक्षकसम्बन्धी मार्ग-निर्देशिका २०६९ तथा मानव अधिकार समन्वय तथा सहकार्यसम्बन्धी मार्ग निर्देशिका २०६९ कार्यान्वयनमा रहेको छ । नागरिकले नेपालको नागरिक भएबापत पाउने संरक्षणको अधिकार नै मानव अधिकार रक्षकहरूको अधिकार हो । अन्तर्राष्ट्रिय जगतको कुरा गर्दा मानव अधिकार रक्षकहरूका लागि संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय घोषणापत्र १९९८ मानव अधिकार रक्षकहरूको अधिकारको संरक्षण गर्ने पहिलो ऐतिहासिक दस्तावेज हो । मानव अधिकार रक्षकको अधिकारको संरक्षणका लागि घोषणापत्र पारित भएदेखि नै अफ्रिकी, युरोपेली र अमेरिकी क्षेत्रीय सङ्गठनहरूले आफ्नो क्षेत्रमा मानव अधिकार रक्षकहरूलाई सहयोग र संरक्षण गर्नका लागि क्षेत्रीय संयन्त्रको विकास गरेको पाइन्छ । एसिया र मध्यपूर्वी क्षेत्रमा यस किसिमका संयन्त्रको निर्माण अपेक्षित रूपमा हुन सकेको छैन ।

नेपालले हालसम्म धेरै कानुन तथा नीति-नियमको निर्माण गरे पनि विद्यमान कानुनहरूमा स्पष्ट रूपमा मानव अधिकार रक्षकको संरक्षणका लागि कुनै स्पष्ट व्यवस्था गरिएको छैन । सर्वोच्च अदालतले भने २०६४ सालमा मानव अधिकार रक्षकको अधिकार संरक्षण र सुरक्षाका लागि आवश्यक नीति तथा कानुनको निर्माण गर्न आदेश दिएको अवस्था छ तापनि पालना भने हुन सकेको छैन । मानव अधिकारको क्षेत्रमा काम गर्ने सङ्घसस्था धेरै भए पनि रक्षकहरूका बिचमा एकता, सहयोग, सहकार्य समन्वय सहभागिता

32 विकासको अधिकारसम्बन्धी घोषणापत्र १९८६

संचार तथा पारदर्शिताको अभाव छ । घर, परिवार, नागरिक समाज स्थानीय तह, प्रदेश सरकार, संघीय सरकार र राज्यले मानव अधिकार रक्षकलाई हेर्ने दृष्टिकोणमा साकारात्मक परिवर्तनको आवश्यकता छ । मानव अधिकारकर्मीको कामको मुल्यांकनको खाँचो छ । यसको सरोकारवालाहरूबिच सार्थक बहस, छलफल अपरिहार्य छ । मानव अधिकार रक्षकहरूको सुरक्षालाई राज्यले प्राथमिकतामा राख्नुपर्छ । मानव अधिकारको संरक्षण संवर्धन गर्नु, कानुन तथा मानव अधिकारका मूल्य र मान्यताको सम्मान गर्नु त्यस्को निम्ति वातावरण बनाउनु राज्यको प्राथमिक दायित्व हो । मानव अधिकार रक्षकको कार्यमा सहयोग गर्नु अन्य सरोकारवाला निकाय नागरिक समाज तथा राजनीतिक दलहरूको साभा कर्तव्य हुन आउछ । नेपालको संविधानको प्रस्तावना तथा मौलिक हकमा मानव अधिकार तथा मौलिक हकको बारेमा व्यवस्था गरे पनि अवस्था सन्तोषजनक छैन । मानव अधिकार उल्लङ्घनसम्बन्धी कुनै घटनाको अनुसन्धान वा अनुगमन गरेको आधारमा मानव अधिकार रक्षकहरूले अहिले पनि धम्की, यातना, दुर्व्यवहार सहनुपर्ने साथै बाँच्न पाउने अधिकारबाटै वञ्चित हुनुपर्ने अवस्था छ । यस चुनौतीलाई सम्बोधन गर्न विशेषतः तीनै तहका सरकार संवेदनशील भइ अगाडि बढ्न आवश्यक छ । मानव अधिकार संस्कृतिको विकास र मानव अधिकार रक्षकप्रतिको दृष्टिकोणमा घर, परिवार, गाउँ, समाज, संघसस्था तथा राज्यसमेत सकारात्मक हुन आवश्यक छ । त्यसैगरी मानव अधिकारकर्मीले पनि मानव अधिकारका मूल्यमान्यताभिन्न रही आफ्ना कामकारबाहीहरू नियमित र व्यवस्थित गर्नेतर्फ ध्यान पुर्‍याउनु जरुरी छ ।

वातावरणको अधिकार, वातावरणीय शिक्षा र यसको प्रभाव

किरणकुमार बराम

सारसङ्क्षेप

वातावरण हाम्रै वरपरका सबै प्राकृतिक तथा मानव सिर्जित विद्यमान परिवेश हो । वातावरण शिक्षामा वातावरणीय सन्तुलन तथा वातावरण संरक्षण गर्न गराउन ज्ञान, सीप, प्रविधि लगायत सुझाउने माध्यम हो । मानव अधिकारसम्बन्धी विश्वव्यापी घोषणापत्र, आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि, १९६६, नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र १९६६ को साधारण टिप्पणी तथा महासन्धिको साधारण टिप्पणी, बाल अधिकारसम्बन्धी महासन्धि, १९८९ तथा वातावरणसम्बन्धी महासन्धिअनुसार नागरिकको स्वच्छ तथा स्वस्थ वातावरणको उपभोगको अवस्था निर्माण गर्नु राज्यको दायित्व हो । नेपालको संविधानले स्वच्छ तथा स्वस्थ वातावरणको हक मौलिक हकको प्रत्याभूति गरेको छ । आधारभूत तहको विद्यालयका पाठ्यपुस्तकमा वातावरणको विषय अध्यापन आरम्भ हुनु सुखद पक्ष हो । विद्यालय तहमा नै वातावरण विज्ञान पाठ्यक्रममा समावेश भएको छ । उच्च शिक्षामा वातावरण विज्ञान, वातावरण व्यवस्थापन, वातावरण कानून, वातावरण इन्जिनियरिङ, प्राकृतिक स्रोत, जलवायु विज्ञान, जल तथा मौसम लगायतका विषयमा अध्यापन भइरहेको छ । सरकारी तथा गैरसरकारी क्षेत्रबाट वातावरण संरक्षणका लागि औपचारिक अनौपचारिक रूपमा संरक्षणको साथै चेतना बिस्तार भइरहे पनि यसमा थप जोड दिन आवश्यक छ । राज्यले अपेक्षित मात्रामा स्वच्छ, स्वस्थ तथा सुरक्षित वातावरणको हक मौलिक हकको प्रत्याभूति गराउन सकेको छैन । जसका कारण पछिल्ला वर्षहरूमा वातावरणीय क्षयिकरणको कारण प्राकृतिक वातावरणको अवस्था, स्वरूप परिवर्तन भइ जनधनको क्षति भइरहेको छ । यसले नागरिकको मानव अधिकार जोखिममा परिरहेको छ । वातावरणीय अवस्थाको परिवर्तनका कारण मानव अधिकारमा आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारका रूपमा स्वच्छ, स्वस्थ तथा सुरक्षित वातावरणको अधिकार नविनतम आयामको सिर्जना भएको छ ।

१. विषय प्रवेश

वातावरण एक बृहत् विषय हो । “वातावरण” भन्नाले प्राकृतिक, सांस्कृतिक र सामाजिक प्रणालीहरू, आर्थिक तथा मानवीय क्रियाकलापहरू र यिनका अवयवहरू तथा ती अवयवहरूको बिचको अन्तरक्रिया तथा अन्तरसम्बन्ध जनाउदछ । सबै जीवजन्तुहरू वातावरण रहेका हुन्छन् ।^१वातावरणको अर्थ नै हाम्रै

१ वातावरण संरक्षण ऐन, २०७६ दफा २ (न)

वरपरका सबै प्राकृतिक तथा मानव सिर्जित विद्यमान परिवेश हो । भूमि, हावा, पानी, जङ्गल, जीवजन्तु, ठोस सामग्री, तापक्रम आदिको समष्टिगत स्वरूप हो । यही वातावरणमा प्राकृतिक तथा मानव सिर्जित क्रियाकलाप हुने गर्दछ । वातावरणीय सन्तुलन र संरक्षणमा नै पृथ्वीको भविष्य अडेको हुन्छ । पारिस्थितिकिय सन्तुलनमा जीवनको अस्तित्व रहेको छ । मानवले उन्नति प्रगति, ज्ञान, आविष्कार, प्रयोग, खुसी आदि प्राप्तिमा लागि वातावरणीय संसाधन प्रयोग गरिरहेका हुन्छन् । सुरक्षित, सफा, स्वस्थ तथा दीगो वातावरणले मात्र मानव अधिकारको प्रत्याभूत गरेको हुन्छ । सुरक्षित जीवन, स्वस्थ, खाद्य, पानी, सरसफाइ, स्वस्थ वायु मानव अधिकारका सवाल हुन् । यी अवयवहरू स्वस्थ वातावरणबाट मात्र प्राप्त हुन्छन् । सुरक्षित मानव अधिकार संरक्षित वातावरणमा मात्र सम्भव हुन्छ ।

शिक्षाले व्यक्तिको सर्वाङ्गीण विकास गरी असल, योग्य, सक्षम, प्रतिस्पर्धी र उत्पादनमूलक जनशक्ति तयार गर्दछ । शिक्षाले राष्ट्रको आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, पुर्वाधार विकास, शान्ति, सशासन, समृद्धि, वातावरण संरक्षण लगायतमा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको हुन्छ । विभिन्न माध्यमबाट शिक्षाको आयाम प्राप्त गर्न सकिन्छ । शिक्षाले नै समाज गतिशील प्रगतिमा डोच्याउने गर्दछ । वातावरणीय शिक्षाले सन्तुलन, वातावरण संरक्षण, पारिस्थिकीय प्रणाली, दीगो विकास, वातावरणीय क्षयीकरणका कारणहरू खोजी गरी कम गर्ने उपाय सुझाउने लगायत विषयमा जानकारी दिन्छ ।

मानव जीवन प्रकृतिको उत्कृष्ट सृष्टि हो । नागरिकको मानव अधिकार हामी रहने वातावरणसँग प्रत्यक्ष सम्बन्ध राख्दछ । वातावरणीय प्रतिकुलताले मानव अधिकारको उपभोग, सम्मान, मर्यादा र प्रत्याभूतिमा असर गर्दछ । वातावरणीय शिक्षाले वातावरणीय क्षयीकरणबाट हुने मानव अधिकार उल्लङ्घन रोक्न/रोकाउन माध्यमको भूमिका खेल्दछ । अहिले वातावरणमा वायु प्रदूषण, ध्वनि प्रदूषण, पानी प्रदूषण, माटो प्रदूषण, पानीको मुल सुक्ने, उष्णता, ओजन तहको विनास, बनविनास, बढ्दो औद्योगिकरण, अव्यवस्थित सहरीकरण, अव्यवस्थित विकास निर्माण, अव्यवस्थित फोहोरमैला व्यवस्थापन, मरुभूमिकरण, जलवायु परिवर्तन, बाढीपहिरो, प्राकृतिक विपत्ति, खानी उत्खनन् लगायत प्राकृतिक स्रोतको अत्यधिक दोहन, महामारीजन्य रोगको उत्पन्न तथा प्रकोप, अन्तरदेशीय वायु प्रदूषण लगायतका समस्या अति कम विकसित देशका नागरिकहरूले सामना गरिरहेका छन् । वातावरणमा परेको यी समस्याका कारण नागरिकको जीवन, मर्यादा तथा सम्मानमा जोखिम उत्पन्न भइ मानव अधिकार हनन् भइरहेका छन् ।

२. नेपालमा वातावरणको तथ्याङ्कीय अवस्था

नेपाल वातावरणीय सन्तुलनको दृष्टिकोणले सन्तुलित नै छ तथापि विपद्, जलवायु, प्रदूषण मापनमा नेपालको अवस्था सन्तोषजनक छैन । नेपालको कूल भूभागको ४४.७४ प्रतिशत वनजङ्गल तथा झाडीले ढाकेको छ । नेपालमा ११८ पारिस्थिकीय प्रणाली पाइन्छ, जसमा १२ वटा राष्ट्रिय निकुञ्ज ६ संरक्षण क्षेत्र, १/१ वन्यजन्तु आरक्ष र सिकार आरक्ष रहेको छ । यी निकुञ्ज, संरक्षण क्षेत्र र आरक्षले नेपालको कुल भूभागको २९५३५.९७ वर्ग किलोमिटर क्षेत्र ओगटेको छ । जम्मा ५६९६.७८ वर्ग कि.मि. ओगटेको १३

मध्यवर्ती क्षेत्र, ११ बोटानिकल गार्डेन, १० रामसार क्षेत्र छन् ।^२ नेपालमा १०,६३३ प्रजातिका वनस्पति पाइन्छन् । नेपालमा १८५ प्रजातिको स्तनधारी, ७८८ प्रजातिभन्दा धेरै चराचुरुङ्गी, ११८ प्रजातिका उभयचर, ६५१ प्रजातिका पुतली, ७८ प्रजातिका सरिसृप, १८७ प्रजातिका माछा र १७५ प्रजातिका माकुरा छन् ।^३ नेपालको भूभागमध्ये करिब २.६ प्रतिशत जलाशयले ढाकेको छ भने करिब ६ हजार नदीहरू र ६६० तालहरू छन् । युनिसेफका अनुसार नेपालको ग्रामिण क्षेत्रमा प्रति १० जना नागरिकमा ८ जना नागरिकको स्वच्छ खानेपानी पहुँचमा नरहेको तथ्याङ्क छ ।^४ नेपालमा २५ प्रतिशत नागरिकमात्रै स्वच्छ तथा स्वस्थ खानेपानीको पहुँचमा छन् ।^५

वातावरण व्यवस्थापनतर्फ ३५० भन्दा बढी ठुला आयोजनाहरूको वातावरणीय प्रभाव मूल्याङ्कन र हजारौँसङ्ख्यामा प्रारम्भिक वातावरणीय परीक्षण प्रतिवेदन स्वीकृत भइ प्रतिकूल वातावरणीय प्रभावलाई न्यूनीकरण गर्ने र अनुकूलनता बढाउने गरी वातावरण व्यवस्थापन योजना कार्यान्वयन गर्ने प्रयासहरू भइरहेको अवस्था छ । देशको कुल वन क्षेत्रको करिब ४० प्रतिशत वन क्षेत्र स्थानीय वन उपभोक्ता समूहबाट व्यवस्थापन भइ हरियाली प्रवर्धन हुँदै आएको छ ।^६

नेपालमा वायु प्रदूषणको कारणले उच्च रक्तचाप, हृदयघात, क्यान्सरजस्ता रोगहरूसङ्क्रमण बढिरहेको छ । विश्वमा वार्षिक ४२ लाख घर बाहिरको वायु प्रदूषण र ३८ लाख घरभित्रको वायु प्रदूषणको कारण मानिसहरूको अकाल मृत्यु भइरहेको विश्व स्वास्थ्य सङ्गठनको तथ्याङ्कले देखाएको छ ।^७ विश्वमा वायु प्रदूषित देशको सूचीमा (PM2.5) ८ औँ स्थानमा नेपाल रहनुले स्वच्छ तथा स्वस्थ वातावरणको अभावमा नागरिकको मानव अधिकार हनन् भइरहेको छ । तथ्याङ्क अनुसार प्रति १० जना नेपाली मा १ जनामा वायुप्रदूषणको कारण स्वास्थ्य समस्या भोगिरहेका छन् ।^८ जाडो मौसममा वायु प्रदूषण अवस्था भन्ने भयावह रहने गरेको छ । नेपालभर जम्मा २२ वायु प्रदूषण अनुगमन संयन्त्र स्थापना गरिएको छ । नेपाल तापक्रम वृद्धि वार्षिक ०.०५६ डिग्री सेल्सियसले भइरहेको छ । नेपाललका २१७ स्थानीय तहहरूले जलवायु परिवर्तनको अनुकूलन योजना तयार गरी कार्यन्वयन गरिरहेका छन् ।^९ नेपाल जलवायु परिवर्तन प्रभावको दृष्टिले निकै जोखिममा रहेको देश हो । विश्वमा जलवायु परिवर्तन जोखिमको चौथो स्थान छ । नेपालको २० (सोलु १२, मुस्ताङ ३ ताप्लेजुङ २, सङ्खुवासभा १, दोलखा १, गोरखा १) ओटा हिमताल विष्फोटको उच्च जोखिममा छन् । बाढीपहिरोको ३० औँ स्थानमा उच्च जोखिममा छ । नेपालमा बाढीपहिरोले

२ <https://cbs.gov.np/environment-statistics-of-nepal-2019/> Retrived on August 20, 2020

३ वातावरण विज्ञान कक्षा-९, पेज १४, ३०, ३१, नेपाल सरकार, शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय, पाठ्यक्रम विकासकेन्द्र, सानोठिमी, भक्तपुर

४ https://www.unicef.org/wash/3942_4456.html Retrived on August 21, 2020

५ Nepal National Review of Sustainable Development Goals Report 2020

६ राष्ट्रिय वातावरण नीति, २०७६

७ https://www.who.int/health-topics/air-pollution#tab=tab_2 Retrived on August 21, 2020

८ <http://worldpopulationreview.com/countries/most-polluted-countries/> Retrived on August 21, 2020

९ पन्ध्रौँ योजना (आ.व. २०७६/७७-२०८०/८१)

२.२४१ % भूमि बिगारेको छ । नेपालमा सरदर प्रतिदिन २ जना नागरिकको बाढीजन्य प्रकोपबाट मृत्यु हुने गरेको छ । करिब २ प्रतिशत कुल ग्राहस्थ उत्पादनमा कमि आइरहेको तथ्याङ्क छ ।¹⁰ यस्तै भूकम्प जोखिममो ११ औं स्थानमा छ ।¹¹

२. वातावरण शिक्षाको सान्दर्भिकता र महत्त्व

वातावरणीय शिक्षा मुलत वैज्ञानिक स्रोत भन्दा परम्परागत, सांस्कृतिक धार्मिक मुल्यमान्यतामा आधारित मानिन्छ । वातावरणीय समस्याको पहिचान गरी निराकरणको उपाय वातावरण शिक्षाले सुभाउदछ । यसै शिक्षाले दीगो विकासमार्फत वातावरण संरक्षण गर्न जनशक्ति उत्पादन तथा परिचालन गर्न माध्यमको काम गर्दछ । यस वातावरण शिक्षाबाट वातावरणीय संसाधन र मानव अधिकारबिचको सम्बन्ध शैक्षिक प्रतिष्ठान मार्फत समाजले प्राप्त गरेको हुन्छ । यसले वातावरण संरक्षणमा टेवा पुगी वातावरणीय जोखिमबाट सुरक्षित गराई नागरिकको मानव अधिकार रक्षामा प्रत्यक्ष सहयोग गर्दछ ।

वातावरण र मानवबिचको अन्तरसम्बन्धको निरन्तरताको अपेक्षा राख्दै सन् १९७२ मा मानव वातावरणसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय सम्मेलन स्वीडेनमा भयो । यसको मुल मकसद नै प्राकृतिक स्रोत तथा वातावरण ह्रास ल्याउने मुख्य जिम्मेवार मानव समुदायलाई वातावरणको महत्त्व बोध गराउने थियो । सन् १९९२ को ब्राजिलको पृथ्वी सम्मेलनको निष्कर्ष दीगो विकासको एजेण्डा २१ वातावरण र मानव बिचको अन्तरसम्बन्धलाई थप वृहत्तर परिभाषित भयो । गरिबीको मुख्य कारण वातावरणीय ह्रासको प्रतिफल भएको निष्कर्ष रह्यो ।¹² सन् १९९७ को क्योटो प्रोटोकल आधार वर्ष सन् १९९० लाई मानेर औद्योगिक मुलुकहरूले सन् २००० देखि २०१२ सम्म ५ प्रतिशत हरित गृह ग्याँस उत्सर्जन कटौती गर्ने अभिसन्धि भएको थियो । सन् २०१३ देखि २०२० सम्म यसको दोस्रो संस्करण चलिरहेको छ । यसको मूल मकसद तापक्रम वृद्धि घटाउने हो ।¹³ सन् २०३० सम्म पूर्णरूपमा विपद् जोखिम न्यूनीकरणका लागि पूर्व चेतावनी प्रणालीको दीगो उपलब्धता हुनुपर्ने विपद् जोखिम न्यूनीकरणका लागि सेन्डाइ फेमवर्क वातावरण शिक्षाका लागि एउटा महत्त्वपूर्ण आधार हो ।¹⁴

वातावरण शिक्षाको सान्दर्भिकतालाई उदाहरणको रूपमा प्रस्तुत गरिएका माथिका सन्धि तथा सम्मेलनको निष्कर्षले पुष्टि गर्दछ । जीवको उत्पत्ति, विकास, अस्तित्व, जीवन, मानव अधिकार आदि यही सन्तुलित वातावरणमा मात्रै सम्भव छ । मानवको चाहना यहि वातावरणमा मात्रै पुरा हुन्छ । वातावरण र जनस्वास्थ्य आफैँमा परिपूरक हुन् । मानव पूर्णरूपमा वातावरणमा निर्भर हुन्छ र वातावरण व्यवस्थापनको पूर्ण जिम्मेवार

10 Disaster Risk Management Concept, Policy and Practices in Nepal, CDES, TU, Kirtipur Kathmandu

11 <https://cbs.gov.np/environment-statistics-of-nepal-2019/>Retrived on August 21, 2020

12 <https://sustainabledevelopment.un.org/milestones/unced>Retrived on August 21, 2020

13 https://unfccc.int/kyoto_protocolRetrived on August 21, 2020

14 https://www.preventionweb.net/files/43291_sendaiframeworkfordrren.pdfRetrived on August 19, 2020

पनि मानव नै हुन्छ । यसर्थ वातावरण र मानवको अन्तरसम्बन्धको उत्तम उदाहरण नै सन्तुलित वातावरण हो । वातावरण सन्तुलन कायम गर्न मानवलाई ज्ञान, चेतना, सीप, प्रविधि, व्यवस्थापनवारे जानकारी दिने माध्यम नै वातावरण शिक्षा हो ।

वातावरण शिक्षाले नै यो पृथ्वीको आयु लम्बाउन सहयोग गरिरहेको छ । दीगो विकासका लक्ष्य र उद्देश्य यसका उदाहरण हो । प्राकृतिक स्रोत व्यवस्थापन, जैविक विविधता, जलवायु परिवर्तन, प्राकृतिक प्रकोप तथा विपद् व्यवस्थापन, पारिस्थितिक प्रणाली, वैकल्पिक उर्जा, जल तथा मौसम, वातावरणीय प्रदूषण, वन्यजन्तु, हावा, पानी, माटो, ध्वनि, वायुमण्डल लगायत वातावरणको समष्टिगत जानकारी वातावरण शिक्षाले दिन्छ । वातावरणीय संवेदनशीलता बुझी सोहीअनुसारको दीगो विकासका लागि उत्प्रेरित गर्दछ । वातावरणीय क्षयीकरणको कारण मूल्याङ्कन गरी समाधानका उपाय सुझाउदछ । पर्यावरणको संरक्षण गर्दै वातावरणीय प्रक्रिया, प्रभाव, सन्तुलनमा मानवीय क्रियाकलापको प्रभावको जानकारी दिन्छ । वातावरणीय प्रक्रिया, चक्र, उर्जा प्रवाह, भौगोलिक वितरण, महामारी, जनसङ्ख्याको चाप आदि पक्षको विश्लेषण भइ भावीपुस्ताको दैलो उघार्न पनि वातावरण शिक्षाको महत्त्व छ । वातावरण शिक्षा पृथ्वीको अस्तित्वको निरन्तरताको लागि पनि भनै सान्दर्भिकता छ । औपचारिक तथा अनौपचारिक माध्यमबाट वातावरण शिक्षाको बिस्तार तथा सवर्धनले भावी सन्ततिसमेतको समन्यायको सिद्धान्तलाई मार्ग-निर्देश गर्दछ ।

नेपालको सन्दर्भमा भूगोल तथा हावापानी वितरणको विविधताको जानकारी दिन, जैविक विविधता संरक्षण गर्न, विपद्को दृष्टिकोणको संवेदशीलता, अति वातावरणीय प्रदूषण, गरिबी तथा अशिक्षा, वैकल्पिक उर्जा, स्वच्छ तथा स्वस्थ खानेपानीमा पहुँच, जलप्रकोप, जलवायु परिवर्तनको उच्च जोखिम आदि कारणबाट पनि औपचारिक तथा अनौपचारिक वातावरण शिक्षा हाम्रा लागि पूर्वसर्त नै हो । यी वातावरणीय प्रतिकुलता समाधन गरेर मानव अधिकार प्रत्याभूत गर्ने माध्यम नै वातावरण शिक्षा हो । कृषिमा आधारित नेपालको अर्थतन्त्र, प्राकृतिक स्रोत निर्भर परम्परागत जीवनशैली, परम्परागत ज्ञान, सीप र अभ्यास लगायत पक्षका कारण पनि नेपालमा वातावरण शिक्षाको अत्यन्तै सान्दर्भिकता र महत्त्व रहेको छ । वातावरणीय सवाललाई मानव अधिकार दृष्टिकोणबाट सचेतना गराउन, वातावरण व्यवस्थापन तथा सन्तुलन कायम राख्न, रखाउन र जनशक्ति उत्पादन गर्न पनि वातावरण शिक्षाको महत्त्व छ । यसले बिस्तारै आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारमा सिर्जना भएको मानव अधिकारका नवीनतम् आयामहरू सम्बोधन गर्न मद्दत गर्दछ ।

३. पाठ्यक्रम तथा पाठ्यपुस्तकमा वातावरण शिक्षा

३.१. विद्यालयमा वातावरण शिक्षा

वातावरण शिक्षाको प्रस्थान विन्दु विद्यालय तहको शिक्षा हो । पाठ्यक्रमहरू समय-समय परिमार्जन तथा संशोधन हुँदै आएको छ । पाठ्यक्रमहरूमा जीवन उपयोगी तथा व्यवहार कुशल सीपहरू एकीकृत गरेको छ । अहिले विकास भएको पाठ्यक्रमहरूमा वातावरण र दीगो विकासका विषयहरू समावेश गरिएको छ । वातावरणीय शिक्षामा लागि विद्यालय शिक्षाको राष्ट्रिय उद्देश्यहरू तय गरिएको छ ।¹⁵ प्राकृतिक तथा राष्ट्रिय

15 राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूप, २०७६

सम्पदा र पर्यावरणको संरक्षण, संवर्धन र सदुपयोग गर्ने दीगो विकास गर्न सहयोग पुऱ्याउने, जलवायु परिवर्तन तथा प्राकृतिक एवम् मानव सिर्जित प्रकोपप्रति सचेत रही सम्भावित जोखिम न्यूनीकरण तथा विपद् व्यवस्थापन गर्न सक्षम नागरिक तयार गर्ने विद्यालय शिक्षाको राष्ट्रिय उद्देश्य छ ।¹⁶ राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूप, २०७६ अनुसार पाठ्यक्रमहरू २०७८ को शैक्षिक शत्रबाट लागु गर्ने प्रावधान छ । कक्षा ६ को पाठ्यक्रम चालु शैक्षिक सत्र २०७७ बाट नै कार्यन्वयनमा रहेको छ ।

कक्षा ६ र ७ मा विज्ञान तथा वातावरणलाई अनिवार्य विषय बनाइएको छ । उक्त विषयमा प्रत्यक्ष रूपमा वातावरण शिक्षा राखिएको छ । वातावरण शिक्षामा वातावरण र यसको सन्तुलन, वातावरण ह्रास तथा यसको संरक्षण र वातावरण र दीगो विकासका तीन ओटा पाठ्यांश शीर्षकहरू राखिएका छन् । यसका अतिरिक्त जीव विज्ञान र भू तथा अन्तरिक्ष विज्ञानमार्फत पनि वातावरण शिक्षाका विषयवस्तु समेटिएको छ ।¹⁷ कक्षा ६ र ७ को पाठ्यांश शीर्षकहरू एउटै राखिए पनि स्तरअनुसारको पाठ्य विषयवस्तु फरकफरक रहेको छ ।

कक्षा ९ र १० का विद्यार्थीहरू स्वास्थ्यप्रतिको सचेतनासहित वातावरण संरक्षण र संवर्धनमा सक्षम हुने अपेक्षा राखिएको छ । प्राकृतिक घटनाको विश्लेषण, तिनको असर बोध तथा सकारात्मक व्यवहार प्रदर्शन अपेक्षा यो तहमा राखिएको छ ।¹⁸ कक्षा ९ का विद्यार्थीले वातावरण विज्ञानमा वातावरणको परिचय, पारिस्थितिक विज्ञान र पारिस्थितिक प्रणाली, नेपालका प्राकृतिक स्रोतहरूर जैविक विविधता, वातावरणीय प्रदूषण, जलवायु परिवर्तन र यसको प्रयोग, वैकल्पिक उर्जा, वातावरण र दीगो विकास, वातावरणीय स्वास्थ्य, प्राकृतिक प्रकोप र विपद् व्यवस्थापन र वातावरण व्यवस्थापनसम्बन्धी ज्ञान आर्जन गर्दछन् ।¹⁹ कक्षा १० को वातावरण विज्ञान पुस्तकमा पनि पाठ्यशीर्षक कक्षा ९ को राखिए पनि विषयवस्तु कक्षाअनुसार फरक रहेको छ ।

कक्षा ११ को सिकाइमा नेपालका तीन पर्यावरणीय क्षेत्रका विशेषताहरूको विश्लेषण गर्न र विपत् व्यवस्थापनका सम्बन्धमा हाल भएका प्रयासहरूको समीक्षा गर्न सक्ने उपलब्धी हासिल गर्ने अपेक्षा राखिएको छ । कक्षा ११ र १२ मा ऐच्छिक चौथो समूहमा वातावरण विज्ञान विषय समावेश गरिएको छ ।²⁰ यस विषयमार्फत विद्यार्थीमा पृथ्वीको विभिन्न अवस्था, पारिस्थिकीय प्रणाली, वातावरणीय स्रोतको प्रभावकारी व्यवस्थापन, वातावरणीय समस्या समस्या समाधानका लागि विभिन्न माध्यमहरूको प्रयोग गर्ने ज्ञान सीप आर्जन हुने विश्वास गरिएको छ साथै यी विषय समुदायमा सञ्चार हुने अपेक्षा राखिएको छ ।

16 आधारभूत शिक्षा पाठ्यक्रम, २०७६, कक्षा ६-८, पेज नं. ३

17 विज्ञान तथा वातावरण कक्षा ६, नेपाल सरकार शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय, पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, सानोठिमि भक्तपुर

18 माध्यमिक शिक्षा पाठ्यक्रम कक्षा ९-१०, २०७१ भाग १

19 वातावरण विज्ञान कक्षा-९, नेपाल सरकार शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय, पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, सानोठिमि भक्तपुर

20 माध्यमिक शिक्षा पाठ्यक्रम, २०७६ (कक्षा ११-१२)

कक्षा ११ मा वातावरण विज्ञानको आधारभूत पक्ष, जनसङ्ख्या तथा पारिस्थितिकीय प्रणालीको अवस्था, वातावरणीय स्रोत, जैविक विविधता संरक्षण, वातावरणीय क्षयीकरण, वातावरणीय प्रदूषण तथा विपद्, रासायनिक वातावरण तथा वातावरणको सङ्ख्यात्मक विश्लेषण विषयमा ज्ञान आर्जन गर्दछन्। कक्षा १२ मा वायुमण्डली, जलिय तथा भौतिक वातावरण, जैविक विविधता, मौसम विज्ञान, फोहर व्यवस्थापन, वातावरणीय विषादी तथा प्रदूषण नियन्त्रण सम्बन्धमा ज्ञान प्राप्त गर्दछन्।²¹

३.२. विश्वविद्यालयमा वातावरण शिक्षा

अहिले विभिन्न विश्वविद्यालयमा वातावरणका विषयमा अध्ययन, अनुसन्धान र अध्यापन हुने गर्दछ। त्रिभुवन विश्वविद्यालय, पोखरा विश्वविद्यालय, काठमाडौं विश्वविद्यालय, सुदुरपश्चिम विश्वविद्यालय लगायतमा वातावरण विज्ञान, वातावरण व्यवस्थापन, वातावरण इन्जिनियरिङको अध्ययन अध्यापन हुने गरेको छ। यसका अतिरिक्त कृषि तथा वन विश्वविद्यालयमा पनि वातावरण विषयवस्तुको अध्ययन अध्यापन हुन्छ। विश्वविद्यालयको अवस्था अनुसार स्नातक, स्नातकोत्तर र विद्यावारिधिको शैक्षिक कार्यक्रम रहेको छ।

३.२.१. त्रिभुवन विश्वविद्यालय

नेपालमा वातावरण विज्ञानको कार्यक्रम त्रिभुवन विश्वविद्यालयमा सन् १९९७ मा सुरु गरिएको हो। सुरुमा ३ वर्षे शैक्षिक कार्यक्रम सन् २०१२ देखि ४ वर्षे गरिएको छ। त्रिभुवन विश्वविद्यालयका विभिन्न आङ्गिक क्याम्पस, सम्बन्धन क्याम्पस तथा कलेजहरूमा वातावरण विज्ञान, वातावरण इन्जिनियरिङ तथा वातावरण कानूनको अध्ययन अध्यापन हुने गर्दछ। सरकारी तथा नीजि क्याम्पस तथा कलेजहरूमा स्नातक र स्नातकोत्तरको अध्ययन अध्यापन हुने गर्दछ। ख्वप कलेज, भक्तपुर, गोल्डेनगेट इन्टरनेशनल, कलेज, काठमाडौं, त्रिचन्द्र बहुमुखी क्याम्पस, काठमाडौं, अमृत साइन्स क्याम्पस, काठमाडौं, विराट साइन्स क्याम्पस, मोरङ, दमक बहुमुखी क्याम्पस, भापा, कलेज अफ अप्लाइड साइन्स, काठमाडौं, जनप्रिय क्याम्पस, कास्की, जेभियर इन्टरनेशनल कलेज, काठमाडौं, हरि खेतान बहुमुखी क्याम्पस, पर्सा, पाटन संयुक्त क्याम्पस काठमाडौं, पद्मकन्या क्याम्पस, काठमाडौं, विश्व निकेतन साइन्स क्याम्पस, किट्स कलेज अफ साइन्स एण्ड म्यानेजमेन्ट लगायतमा स्नातकमा वातावरण विज्ञानको अध्ययन अध्यापन हुन्छ।²²

स्नातकमा वातावरण विज्ञानमार्फत विद्यार्थीहरूमा वातावरणसम्बन्धी कानून, नीतिको सम्बन्धमा सेवा प्रभाव गर्न सक्ने क्षमता आर्जन हुने विश्वास गरिएको छ। जसले वातावरण प्रभाव मूल्याङ्कन गर्न सक्ने जनशक्ति उत्पादन हुने उद्देश्य रहेको छ। वातावरणीय परिवर्तन, समस्याहरूको समाधानका लागि क्षमतावान नेतृत्व सिर्जना गर्ने अपेक्षा छ। विद्यार्थीहरूले भौतिक, सामाजिक तथा जैविक वातावरण बिचको अन्तर सम्बन्ध

21 माध्यमिक शिक्षा पाठ्यक्रम, २०७६, कक्षा ११ र १२ भाग ५ (ऐच्छिक विषय, चौथो)

22 <http://www.collegesnepal.com/tribhuvan-university/bachelor-of-science-bsc-environmental-science/> Retrieved July 15, 2020

विश्लेषण गर्न सामर्थ्य भइ वातावरणको गुणस्तर वृद्धि गर्न सहयोगी हुने विश्वास छ । वातावरणीय क्षेत्रमा नविन तथा सिर्जनात्मक कार्य सम्पादन हुने उद्देश्य राखिएको छ । स्नातकमा वातावरण विज्ञानमा वातावरण विज्ञानको परिचय, पारिस्थितिकिय प्रणालीको वितण, रसायन वातावरण, वायुमण्डलीय वातावरण, वातावरणीय पृथ्वी विज्ञान, वातावरणीय भूगर्भ, वातावरणीय सर्भेक्षण, वातावरण विज्ञानका आधारभूत पक्ष, वातावरण प्रदूषण, अनुगमन तथा नियन्त्रण, प्राकृतिक स्रोत संरक्षणतथा व्यवस्थापन, वातावरणीय स्रोत, जैविक विविधता, वातावरणीय प्रविधि तथा प्रभाव मूल्याङ्कन, हानीकारक फोहर व्यवस्थापन, वातावरणीय व्यवस्थापन लगायतका पाठ्य विषयवस्तु स्नातक तहमा समावेश गरिएको छ ।

स्नातकोत्तरमा वातावरण विज्ञान तथा वातावरण व्यवस्थापन शैक्षिक कार्यक्रमले वातावरणीय क्षेत्रका लागि दक्ष विज्ञ जनशक्ति प्राप्त गर्ने उद्देश्य राखिएको हुन्छ । जुन जनशक्तिले पृथ्वी र यसका अवयवहरूको सम्बन्धबारे जायज विश्लेषण, समस्याको निराकरणको उपाय दिन सक्दछ । जस माफर्त दीगो विकास र वातावरणीय सन्तुलमा सहयोग पुग्न सक्दछ । प्राकृतिक र मानव निर्मित वातावरण, वातावरण संरक्षण, प्राकृतिक स्रोतको समुचित प्रयोग, वातावरणीय क्षयिकरणको न्यूनीकरण लगायत वातावरण व्यवस्थापनमा योगदान होस् भन्ने उद्देश्य लिएको छ । वातावरण सम्बन्धमा नीतिगत विकास, सीप तथा प्रविधिको विकासमा योगदानको अपेक्षा राखिएको छ ।

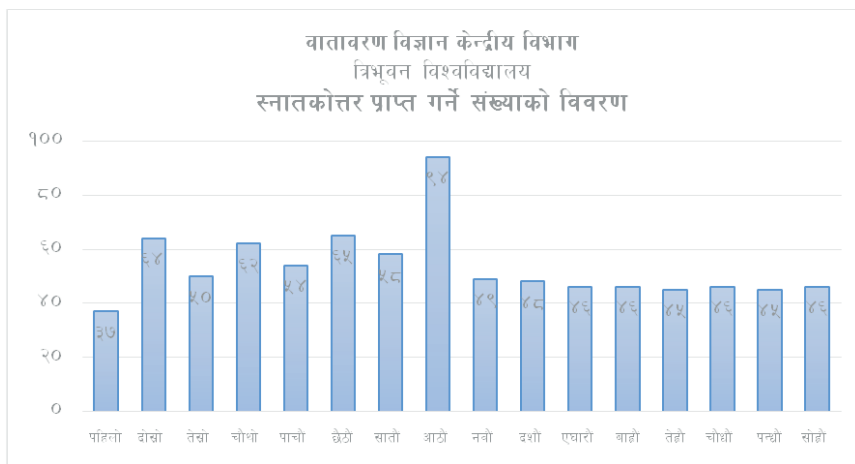
स्नाकोत्तरमा पर्यावरण र वातावरणीय विज्ञान, वातावरणीय पृथ्वी विज्ञान, वातावरणीय प्रदूषण र अनुगमन, वातावरण संरक्षण र व्यवस्थापन, वातावरण प्रभाव तथा व्यवस्थापन प्रविधि, वातावरण र उर्जा, पर्वतीय वातावरण, वन्यजन्तु व्यवस्थापन, स्वच्छ जल वातावरण, दीगो विकास, वातावरण अर्थशास्त्र, कानुन, नीति, वातावरणीय मोडलिङ्ग तथा अनुसन्धान विधि, जैविक विविधता संरक्षण तथा व्यवस्थापन, एकिकृत जलस्रोत व्यवस्थापन, विपद् व्यवस्थापन, प्रदूषण नियन्त्रण प्रविधि, जलवायु परिवर्तन, सहरी वातावरण, रिमोट सेन्सिङ एण्ड जि.आ.एस र शोध कार्य लगायतको विषयवस्तु समेटिएको छ ।

स्नातकोत्तरमा वातावरण विज्ञानको अध्यापन त्रिविले सन् २००१ मा वातावरण विज्ञानको केन्द्रीय विभागको स्थापना भए पछि आरम्भ गरेको हो । विभागको स्थापना नै स्नातकोत्तर र विद्यावारिधी अध्ययन अध्यापन गर्न स्थापना गरिएको हो । विभागले वातावरण विज्ञानको स्नातक कार्यक्रमको पाठ्यक्रम विकास र गुणस्तर सम्बन्धमा पनि सुपरीवेक्षण गर्दछ ।²³ विभागले वि.स. २०७२ को सोह्रौँ ब्याजसम्म आइपुग्दा ८५५ जना जना स्नाकोत्तर प्राप्त वातावरण विज्ञ उत्पादन गरेको छ । त्यसको बिस्तृत विवरण चित्र नं. १ मा प्रस्तुत गरिएको छ ।²⁴

23 <https://www.cdes.edu.np/about> Retrieved July 15, 2020

24 A Tracer Study Report, Central Department of Environment Science, TU, Kirtipur, Kathmandu

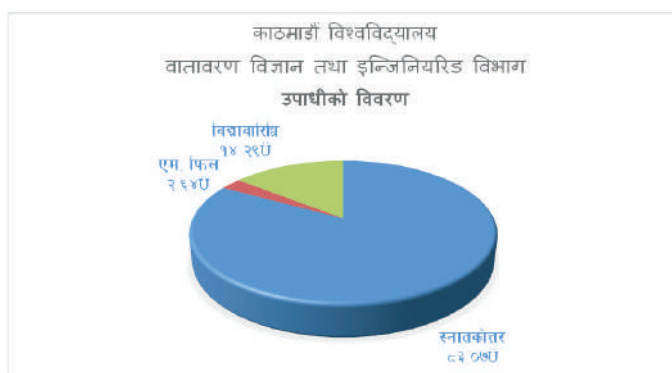
विद्यावारिधी विभागबाट ५ जनाले प्राप्त गरेका छन् भने १४ जना विद्यावारिधी शोधमा रहेका छन्।²⁵

चित्र नं. १

३.२.२. काठमाडौं विश्वविद्यालय

काठमाडौं विश्वविद्यालय वातावरण विज्ञानको अध्ययन अध्यापन शैक्षिक कार्यक्रम सन् १९९४ देखि प्रारम्भ गरेको हो। विश्वविद्यालयको वातावरण विज्ञान तथा इन्जिनियरिङ विभागले वातावरणीय संरक्षण, अनुसन्धान, व्यवस्थापन, अनुगमन, नीति तर्जुमा लगायतको विषयमा दक्ष जनशक्ति उत्पादन गर्ने उद्देश्यका साथ कार्य सम्पादन गरिरहेको छ। विभागको तथ्याङ्कअनुसार सन् २०१९ सम्ममा वातावरण विज्ञान तथा इन्जिनियरिङ विषयमा स्नातकोत्तरतर्फ १५७, एमफिलतर्फ ५ र २७ जनालाई विद्यावारिधी उपाधि प्रदान गरेको छ।

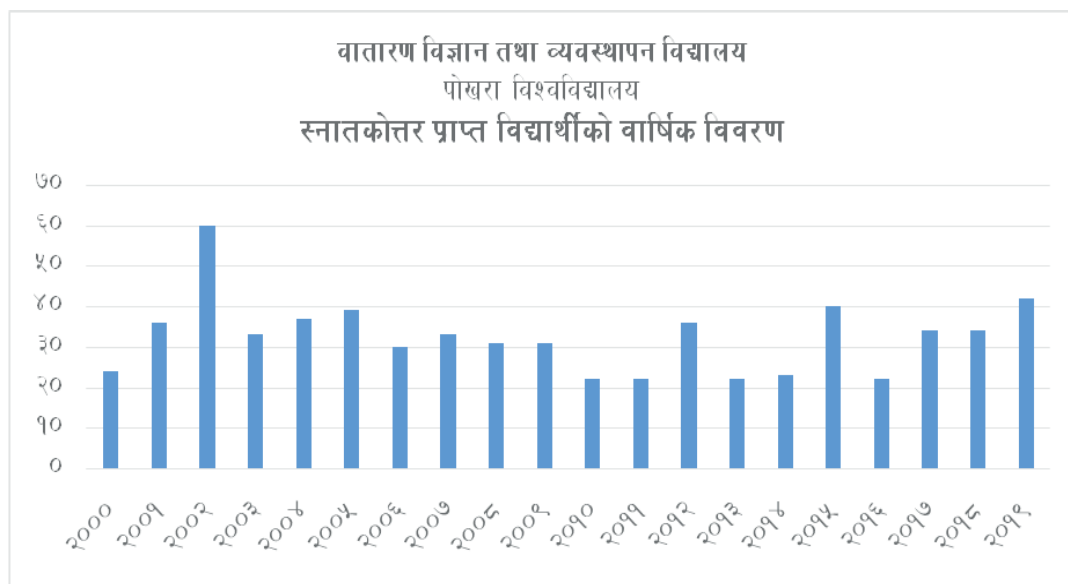

चित्र नं. २

25 <https://www.cdcs.edu.np/research/phd-scholar> Retrieved July 15, 2020

३.२.३. पोखरा विश्वविद्यालय

पोखरा विश्वविद्यालयअन्तर्गत वातावरण विज्ञान तथा व्यवस्थापन विद्यालय सन् १९९९ मा स्थापना भएको हो । यस विद्यालयले स्नातक तथा स्नातकोत्तर शैक्षिक कार्यक्रमअन्तर्गत वातावरण विज्ञान तथा व्यवस्थापन विषयमा अध्ययन, अनुसन्धान तथा अध्यापन गराउँदै आएको छ । विद्यालयको जानकारीअनुसार स्नातकमा ३४० जना र ६५१ जनाले स्नातकोत्तर उपाधी हासिल गरेका छन् ।^{२६}

चित्र नं. ३

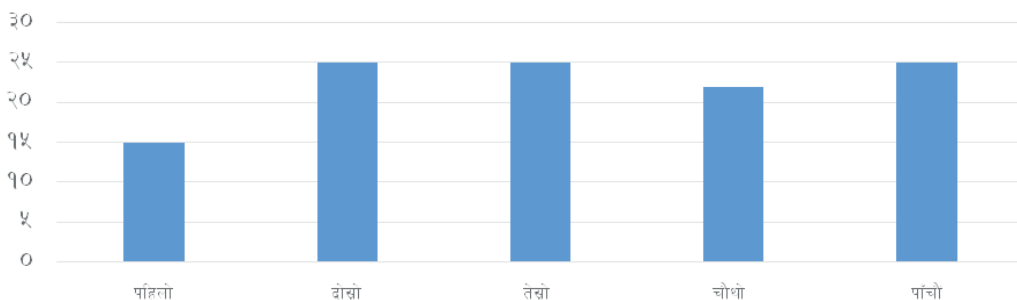
३.२.४. सुदुरपश्चिम विश्वविद्यालय

नेपालमा वातावरण शिक्षाको अध्ययन अध्यापन गर्ने / गराउने नयाँ विश्वविद्यालय सुदुरपश्चिम विश्वविद्यालय हो । वातावरणको क्षेत्रमा दक्ष, सीपयुक्त, विज्ञता भएको जनशक्ति सिर्जना गर्न विश्वविद्यालयले वातावरण विज्ञानको स्नातक शैक्षिक कार्यक्रम सन् २०१५/१६ बाट प्रारम्भ गरेको छ । विश्वविद्यालयका अनुसार पाँचौँ व्याजसम्म आइपुग्दा २१२ जना वातावरण विज्ञानमा स्नातक उपाधिका लागि भर्ना भएका छन् ।^{२७}

२६ वातावरण विज्ञान तथा व्यवस्थापन विद्यालय, पोखरा विश्वविद्यालय, काठमाडौँले उपलब्ध गराएको जानकारीको आधारमा

२७ सुदुरपश्चिम विश्वविद्यालय, कञ्चनपुर, सुदुरपश्चिम प्रदेशले उपलब्ध जानकारीका आधारमा

सुदुर पश्चिम विश्वविद्यालय
(वातावरण विज्ञान)
स्नातकका विद्यार्थीको वार्षिक विवरण

वातावरणीय विषय शिक्षा अध्ययन अध्यापन हुने शैक्षिक प्रतिष्ठानमा पनि वातावरण शिक्षाका विषयमा अध्ययन अध्यापन हुन्छन् । प्राकृतिक स्रोत, कृषि, पशु, वन, वन्यजन्तु, जलस्रोत, भूगोल, भूगर्भ, विपद् व्यवस्थापन, मौसम तथा जलवायु, जनसङ्ख्या, पानी, जनस्वास्थ्य, स्वास्थ्य तथा सरसफाइ, इन्जिनियरिङ, कानुन लगायतको विषयमा अध्ययन अध्यापन हुने शैक्षिक प्रतिष्ठानमा पनि वातावरणीय शिक्षाका विषय अध्ययन अध्यापन हुन्छन् । वातावरणीय शिक्षा सर्वपक्षियसँग सरोकार राख्ने र हुने विषय पनि हो ।

४. संविधान, कानुन तथा नीतिमा वातावरण शिक्षा

४.१. नेपालको संविधानमा वातावरण

नेपालको संविधानले वातावरण संरक्षणको लागि स्पष्ट नीति अख्तियार गरेको छ । संविधान अनुसार वातावरणीय सन्तुलन समेतका आधारमा नियमन र व्यवस्थापन गर्दै त्यसको समुचित उपयोग गर्ने, प्राकृतिक स्रोत-साधनको संरक्षण, संवर्धन र वातावरण अनुकूल दीगो रूपमा उपयोग गर्ने, नवीकरणीय ऊर्जाको उत्पादन तथा विकास गर्ने, जलउत्पन्न प्रकोप नियन्त्रण र नदीको व्यवस्थापन गर्दै दीगो गर्ने, औद्योगिक एवम् भौतिक विकासबाट वातावरणमा पर्न सक्ने जोखिमलाई न्यूनीकरण गर्दै वन, वन्यजन्तु, पक्षी, वनस्पति तथा जैविक विविधताको संरक्षण गर्दै संवर्धन र दीगो उपयोग गर्ने, पर्यावरणीय दीगो विकासका सिद्धान्त अवलम्बन गर्ने, प्राकृतिक प्रकोपबाट हुने जोखिम न्यूनीकरण गर्न पूर्वसूचना, तयारी, उद्धार, राहत एवम् पुनर्स्थापना गर्ने नीति लिएको छ ।

नेपालको संविधानले स्वच्छ वातावरणको हक नागरिकको मौलिक हक हुने व्यवस्था गरेको छ । संविधानको मौलिक हकमा नै प्रत्येक नागरिकलाई स्वच्छ र स्वस्थ वातावरणमा बाँच्न पाउने हकको व्यवस्था गरेको छ । वातावरणीय प्रदूषण वा हासबाट हुने क्षति पीडितलाई प्रदूषबाट कानुनबमोजिम क्षतिपूर्ति पाउने हक

हुने व्यवस्था छ ।²⁸ विकाससम्बन्धी कार्यमा वातावरण विकासबिच समुचित सन्तुलनका लागि आवश्यक कानुनी व्यवस्था गर्न सकिने व्यवस्था गरेको छ ।

संविधानको अनुसूचीमा नै वातावरण सम्बद्ध सरोकारलाई सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहको अधिकार क्षेत्रमा राखेको छ । राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय वातावरण व्यवस्थापन, भू-उपयोग नीति, बस्ती विकास, वातावरण अनुकूलन, कार्बन व्यापारको विषय सङ्घअन्तर्गत रहने व्यवस्था गरेको छ । प्रदेशले वातावरण व्यवस्थापन, खानी अन्वेषण र व्यवस्थापन गर्ने व्यवस्था गरेको छ । स्थानीय तहले वातावरण संरक्षण, सरसफाई लगायत गर्न सक्ने व्यवस्था छ । जैविक विविधता, खानेपानी, जलाधार, वन्यजन्तु तथा खनिज पदार्थको संरक्षणको सवाल सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहले समन्वयमा गर्न सकिने व्यवस्था छ ।

४.२. नेपालको संविधानमा शिक्षा

नेपालको संविधानले शिक्षासम्बन्धी हक नागरिकको मौलिक हकको रूपमा व्यवस्था गरेको छ । प्रत्येक नागरिकलाई आधारभूत शिक्षामा पहुँचको हक हुने, प्रत्येक नागरिकलाई राज्यबाट आधारभूत तहसम्मको शिक्षा अनिवार्य र निःशुल्क तथा माध्यमिक तहसम्मको शिक्षा निःशुल्क पाउने, अपाङ्गता भएका र आर्थिक रूपले विपन्न नागरिकलाई कानुनबमोजिम निःशुल्क उच्च शिक्षा पाउने, नेपालमा बसोबास गर्ने प्रत्येक नेपाली समुदायलाई कानुनबमोजिम आफ्नो मातृभाषामा शिक्षा पाउने र त्यसका लागि विद्यालय तथा शैक्षिक संस्था स्थापना र सञ्चालन गर्न पाउने हक हुनेजस्ता शिक्षासम्बन्धी मौलिक हकको प्रत्याभूत गरेको छ ।²⁹ यो संवैधानिक प्रावधानलाई कार्यान्वयन गर्न सुदृढ राष्ट्रिय शिक्षा प्रणालीको विकास जरुरी भएको छ ।

४.३. ऐनमा वातावरण शिक्षा

वातावरणसँग सम्बन्धित केही ऐन तथा निमावलीमा वातावरण शिक्षा विषयमा व्यवस्थाहरू समेटिएका छन् । ती ऐन तथा नियमावलीको आधारमा सम्बन्धित क्षेत्रको सञ्चालन, व्यवस्थापन तथा नियमन भइरहेको छ ।

४.३.१. वातावरण संरक्षण ऐन, २०७६

नेपालमा वातावरण संरक्षण लागि मुख्य कानुनी आधार नै वातावरण संरक्षण ऐन, २०७६ हो । यस ऐनले वातावरणीय विषयको परिभाषाहरू गरेको छ । वातावरण विभाग लगायत वातावरणी संरचनाको कार्य क्षेत्र र अधिकार स्पष्ट पारेको छ । वातावरण संरक्षण योजना तर्जुमा, जोखिमपूर्ण फोहोरको आयात प्रतिबन्ध लगाउन सक्ने, प्रदूषण मापदण्ड पालनाको अनुगमन र मूल्याङ्कन, प्रदूषणयुक्त क्षेत्र घोषणा गर्न सकिने, जलवायु परिवर्तनसम्बन्धी व्यवस्था, अनुकूलन योजना बनाउन सक्ने, न्यूनीकरणका कार्यहरू गर्न सक्ने, जलवायु परिवर्तनबाट हुने असर तथा जोखिम व्यवस्थापन, प्राविधिक मापदण्ड निर्धारण गर्न सक्ने, कार्बन

28 नेपालको संविधान, धारा ३०

29 नेपालको संविधान, धारा ३१

व्यापारमा भाग लिन सक्ने व्यवस्था राखिएको छ । वातावरणीय अध्ययन प्रतिवेदन, परीक्षण लगायतमा सङ्घात्मक प्रणाली अनुसार क्षेत्राधिकार तोकिएको छ । साथै वातावरण अध्ययन प्रतिवेदन जाँचवुझ गर्न सकिने व्यवस्था छ ।³⁰

वातावरण संरक्षण तथा जलवायु परिवर्तन व्यवस्थापन परिषद्को व्यवस्था गरिएको छ, जसमा वन तथा वातावरण विज्ञानका प्राध्यापक, वातावरण र जलवायुको क्षेत्रमा विज्ञता भएका ५ जना व्यक्तिको सुनिश्चिताता गरिएको छ । यसले वातावरण विषयको नीतिगत तहमा वातावरण अध्येता, विज्ञहरूलाई प्रोत्साहित गरेको छ ।

वातावरण संरक्षण नियमावलीमा वातावरण प्रदूषण अध्ययन तथा न्यूनीकरण गर्न प्रविधिको प्रयोग गर्ने व्यवस्था छ । वातावरणीय शिक्षा, तालिम, अध्ययन अनुसन्धानसम्बन्धी कार्यका लागि वातावरण कोष प्रयोग गर्न सकिने व्यवस्था छ । वातावरणसम्बन्धी विशेषज्ञको नामावली अद्यावधिक गर्ने व्यवस्था छ ।³¹ वातावरण विज्ञान, वातावरण इन्जिनियरिङ, वातावरण व्यवस्थापन लगायत अध्ययन गरेका व्यक्तिले वातावरण प्रभाव अध्ययन तथा परीक्षण गर्न सकिने व्यवस्था छ ।

४.३.२. विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापन ऐन, २०७४

वातावरण व्यवस्थापनसँग सरोकार गर्ने विपत् व्यवस्थापन मुख्य विषय हो । नेपालमा पहिलो पटक विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापन ऐन, २०७४ बनेको छ । ऐनले विपत् व्यवस्थापनका सबै क्रियाकलापको समन्वयात्मक र प्रभावकारी रूपमा व्यवस्थापन गरी प्राकृतिक तथा गैरप्राकृतिक विपद्बाट सवसाधारणको जीउज्यान र सार्वजनिक, नीजि तथा व्यक्तिगत सम्पत्ति, प्राकृतिक एवम् सांस्कृतिक सम्पदा र भौतिक संरचनाको संरक्षण तथा विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापनसँग व्यवस्था निर्धारण गरिएको छ । विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापन राष्ट्रिय परिषद्, राष्ट्रिय विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापन प्राधिकरण, विपद् व्यवस्थापन कोष तथा विपद् सङ्कटग्रस्त क्षेत्रको घोषणा लगायत विपत् व्यवस्थापनको सवाल ऐनले व्यवस्था गरेको छ ।

विद्यालय तहदेखि उच्चस्तसम्मको शैक्षिक पाठ्यक्रममा विपद् व्यवस्थापनसम्बन्धी विषय समावेश गर्न लगाउने अधिकार विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापन राष्ट्रिय परिषद्ले स्वीकृत गरेको नीति तथा योजना कार्यान्वयन गर्ने कार्यकारी समितिलाई दिइएको छ ।³² विपद् जोखिम न्यूनीकरणको सम्बन्धमा जनचेतना अभिवृद्धि गर्ने गराउने व्यवस्था छ । वातावरण शिक्षाका लागि भूविज्ञान, भूकम्प विज्ञान, जल तथा मौसम विज्ञान, भौगोलिक सूचना प्रणाली, दूर संवेद प्रणाली, पूर्वचेतावनी प्रणाली लगायतका आधुनिक तथा परम्परागत प्रविधिहरूको अध्ययन, अनुसन्धान गर्ने गराउने व्यवस्था गरिएको छ ।

30 वातावरण संरक्षण ऐन, २०७६

31 वातावरण संरक्षण नियमावली, २०७७ नियम ३८ (क), (घ), नियम ४८

32 विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापन ऐन, २०७४ दफा ६, दफा ८ उपदफा ६

४.३.३ फोहरमैला व्यवस्थापन ऐन, २०६८

वातावरण शिक्षासँग सरोकार राख्ने फोहरमैला जनस्वास्थ्य र स्वच्छ तथा स्वस्थ वातावरणका लागि प्रतिकूल सिर्जना गर्ने वस्तु हो । यसको व्यवस्थापन, न्यूनीकरण, बिसर्जन, प्रशोधन, पुनः प्रयोग जनस्वास्थ्यका लागि अत्यन्त जरुरी सेवा हो । फोहरमैला व्यवस्थापन ऐन, २०६८ ले फोहरमैलासम्बन्धी विभिन्न कानुनी व्यवस्था गरेको छ । यसको उत्पादन, सङ्कलन, न्यूनीकरण तथा निष्काशन, व्यवस्थापन स्थल, व्यवस्थापन शुल्क लगायतको व्यवस्था ऐनले गरेको छ । फोहरमैला व्यवस्थापन स्थल प्रभावित क्षेत्रको आर्थिक, सामाजिक विकास तथा वातावरण संरक्षणको लागि स्थानीय तहले फोहरमैला व्यवस्थापन स्थल प्रभावित क्षेत्रको आर्थिक, सामाजिक, भौतिक विकास तथा वातावरण संरक्षणको गुरुयोजना बनाइ सो योजना कार्यान्वयनको लागि विद्यालय र स्वास्थ्य संस्थाको स्थापना तथा सञ्चालन गर्न सक्ने व्यवस्था ऐनले गरेको छ ।³³

४.३.४. स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४

वातावरण संरक्षण, वातावरण शिक्षा, व्यवस्थापनमा नजिकको सरोकार हुने स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ ले स्थानीय विकास, वातावरणीय संरक्षण, विपत् व्यवस्थापन लगायत सरोकारको लागि स्थानीय सरकारको काम, कर्तव्य र अधिकार निर्धारण गरेको छ । स्थानीयस्तरको विकास आयोजना तथा परियोजना, प्राकृतिक स्रोत-साधनको पहिचान तथा व्यवस्थापन, आधारभूत स्वास्थ्य सरसफाइ तथा फोहरमैला व्यवस्थापन, वायु तथा ध्वनि प्रदूषण नियन्त्रण नियमन, वातावरण संरक्षण र जैविक विविधतासम्बन्धी कार्य, स्थानीयस्तरमा वातावरणीय जोखिम न्यूनीकरण, वातावरणीय प्रदूषण र हानिकारक पदार्थको नियन्त्रण, न्यून कार्बनमुखी तथा वातावरणमैत्री विकास अवलम्बन, हरित क्षेत्रको संरक्षण र प्रवर्धन, वैकल्पिक उर्जा सम्बन्धी प्रविधि विकास, विपत् व्यवस्थापन सम्बन्धी पूर्वतयारी, प्रतिकार्य योजना, पूर्व-सूचना प्रणाली, खोज तथा उद्धार, पुनर्स्थापना, पुनर्निर्माण, जलाधार, वन्यजन्तु, खानी तथा अनिज पदार्थको संरक्षण, महामारी नियन्त्रण, यातायात व्यवस्थापन, जलवायु परिवर्तन अनुकूलन, भूमि व्यवस्थापन आदिको स्थानीयस्तरमा नीति, कानून, मापदण्ड तर्जुमा, कार्यन्वयन, अनुगमन, मूल्याङ्कन र नियमन गर्ने अधिकार स्थानीय तहलाई ऐनले व्यवस्था गरेको छ ।

वातावरण शिक्षा सम्बन्धमा स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ ले केही व्यवस्था गरेको छ । ऐनका दफा ११ को उपदफा २ को (भ) को बुँदा ७ मा आधारभूत स्वास्थ्य र सरसफाइ सम्बन्धमा सरसफाइ सचेतनाको अभिवृद्धि गर्ने व्यवस्था गरेको छ । वातावरण शिक्षा बिस्तार गर्न सरसफाइले सचेतना अनिवार्य सर्त हो । ऐनको दफा ११ को उपदफा ४ (ड) को बुँदा १६ मा स्थानीय स्तरमा वन, वन्यजन्तु तथा चराचुरुङ्गीको अभिलेखाङ्कन र अध्ययन अनुसन्धान गर्ने अधिकार स्थानीय तहलाई तोकेको छ । नेपालमा यी ऐनका अतिरिक्त वातावरणसँग सम्बन्ध राख्ने थुप्रै विषयगत ऐनको व्यवस्था गरेको छ ।

33 फोहरमैला व्यवस्थापन ऐन, २०६८ दफा २२ उपदफा (ख)

४.४. नीतिमा वातावरणीय शिक्षा

नेपाल सरकारका केही नीतिहरू प्रत्यक्ष रूपमा वातावरणीय विषयसँग सम्बन्धित छन् । ती नीतिहरूमा वातावरणीय शिक्षा सवाल केही नीतिगत सम्बोधन गरिएको छ ।

४.४.१. शिक्षा नीति, २०७६

नेपाल संविधानले तय गरेको नेपालको चित्र कोर्न २०७६ सालमा नयाँ शिक्षा नीति शिक्षित, सभ्य, स्वस्थ र सक्षम जनशक्ति, सामाजिक न्याय, रूपान्तरण र समृद्धिको दुरदृष्टिका साथै सबै तहको शिक्षालाई प्रतिस्पर्धी, प्रविधिमैत्री, रोजगारमूलक र उत्पादनमुखी बनाइ देशको आवश्यकता अनुरूपको मानव संसाधन विकास गर्ने उद्देश्य लिएको छ ।^{३४} वातावरणीय शिक्षाको सम्बन्धमा जैविक विविधता र हिमाल, पहाड र तराईको प्राकृतिक एवम् भौगोलिक विविधता अनुरूप प्राणी, वनस्पति तथा वातावरणसम्बन्धी अध्ययनको एक केन्द्रको व्यवस्था गरेको छ ।^{३५} उच्च पर्वतीय पारिस्थितिक प्रणाली, जलश्रोत जस्ता नेपालको विशेषता रहेका विषयमा अन्तर्राष्ट्रियस्तरको उत्कृष्ट अनुसन्धान केन्द्रहरू स्थापना तथा विकास गरी त्यस्ता विषयलाई राष्ट्रको पहिचान क्षेत्र बनाउने उत्प्रेष गरेको छ ।^{३६}

विद्यालय भवन लगायत सम्पूर्ण भौतिक पूर्वाधार विपद् जोखिममुक्त बनाउनुका साथै सबै विद्यालयलाई सुरक्षित एवम् हरित विद्यालयको रूपमा विकास गर्ने नीति लिँदै स्तरीय मापदण्डका आधारमा विद्यालय तथा शिक्षण संस्थाको भौतिक पूर्वाधार र सिकाइ वातावरण निर्माण गरी विपद् उत्थानशील बनाइने व्यवस्था गरेको छ । विद्यालय तथा शिक्षालय हातामा खानेपानी, शौचालय, खेलमैदान, सरसफाई किट, प्राथमिक उपचार बाकस अनिवार्य, विद्यालयको वातावरण स्वच्छ, सफा, शान्त, सुरक्षित र हरियालीयुक्त बनाइ विद्यालयलाई वातावरणमैत्री हरित संस्थाको रूपमा विकास, “एक विद्यार्थी, एक बिरुवा” र “एक विद्यालय, एक बगैँचा” कार्यक्रम सञ्चालन गरी हरित विद्यालय निर्माण कार्यलाई तीव्रता दिने उल्लेख छ ।

विद्यालय तथा शिक्षालयहरूमा सुरक्षित विद्यालय र विपद् व्यवस्थापन सम्बन्धी सैद्धान्तिक एवम् व्यवहारीक ज्ञान दिई विपद्को पूर्वतयारी, प्रतिकार्य, न्यूनीकरण र पुनर्लाभ सम्बन्धी कार्यक्रमलाई विद्यालय तथा शिक्षालयको वार्षिक कार्यतालिकामा राखी सुरक्षित विद्यालय तथा शिक्षालय सम्बन्धी अनुकरण र अभ्यासका क्रियाकलापहरू नियमित रूपमा सञ्चालन गर्ने, सबै स्थानीय तहले शिक्षक र विद्यार्थीमा विपद्ले पार्ने प्रभाव न्यूनीकरण गर्न विद्यालय तथा समुदायमा मनोसामाजिक परामर्श सेवा र शैक्षिक पुनर्लाभको व्यवस्थापन गर्ने व्यवस्थाका साथै सामुदायिक सिकाइ केन्द्रलाई विपद् सिकाइ केन्द्रका रूपमा समेत विकास गरिने नीति उल्लेख छ ।

34 राष्ट्रिय शिक्षा नीति, २०७६

35 राष्ट्रिय शिक्षा नीति, २०७६ को नीति १०.२०.२

36 राष्ट्रिय शिक्षा नीति, २०७६ को नीति १०.२५.४

विपद्का समयमा विद्यालय र शिक्षालय स्थानान्तरण गर्नका लागि स्थानीय तहको समन्वयमा सुरक्षित स्थानको पहिचान गरी खानेपानी, स्वास्थ्य, पोषण र स्याहारको उचित व्यवस्थापन सहित शिक्षण सिकाइका लागि उपयुक्त वातावरण निर्माण गर्ने र सरकारी तथा गैरसरकारी सङ्घसंस्थाको समन्वयमा शिक्षक तथा विद्यार्थीका लागि विपद् व्यवस्थापन, जलवायु परिवर्तन, वातावरण संरक्षण, स्वास्थ्य, पोषण तथा सरसफाइसम्बन्धी आधारभूत ज्ञान, पूर्वतयारी र प्रतिकार्य सम्बन्धी व्यावहारिक तालिम तथा अभिमुखीकरण कार्यक्रम सञ्चालन, विद्यार्थी, शिक्षक, अभिभावक, स्थानीय तह, समुदाय र सम्बन्धित सङ्घसंस्थाहरूलाई परिचालन गरी विद्यालयको घेराबार, खेल मैदान, विद्यालय जाने आउने बाटो र विद्यालयको आन्तरिक तथा बाह्य वातावरण पर्यावरणमैत्री, बालमैत्री, लैङ्गिकमैत्री एवम् अपाङ्गतामैत्री बनाइने नीति उल्लेख छ।³⁷

४.४.२. राष्ट्रिय वातावरण नीति, २०७६

राष्ट्रको समृद्धिका लागि प्राकृतिक तथा मानव निर्मित सम्पदाहरूको दीगो व्यवस्थापन र बहुआयामिक उपयोग पूर्वसर्त हुन् । दीगो विकासको अवधारणाअनुरूप वर्तमान र अन्तरपुस्ता समन्यायका लागि वातावरणीय स्रोतमाथि न्यायोचित पहुँच र तिनको बुद्धिमत्तापूर्ण उपयोगको प्रत्याभूति गर्नु राज्यको दायित्व हुन्छ । नयाँ राष्ट्रिय वातावरण नीति, २०७६ ले प्रदूषण नियन्त्रण, फोहोरमैला व्यवस्थापन र हरियाली प्रवर्धन गरी नागरिकको स्वच्छ र स्वस्थ वातावरणमा बाँच्न पाउने हकको सुनिश्चितता गर्ने लक्ष्य लिएको छ।³⁸

वातावरणीय शिक्षा सम्बन्धमा नीतिको उद्देश्यमै वातावरण संरक्षण र व्यवस्थापनका लागि शोध, अनुसन्धान र क्षमता अभिवृद्धि गर्ने रहको छ । रणनीति तथा कार्यनीतिको पहिलो व्यवस्था नै वातावरणीय शिक्षा विषयमा उल्लेख छ।³⁹ वातावरण संरक्षण र व्यवस्थापनमा प्रत्येक नागरिकको कर्तव्यसम्बन्धी जनचेतनामूलक कार्यक्रम सञ्चालन, शिक्षण संस्था, औद्योगिक प्रतिष्ठान, सार्वजनिक स्थल लगायतमा हरियाली प्रवर्धनका कार्यहरूसहित सरोकारहरूबिच सहकार्य र समन्वय हुने उल्लेख छ ।

वातावरण क्षेत्रको अध्ययन, अनुसन्धान र क्षमता विकासलाई प्रभावकारी गर्ने, वातावरण व्यवस्थापन सम्बन्धी राष्ट्रिय सूचना प्रणाली विकास गरी यसलाई आधुनिक र प्रविधिमैत्री बनाउने रणनीति छ । शिक्षण संस्थाहरूमा वातावरणको विषयलाई पाठ्यक्रममा नै समावेश गरी वातावरणीय सचेतनालाई अभि प्रभावकारी बनाउने,⁴⁰ सञ्चार-माध्यमबाट वातावरणसम्बन्धी सूचना प्रवाह गर्ने, वातावरणसम्बन्धी अनुसन्धानमा प्राज्ञिक निकायहरूबिच समन्वय गर्ने साथै स्थानीय तहले वातावरणसम्बन्धी जनचेतना अभिवृद्धि गर्ने तथा प्रदेश सरकारलाई स्थानीय तहमा वातावरणसम्बन्धी जनचेतना अभिवृद्धिको सहजीकरणको जिम्मेवारी उल्लेख छ ।

37 राष्ट्रिय शिक्षा नीति, २०७६ को नीति १०.४५.३, ४, ५, ६ र ७

38 राष्ट्रिय वातावरण नीति, २०७६

39 राष्ट्रिय वातावरण नीति, २०७६ को नीति ८.४

40 राष्ट्रिय वातावरण नीति, २०७६ को नीति ८.६

४.४.३. राष्ट्रिय जलवायु परिवर्तन नीति, २०७६

वायुमण्डलीय तापक्रममा भएको तीब्रतर वृद्धि र त्यसबाट सिर्जित अतिवृष्टि, अनावृष्टि, खडेरी जस्ता जलवायुजन्य प्रकोपहरूबाट पारिस्थितिकीय प्रणालीहरूमा प्रतिकूल प्रभाव परिरहेको छ । नीतिले जलवायु उत्थानशील समाजको विकास गरी राष्ट्रको सामाजिक आर्थिक समृद्धिमा योगदान दिने लक्ष्य छ ।⁴¹ नीतिले जलवायु परिवर्तनसम्बन्धी अनुसन्धान, प्रविधि विकास र सूचना सेवा प्रवाहलाई प्रभावकारी बनाउने उद्देश्य लिनुका साथै जलवायुमैत्री खेती प्रणालीसँग सम्बन्धित परम्परागत ज्ञान, सीप र अभ्यास एवम् नवीनतम प्रविधि अभिलेखन, प्रवर्धन र बिस्तार गर्ने रणनीति राखेको छ ।⁴²

नीतिले विपद् जोखिम न्यूनीकरण र व्यवस्थापन सम्बन्धमा बाढी, पहिरो, भू-क्षय, खडेरी, चट्याङ, हावाहुरी, तातो हावाको लहर, शीतलहर, वन डढेलो, आगलागी, महामारी लगायतका प्रकोपहरूको अनुगमन, पूर्वानुमान तथा पूर्वसूचना प्रणाली विकास गरी पूर्वतयारी तथा प्रतिकार्यलाई प्रभावकारी बनाउने उल्लेख छ । जलवायुजन्य विपद् जोखिमसम्बन्धी पूर्वसूचनामा सबै वर्ग, तह र क्षेत्रको पुहँच पुग्ने सवाल सम्बोधन गरेको छ । जोखिम क्षेत्रहरूको पहिचान गरी स्थानीय ज्ञान, सीप तथा प्रविधिको अवलम्बन गर्ने साथै जलवायु परिवर्तनको प्रभाव र जोखिम सम्बन्धमा जनचेतना अभिवृद्धि गर्दै न्यूनीकरण र अनुकूलनका उपायहरू अवलम्बन गर्दै क्षमता विकास गर्ने उल्लेख छ ।⁴³ जलवायुमैत्री परम्परागत ज्ञान, सीप र अभ्याससँग सम्बन्धित विषयवस्तुलाई औपचारिक तथा अनौपचारिक शैक्षिक पाठ्यक्रमहरूमा समावेश गरिने कुरालाई प्राथमिकता दिएको छ । सञ्चार-माध्यमहरूबाट प्रचार-प्रसारसहित तथ्याङ्क, सूचना, सिकाइ तथा असल अभ्याससहितका ज्ञानमूलक सामाग्री तयार गरी वितरण गर्ने, जलवायु परिवर्तन सवालमा अध्ययन, अनुसन्धानमा युवा अनुसन्धानकर्ताहरूलाई प्रोत्साहन गर्नुका साथै जलवायु परिवर्तन न्यूनीकरण र अनुकूलनसम्बन्धी अनुसन्धान, प्रविधि विकास र प्रसारमा सहजीकरण गर्न एक जलवायु परिवर्तन अनुसन्धान केन्द्रको संरचना बनाउने उल्लेख छ ।

४.४.४. राष्ट्रिय वन नीति, २०७५

राष्ट्रिय वन नीति, २०७५ ले व्यवस्थित वन क्षेत्र र सन्तुलित पर्यावरणमार्फत नेपालको आर्थिक, सामाजिक र सांस्कृतिक समृद्धिमा योगदान गर्ने दूरदृष्टि रहेको नीतिको उद्देश्यमा वन क्षेत्रको अध्ययन, अनुसन्धान, शैक्षिक गुणस्तर तथा क्षमता अभिवृद्धि गर्ने उल्लेख छ । स्थानीय समुदायमा रहेको वनजन्य, जडिबुटी तथा वनस्पति उपयोगसम्बन्धी परम्परागत ज्ञान, सीप र चिकित्सा पद्धतिलाई आधुनिक विज्ञानसँग संयोजन गर्ने उन्नत प्रकारको ज्ञान सीप र उत्पादनका लागि उपयुक्त वातावरण निमार्ण गर्ने नीति रहेको छ ।⁴⁴

41 राष्ट्रिय जलवायु परिवर्तन नीति, २०७६ को लक्ष्य

42 राष्ट्रिय जलवायु परिवर्तन नीति, २०७६ को नीति ८.१ (क)

43 राष्ट्रिय जलवायु परिवर्तन नीति, २०७६ को नीति ८.१०

44 राष्ट्रिय वन नीति, २०७५

४.४.५. विपद् जोखिम न्यूनीकरण राष्ट्रिय नीति, २०७५

विपद् जोखिम न्यूनीकरण राष्ट्रिय नीति, २०७५ ले वातावरण सम्बद्ध शिक्षा, चेतना, ज्ञान लगायतको उपयोग र सूचना सम्प्रेषणको सम्बन्धमा केही सम्बोधन गरेको छ । स्थानीय विशेषता अनुरूप विज्ञान तथा प्रविधिको प्रयोग र स्थानीय साधन, श्रोत, ज्ञान र सीपको अत्याधिक उपयोगको अवधारण अवलम्बन गर्दै नीतिले विपद् पूर्वतयारी तथा प्रतिकार्यलाई प्रभावकारी बनाउन विपद् व्यवस्थापन सूचना प्रणालीको सुदृढीकरण तथा बहुप्रकोप पूर्वसूचना प्रणालीको विकास एवम् बिस्तार गर्ने उद्देश्य लिएको छ ।⁴⁵

विपद् जोखिमसम्बन्धी विषयलाई विद्यालयस्तरदेखि उच्चस्तर सम्मको शैक्षिक पाठ्यक्रममा समावेश गरिने विषयलाई प्राथमिकता दिइएको छ । वातावरणीय सम्बद्ध विपद्सम्बन्धी जानकारी, सचेतना सिकाई सूचना र सञ्चारका माध्यम तथा कार्यक्रमबाट अभिवृद्धि गर्ने, दुर सम्वेदन प्रणाली, भौगोलिक सूचना प्रणाली र खुला स्रोत प्रविधिमा आधारित आधुनिक विपद् व्यवस्थापन सूचना प्रणाली विकास गरी जनसाधरण तथा सरोकारवालाहरू सहज रूपमा विपद् व्यवस्थापनसम्बन्धी सूचना उपलब्ध गराउने, आधुनिक तथा परम्परागत प्रविधिहरूको अध्ययन, अनुसन्धान गर्ने, विपद् जोखिम अध्ययन अनुसन्धान, विपद्को रोकथाम, पूर्वतयारी, खोज तथा उद्धार एवम् विपद् पश्चातको पुर्ननिर्माण तथा पुर्नस्थापनासम्बन्धी क्षमता विकासका लागि राष्ट्रिय विपद् जोखिम न्यूनीकरण अनुसन्धान तथा तालिम प्रतिष्ठान स्थापना गर्ने उल्लेख छ ।

५. वातावरणसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय संयन्त्रहरू

वातावरण संरक्षण र आर्थिक विकासलाई आधारिभूत रूपमा सन् १९७२ को स्टकहोम घोषणाले सर्वप्रथम सम्बन्ध स्थापित गरेको हो । स्टकहोम घोषणापत्र, १९७२ ले स्वच्छ वातावरणमा बाँच्न पाउनुपर्ने प्रत्येक व्यक्तिको नैसर्गिक अधिकार भएको उल्लेख गरेको छ । यहि सम्मेलनले नै संयुक्त राष्ट्रसङ्घ वातावरण कार्यक्रम स्थापना गरेको हो । रियो द जेनेरियोमा पृथ्वी सम्मेलन, १९९२ ले वातावरण संरक्षण र विकासलाई मानव अधिकारसँग प्रत्यक्ष रूपमा जोडिएको विषय भएको उल्लेख गरेको छ । जलवायु परिवर्तनसम्बन्धी सन् २०१८ मा भएको पेरिस सम्मौताको प्रस्तावनामा मानव अधिकारको दायित्व सम्मान गर्न जलवायु परिवर्तन मुद्दा सम्बोधन गरिनुपर्ने व्यवस्था गर्दै वातावरण, मानव अधिकार उपभोगको पूर्वसर्त रूपमा व्यवस्था गरेको छ ।⁴⁶

वातावरणसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय घोषणा, महासन्धि, अभिसन्धि, सम्मौता, प्रतिबद्धताहरू जैविक विविधता, जलवायु परिवर्तन, ओजन तह संरक्षण, विषादीयुक्त तथा हानीकारक वस्तुहरू, सुखवापन, वायु गुणस्तर, भूमि, विपद् व्यवस्थापन, जलसँग जोडिएको छ । मानव अधिकार विषयमा ती अन्तर्राष्ट्रिय कानूनहरूले सरोकार राख्दछन् । वातावरण सन्तुलन, प्रजातिको व्यापार तथा संरक्षण, मानव अधिकार र पृथ्वीको आयु बढाउने मोक्षत राखेका छन् । वातावरण संरक्षणको कार्यमा अन्तर्राष्ट्रिय कानून तथा संयन्त्रहरूको

45 विपद् जोखिम न्यूनीकरण राष्ट्रिय नीति, २०७५

46 https://unfccc.int/sites/default/files/english_paris_agreement.pdf Retrived July 16, 2020

पनि महत्त्वपूर्ण भूमिका रहने गर्दछ । वातावरण संरक्षणसँग सम्बन्धित विभिन्न महासन्धि, अभिसन्धि, सम्झौताहरूम नेपालले अनुमोदन तथा हस्ताक्षर गरिएको वातावरणसम्बन्धी महासन्धि तथा सम्झौताको परिपालनासहित कार्यान्वयन गरिरहेको छ ।

६. दीगो विकासको लक्ष्य

सन् २०१६ देखि २०३० सम्मका लागि दीगो विकासका १७ वटा लक्ष्यहरू र १६९ परिमाणात्मक लक्ष्य तथा दीगो विकास लक्ष्यका उपलब्धि मापन र अनुगमन गर्न २३० भन्दा बढी सूचकहरू प्रस्ताव गरिएका छन् ।⁴⁷ खासगरी लक्ष्य-१, लक्ष्य-५, लक्ष्य-६, लक्ष्य-११, लक्ष्य-१२, लक्ष्य-१३ र लक्ष्य-१५ नागरिकको स्वच्छ तथा स्वस्थ वातावरण अधिकारसँग सम्बन्धित छन् ।

मानिसहरूलाई आर्थिक, सामाजिक र वातावरणीय नकारात्मक धक्काहरू र विपद्हरू एवम् जलवायु परिवर्तनसँग सम्बन्धित विषम घटनाहरू सहनसक्ने तुल्याउन उत्थानशीलता निर्माण गर्ने परिमाणात्मक लक्ष्य तय गरिएको छ ।⁴⁸ खानेपानीको सर्वव्यापी र न्यायोचित पहुँच हासिल गर्ने उल्लेख छ । सरसफाइ र स्वस्थ/आरोग्यपूर्ण अवस्था कायम गर्ने कुरामा सबैको निम्ति पर्याप्त र न्यायोचित पहुँच सुनिश्चित गर्ने र खुला रूपमा दिसा-पिसाब गर्ने चलन वा बानीको अन्त्य गर्ने, प्रदूषण घटाएर, पानीमा फोहोर फाल्ने कार्यको अन्त्य गरेर, हानिकारक फोहोरहरू तथा रसायनहरू र वस्तुहरूको विसर्जन कार्यलाई न्यूनीकरण गरेर खानेपानीको गुणस्तर सुधार गर्ने, पानी-प्रयोगको दक्षतालाई सबै क्षेत्रहरूमा सारभूत रूपमा सुधार गर्ने, सबै तहमा एकीकृत जलस्रोत व्यवस्थापन कार्यक्रमहरू कार्यान्वयन गर्ने र पहाड, वन, सीमसार, नदी, भूमिगत जलभण्डार र तालहरू लगायत पानीसँग सम्बन्धित पारिस्थितिकीय प्रणालीहरूको संरक्षण र पुनर्स्थापन गर्ने आदि परिमाणात्मक लक्ष्यहरू समावेश गरिएका छन् ।⁴⁹

महिला र बालबालिका, प्रौढ व्यक्तिहरू र अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको लागि सुरक्षित, समावेशी, पहुँचयोग्य र हरित सार्वजनिक स्थलहरूमा सर्वव्यापी पहुँच प्रदान गर्ने जस्ता परिमाणात्मक लक्ष्यहरू राखिएको छ ।⁵⁰ रासायनिक पदार्थहरू र सबै फोहोरमैलाहरूको जीवनचक्रभरि नै वातावरणीय दृष्टिकोणले प्रभावकारी रूपमा व्यवस्थापन गर्ने, फोहोरमैला पुनः प्रशोधन एवम् पुनः प्रयोग गरेर सारभूत रूपमा घटाउने, दीगो विकास र प्रकृतिसँग तालमेल/सङ्गति भएको जीवनपद्धतिका सान्दर्भिक सूचनाहरू रहेको साथै सचेतना भएको कुरा सुनिश्चित गर्ने जस्ता परिमाणात्मक लक्ष्यहरू समावेश गरिएको छ ।⁵¹

जलवायुसँग सम्बन्धित घातक/हानिकारक कुराहरूको साथै प्राकृतिक विपद्हरूको सामना गर्न उत्थानशीलता

47 दीगो विकास लक्ष्यहरू, वर्तमान अवस्था र भावी मार्गचित्र: २०१६-२०३०, राष्ट्रिय योजना आयोग

48 दीगो विकासको लक्ष्य १ को परिमाणात्मक लक्ष्य (ड)

49 दीगो विकासको लक्ष्य ६ को परिमाणात्मक लक्ष्य (क), (ख), (ग), (घ), (ङ) र (च)

50 दीगो विकासको लक्ष्य ११ को परिमाणात्मक लक्ष्य (घ), (ङ) र (च)

51 दीगो विकासको लक्ष्य १२ को परिमाणात्मक लक्ष्य (ख), (घ), र (ङ)

र अनुकूलन क्षमतालाई सुदृढ गर्ने, जलवायु परिवर्तनका उपायहरूलाई राष्ट्रिय नीतिहरू, रणनीतिहरू र योजनामा एकीकृत गर्ने, र जलवायु परिवर्तनलाई कम गर्न अनुकूलन गर्न, प्रभाव घटाउन र यस सम्बन्धमा पूर्वसावधानी गराउन शिक्षा, सचेतना र मानव तथा संस्थागत क्षमतामा सुधार गर्ने लगायतका प्रमुख परिमाणात्मक लक्ष्यहरू प्रस्ताव गरिएका छन्।⁵² भूपरिधि र जमिनको स्वच्छ पानी पारिस्थितिकीय प्रणालीहरू र तिनीहरूको सेवाहरू विशेष गरी बनजङ्गल, सीमसार क्षेत्र, हिमालयहरू र सुख्खा क्षेत्रहरूको संरक्षण, पुनर्स्थापना र दीगो प्रयोग सुनिश्चित गर्ने, सबै प्रकारका वनहरूको दीगो व्यवस्थापनको कार्यान्वयनलाई प्रभावकारी बनाउने र मरुभूमीकरणविरुद्ध लड्ने साथै दीगो विकासका निम्ति आवश्यक लाभहरू प्रदान गर्ने खालका क्षमता वृद्धि गर्नको निम्ति जैविक विविधता लगायतका पर्वतीय पारिस्थितिकीय प्रणालीहरूको संवर्धन/संरक्षणलाई सुनिश्चित गर्ने जस्ता परिमाणात्मक लक्ष्यहरू निर्धारण गरिएको छ।⁵³

७. मानव अधिकार संयन्त्रमा स्वच्छ तथा स्वस्थ वातावरण अधिकार

मानव अधिकारसम्बन्धी विश्वव्यापी घोषणापत्रअनुसार उच्चस्तरीय एवम् स्वस्थ जीवनको अधिकारको प्रत्याभूत गराउने राज्यको दायित्व हुने उल्लेख गरेको छ।⁵⁴ वातावरण र विकास अधिकार आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि १९६६ सँग सम्बन्धित छ।⁵⁵ यो महासन्धिको नेपाल पक्षराष्ट्र हो। यो महासन्धिले वातावरणीय अधिकारको व्यवस्था गरिएको छ।⁵⁶ वातावरणीय अवस्था सुधार गर्नु राज्यको दायित्व हो। सन् २००० यस महासन्धि सम्बन्धको साधारण टिप्पणीले स्वस्थ सुरक्षित पानीको पर्याप्त आपूर्ति तथा सरसफाई सुनिश्चित गरिनुपर्दछ। रेडियसन तथा जोखिमयुक्त रसायनले नागरिकको स्वास्थ्यमा असर गर्ने भएका कारण ती पदार्थबाट जोगाउनु पर्दछ। उद्योगहरूको कार्य क्षेत्रमा वातावरणका कारण स्वास्थ्य जोखिम कमी गराउनु पर्दछ।⁵⁷

बाल अधिकारसम्बन्धी महासन्धि, १९८९ ले वातावरणीय प्रदूषणबाट हुने खतरा र जोखिमहरूबाट बालबालिका जोगाउनु राज्यको दायित्व तोकेको छ। शुद्ध पिउने पानी प्रवर्धन गर्नुपर्दछ।⁵⁸ प्राकृतिक वातावरणप्रति सम्मान गर्ने भावनाको विकास गर्न राज्यले बालबालिकालाई शिक्षाको व्यवस्था गर्नुपर्दछ।⁵⁹

सन् २०१८ मानव अधिकार समितिले नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र १९६६ को धारा ६ सम्बन्धमा संयुक्त राष्ट्रसङ्घको साधारण टिप्पणीमा राज्यले वातावरणीय जोखिमबाट

52 दीगो विकासको लक्ष्य १३

53 दीगो विकासको लक्ष्य १४

54 मानव अधिकारसम्बन्धी विश्वव्यापी घोषणापत्रको धारा २५ (२)

55 <https://www.ohchr.org/en/professionalinterest/pages/cescr.aspx> Retrived July 24, 2020

56 आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि १९६६ को धारा ११ को उपधारा २ (क), धारा १२ उपधारा २(ख) र (ग)

57 CESCR General Comment No. 14: The Right to the Highest Attainable Standard of Health (Art. 12), Para 15

58 बाल अधिकारसम्बन्धी महासन्धि, १९८९ को धारा २४ उपधारा २ (ग)

59 बाल अधिकारसम्बन्धी महासन्धि, १९८९ को धारा २९ उपधारा १ (ड)

नागरिकलाई जोगाउनु दायित्व हुने उल्लेख गरेको छ । वातावरणीय क्षयीकरणले नागरिकको जीवनको अधिकारमा पर्ने जोखिमबाट राज्यले नागरिकलाई जोगाउनु उसको दायित्व हुन्छ । वातावरणीय क्षयीकरण, जलवायु परिवर्तन तथा अनुपयुक्त विकासका गतिविधिले अहिलेका पुस्ता र भावी पुस्ताको जीवनको अधिकारमा जोखिम सिर्जना गरिरहेका छन् । अन्तर्राष्ट्रिय वातावरणीय कानुनअन्तर्गत राज्यहरूले यस प्रतिज्ञापत्रको धारा ६ को व्यवस्था सम्बन्धमा जानकारी दिनु दायित्व हुन आउदछ । सार्वजनिक क्षेत्र तथा नीजि क्षेत्रका कारण हुने प्रदूषण तथा जलवायु परिवर्तनबाट राज्यले वातावरण संरक्षण तथा सुरक्षा गरी नागरिकको जीवनको अधिकारको सम्मान गरिनुपर्दछ । राज्यले प्राकृतिक स्रोतको दीगो प्रयोगको सुनिश्चित गर्नुपर्दछ । गुणस्तर वातावरणीय मापदण्ड निर्धारण गरी कार्यान्वयन गरिनुपर्दछ । वातावरणीय प्रभाव मूल्याङ्कन गरिनुपर्दछ । यस विषयमा सरोकारवालाहरूसँग परामर्श गर्दै प्राकृतिक विपत्ति, आपत्कालीन अवस्था, विनास सूचना सप्रेषण गरी पूर्वतयारी गर्नुपर्दछ ।⁶⁰

नेपाल सरकारको चौथो मानव अधिकार राष्ट्रिय कार्ययोजनामा वातावरण र दीगो विकासको पक्ष बिस्तृतमा समेटिएको थियो । कार्ययोजनामा प्रत्येक व्यक्तिको स्वच्छ वातावरणमा बाँच्न पाउने मौलिक अधिकारको संरक्षण र अन्तर्राष्ट्रिय कानुनहरूको कार्यान्वयन गरी वातावरणीय सन्तुलन कायम राख्ने बताइएको थियो । वातावरण शिक्षा सम्बन्ध राख्ने जलवायु परिवर्तनको असरलाई कम गर्न जलवायु परिवर्तन र अनुकूलनका विषयमा सचेतना जगाउने र जलवायु परिवर्तन सम्बन्धित ज्ञान व्यवस्थापन गर्ने भन्ने योजना थियो ।

मानव अधिकार पाँचौँ राष्ट्रिय कार्ययोजना अहिले प्रस्तावित छ । प्रस्तावित कार्ययोजनामा वातावरण र दीगो विकास सम्बन्धमा ५ उद्देश्यमा केन्द्रित भएर क्रियाकलाप र जिम्मेवारी निकाय पहिचान गरिएको छ । वातावरण शिक्षा सम्बन्धमा उद्देश्य ४ को स्वच्छ र स्वस्थ वातावरण बाँच्न पाउने हकको संरक्षण र प्रवर्धन गर्ने उद्देश्य पुरा गर्न वातावरण सूचनासम्बन्धी वेभपोर्टल निर्माण गरी सूचना संङ्कलन र सम्प्रेषण गर्ने क्रियाकलाप निर्धारण गरिएको छ ।⁶¹

नेपालमा राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, नेपालले पनि वातावरणको क्षेत्रमा अध्ययन, अनुसन्धान, अनुगमन, अन्तरक्रिया गर्दै नेपाल सरकारलाई नागरिकको स्वच्छ तथा स्वस्थ वातावरणको संवैधानिक हकको प्रत्याभूतिका लागि संवैधानिक दायित्व पुरा गरिरहेको छ । यसका लागि सम्पर्क माननीय सदस्य तोकी केन्द्रीय कार्यालय, प्रदेश, प्रदेश शाखा कार्यालय सम्पर्क अधिकृत परिचालन गरेर कार्यसम्पादन गर्दै आएको छ ।

60 Human Rights Committee General comment No. 36 (2018) on article 6 of the International Covenant on Civil and Political Rights, on the right to life. Point 26 and 62 (file:///C:/Users/dell/AppData/Local/Temp/CCPR_C_GC_36_8785_E.pdf) Retrieved on September 03, 2020

61 मानव अधिकारसम्बन्धी पाँचौँ राष्ट्रिय कार्ययोजना (मस्यौदा)

८. पन्ध्रौं योजनामा वातावरणीय शिक्षा

नेपालको पन्ध्रौं योजनामा वातावरणीय विषयहरू समेटिएका छन् । वातावरण, प्राकृतिक स्रोत, विपद् व्यवस्थापन, जलवायु परिवर्तन, खानेपानी, सरसफाइ, फोहरमैला, जल तथा मौसमका सवालमा सोच, लक्ष्य, उद्देश्य, रणनीति र कार्यनीति निर्धारण गरिएको छ । योजनाले वातावरण शिक्षाको सवालमा वातावरण व्यवस्थापनका लागि शोध, अनुसन्धान र क्षमता अभिवृद्धि गर्ने लक्ष्य लिएको छ । हरित अर्थतन्त्रको विकासका लागि वातावरण विकासका क्षेत्रगत कार्यक्रममा मूलप्रवाहीकरण गर्ने कार्यनीति लिएको छ । योजनाले विश्वविद्यालय र अन्य निकायको सहकार्यमा प्रदूषण नियन्त्रण लगायत वातावरण व्यवस्थापनका क्षेत्रमा शोध, अध्ययन, अनुसन्धान एवम् सरोकारवालाहरूको क्षमता अभिवृद्धि गर्ने रणनीति तय गरेको छ ।

जलवायु उत्थानशील समाज निर्माणको लागि विश्वविद्यालय तथा अन्य संस्थाहरूसँग सहकार्यमा सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहमा जलवायु परिवर्तनका क्षेत्रमा अध्ययन अनुसन्धान र शोध, प्रविविध विकास तथा क्षमता अभिवृद्धि कार्य गर्ने कार्यनीति लिएको छ । जलवायु परिवर्तनसम्बन्धी शिक्षा समावेश गरेका विद्यालयहरूको सङ्ख्या ९० प्रतिशत हुने अपेक्षा योजनाले राखेको छ । जल तथा मौसमजन्य बहुप्रकोपबाट नागरिकको जीउधन जोगाउन विपद् जोखिम न्यूनीकरण समबन्धी सेन्डाइ फ्रेमवर्कले तय गरेअनुरूप विभिन्न सङ्घसंस्थासँग समन्वय गरी जल तथा मौसमजन्य बहुप्रकोप पूर्वसूचना प्रणालीको विकास गर्ने साथै भरपर्दो तथा विश्वसनीय पूर्व सूचना लक्षित समुदायसम्म पहुँचका लागि विभिन्न सञ्चार माध्यम उपयोग गर्ने रणनीति तथा कार्यनीति तय गरेको छ ।⁶²

९. वातावरणीय शिक्षामा सरकारी निकायको पहल

वातावरणीय शिक्षामा नेपाल सरकारको पहल नीतिगत, कानून तर्जुमा नियमन, संरक्षण, अभिवृद्धि सबै पक्षमा क्रियाशील रहेको छ । कृषि, वन तथा प्राकृतिक स्रोत समितिमार्फत व्यवस्थापिका संसदले पनि वातावरण क्षेत्रमा कार्य गरिरहेको छ । वातावरणीय विषयमा सरोकार राख्ने कैयन् संरचनाको प्रमुख नै प्रधानमन्त्री स्वयम् हुने कानुनी व्यवस्था छ । बहुपक्षीय सरोकारको विषय भएकाले वातावरण शिक्षाका विषयमा विभिन्न मन्त्रालयले आ-आफ्नो जिम्मेवारीअनुसारको नीतिगत तथा कार्यक्रमिक हिसावले कार्य भइरहेको छ । वन तथा वातावरण मन्त्रालय सम्पर्क मन्त्रालय हो । नेपाल सरकार (कार्य विभाजन) नियमावली, २०७४ को वन तथा वातावरणसम्बन्धी जिम्मेवारीको बुँदा २० मा स्पष्ट रूपमा वन, वनस्पति, वातावरण तथा जलवायु परिवर्तनसम्बन्धी अध्ययन अनुसन्धान गर्ने जिम्मेवारी तोकिएको छ ।⁶³ मन्त्रालय माताहतका वातावरण तथा जैविक विविधता महाशाखा, जलवायु परिवर्तन व्यवस्थापन महाशाखा, वातावरण विभाग, राष्ट्रपति चुरे तराई मधेश संरक्षण विकास समिति लगायतले विभिन्न स्थलगत, श्रव्यदृश्य, प्रकाशन लगायतका माध्यमबाट वातावरण शिक्षा प्रवर्धन गरिरहेका छन् । नेपाल सरकार (कार्य विभाजन)

62 पन्ध्रौं योजना (आ.व. २०७६/७७-२०८०/८१)

63 <https://mofe.gov.np/ne/content/39/2018/87971196/> Retrived on Sept 1. 2020

नियमावली, २०७४ वातावरणीय विषयमा विपदसम्बन्धी मामलाको जिम्मेवारी गृह मन्त्रालयलाई तोकिएको छ । मन्त्रालयले नेपाल विपद् जोखिम न्यूनीकरण पोर्टल सञ्चालन गरेको विपदसम्बन्धी जानकारी विद्युतीय सञ्चार-माध्यमबाट दैनिक सूचना सम्प्रेषण गरिरहेको छ ।⁶⁴ गृह मन्त्रालयअन्तर्गत रहेको राष्ट्रिय विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापन प्राधिकरण वातावरणीय विषय विपद् जोखिम न्यूनीकरण, व्यवस्थापन, पूर्व-तयारी, पूर्व-सूचना, पुनर्लाभ आदि सम्बन्धमा स्थलगत, श्रव्यदृश्य, प्रकाशन लगायतका माध्यमबाट वातावरणीय शिक्षाको अभिवृद्धि तथा प्रवर्धन गरिरहेको छ ।

शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालयले शैक्षिक प्रतिष्ठानमा वातावरणीय शिक्षाको अध्ययन, अध्यापन र अनुसन्धान लगायतको कार्यमा केन्द्रीय तहको भूमिका निर्वाह गरिरहेको छ । पाठ्यक्रम विकास केन्द्र मार्फत विद्यालय तहमा वातावरण शिक्षा विषयको पाठ्यक्रम तयार, परीक्षण तथा कार्यान्वयन गरिरहेको छ । उर्जा, जलस्रोत तथा सिंचाइँ मन्त्रालयले उर्जा, जलस्रोत तथा सञ्चार सम्बद्ध वातावरण विषय चेतना बिस्तार लगायतको कार्य गरिरहेको छ । मन्त्रालयअन्तर्गत वैकल्पिक उर्जा प्रवर्धन केन्द्रले नविकरणीय उर्जा प्रवर्धन गरी वातावरण संरक्षणका लागि भूमिका खेल्न थालेको छ । यसले विभिन्न सञ्चार-माध्यम, स्थलगत, श्रव्यदृश्य, प्रकाशन लगायतबाट वातावरणीय शिक्षा प्रवर्धन गरिरहेको छ । मन्त्रालय अन्तर्गतकै जल तथा मौसम विभागले दैनिक मौसमको अवस्था सार्वजनिक गरी नागरिकलाई वातावरणीय अवस्थाको बारेमा सूचित गरिरहेको छ ।⁶⁵ खानेपानी मन्त्रालयले स्वच्छ खानेपानी र सरफाईसम्बन्धी कार्यक्रम प्रवर्धन गरिरहेको छ । नेपाल सरकारका विभिन्न निकायमार्फत, विद्युतीय सञ्चार-माध्यम, रेडियो, स्थानीय एफएम, ज्ञान स्रोत केन्द्र, पुस्तकालय, मोबाइल सन्देश, छापामाध्यम, प्रतिवेदनहरू, वृत्तचित्र आदिमार्फत औपचारिक अनौपचारिक वातावरण शिक्षाको प्रवर्धन, अभिवृद्धि, बिस्तार गरिरहेका छन् । प्रादेशिक सरकारको उद्योग, पर्यटन, वन तथा वातावरण मन्त्रालय वातावरण शिक्षा प्रवर्धनमा प्रादेशिक स्तरमा कार्य गरिरहेको छ । स्थानीय तहले स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ तोकिएअनुसारको जिम्मेवारी पूरा गर्न वातावरण शिक्षाको प्रवर्धन, अभिवृद्धि र बिस्तारमा भूमिका खेल्न थालेका छन् । नेपाली सेना, नेपाल प्रहरी, सशस्त्र, प्रहरी, नेपाल सरकार माताहतको सञ्चार गृहहरूले पनि वातावरण शिक्षा प्रवर्धनमा कार्य गरिरहेका छन् ।

१०. वातावरणीय शिक्षामा गैरसरकारी पहल

नेपालमा वातावरण शिक्षा प्रवर्धनमा संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय निकायहरूले पनि विभिन्न परियोजना मार्फत कार्य गरिरहेका छन् । जल प्रकोपका लागि नदी प्रणाली तथा विष्फोटनको जोखिममा रहेका हिमतालमा पूर्व-चेतनावनी सूचना प्रणाली स्थापना गर्न युनएनडीपीले नेपाल सरकारका विभिन्न निकायसँगको सहकार्यमा कार्य-सम्पादन गरिरहेको छ । जसले जोखिममा रहेका समुदायहरूले जोखिमबारे वातावरणीय अवस्थाको पूर्वसूचना प्राप्त गरिरहेका छन् । संयुक्त विश्व स्वास्थ्य सङ्गठन, संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय विकास कार्यक्रम,

64 <http://drrportal.gov.np/> Retrived on Sept 9. 2020

65 <http://www.dhm.gov.np/> Retrived on Sept 5. 2020

राष्ट्रसङ्घीय वातावरण कार्यक्रम, अन्तर्राष्ट्रिय प्रकृति संरक्षण सङ्घ, विश्व वन्यजन्तु कोष, अन्तर्राष्ट्रिय एकिकृत पर्वतीय विकास केन्द्र लगायत अन्तर्राष्ट्रिय सङ्घसंस्थाहरूले नेपालमा वातावरणको विभिन्न पक्षमा वातावरणीय शिक्षाको क्षेत्रमा प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष कार्यहरू गरिरहेको छ । विभिन्न देशका नियोगमार्फत नेपालका विकास साभेदार संस्था तथा परियोजनामार्फत पनि वातावरणीय शिक्षा बिस्तार तथा प्रवर्धनमा कार्य गरिरहेको छ ।

नेपालमा राष्ट्रिय प्रकृति संरक्षण कोष, नेपाल वातावरण पत्रकार समाज, नेपाल वातावरण समाज, स्वच्छ उर्जा नेपाल लगायत विभिन्न राष्ट्रिय, प्रादेशिक तथा स्थानीय सङ्घसंस्थाहरूले वातावरणको विषयमा नागरिकको चेतना बिस्तारमा कार्य सम्पादन गरिरहेका छन् । विभिन्न टेलिभिजन, रेडियो, एफएम, पत्रपत्रिका, वेबसाइट, प्रतिवेदन, श्रव्यदृश्य सामाग्री, वृत्त चित्र, चलचित्र, नाटक, कविता, आलेख लगायत मार्फत वातावरणीय शिक्षाको बिस्तार तथा प्रवर्धन भइरहेको छ ।

११. निष्कर्ष

वातावरण सन्तुलन कायम राखी दीगो विकास गर्दै पृथ्वी र जीवको अस्तित्व कायम राख्न वातावरण शिक्षाको महत्त्वपूर्ण गहन तथा मिहिन भूमिका हुन्छ । प्राकृतिक स्रोत व्यवस्थापन, जैविक विविधता, जलवायु परिवर्तन, प्राकृतिक प्रकोप तथा विपद् व्यवस्थापन, पारिस्थितिक प्रणाली, वैकल्पिक उर्जा, जल तथा मौसम, वातावरणीय प्रदूषण, वन्यजन्तु, हावा, पानी, माटो, ध्वनि, वायुमण्डल, महामारी लगायत जानकारी वातावरण शिक्षाले दिन्छ । जसको आधारमा प्राप्त ज्ञान, सीप, प्रविधि विकास, अनुसन्धानले वर्तमान र भावी पुस्ताका वातावरणीय न्याय सिर्जना गरिराखेको हुन्छ । नेपालको सन्दर्भमा वातावरणीय क्षयिकरण, विपद्, प्रदूषण, जलवायु परिवर्तन, लगायतबाट हुने जनधनको क्षति नियन्त्रण तथा न्यूनीकरण गर्न निर्णायक भूमिका रहन्छ । यसले नागरिकको मानव अधिकार रक्षा र तथा संरक्षणमा टेवा दिएको छ ।

नेपालको सन्दर्भमा पन्ध्रौं योजनामा ९९ प्रतिशतलाई आधारभूत खानेपानी सुविधा, ४६० स्थानीय तहहरूले जलवायु परिवर्तन स्थानीय अनुकूलन योजना कार्यान्वयन गर्ने, वायु प्रदूषणको औषत (२.५ पिपिएम) मात्रा ४० माइक्रोग्राम प्रति घनमिटर भर्ने, विपद्को घटनाबाट मृत्यु हुने जनसङ्ख्या प्रति लाखमा १ जना कायम गर्ने, सबै प्रदेशमा वातावरण प्रदूषण परीक्षण प्रयोगशाला र ३० ठाउँमा वायु गुणस्तर मापन केन्द्र स्थापना गर्ने लगायतको निर्धारण गरेको वातावरणीय लक्ष्य प्राप्त गर्न जनशक्ति उत्पादन गर्न पनि वातावरण शिक्षाको आवश्यकता थप वृद्धि भएको छ । यी विषय मानव अधिकारसँग प्रत्यक्ष सम्बन्ध राख्दछ । आधारभूत तथा माध्यमिक तहमा वातावरण विज्ञान अध्ययन अध्यापन आरम्भ गरिनु वातावरण शिक्षामा गुणोत्तर फड्को हो । विश्वविद्यालयमा वातावरण विज्ञान, वातावरण व्यवस्थापन, वातावरण इन्जिनियरिङ, वातावरणीय कानुन, प्राकृतिक स्रोत व्यवस्थापन, विपद् व्यवस्थापन, जल तथा मौसम अध्ययन अध्यापन गर्ने सङ्ख्या बढ्नु सकारात्मक पाटो हो । यी विषयको अध्ययनका पाठ्यांशमा वातावरण संरक्षणको पक्ष

मानव अधिकारको दृष्टिकोणबाट मिहिन रूपमा समेटिएको देखिँदैन । यसले मानव अधिकारको नजरबाट प्रश्न गर्ने ठाउँ रहेको छ ।

विद्यालय तहमा वातावरण विज्ञान अध्यापन गराउने वातावरण विषय अध्ययन गरेकै जनशक्ति हुनु पर्ने कानुनी व्यवस्था सिर्जना भएको छैन । वातावरण विषयमा उत्पादित जनशक्तिको खपत राज्य गर्ने संयन्त्र, संरचना, पर्याप्त कानुनी आधार नहुँदा जनशक्तिको वैदेशिक पलायन वातावरण संरक्षणका लागि शुभसङ्केत होइन । नेपालमा वातावरण विभागमा १६ जना वातावरण निरीक्षक, प्रतिप्रदेश १ जना वातावरण निरीक्षक, महानगरपालिका र उपमहानगरपालिकामा १/१ जना वातावरण निरीक्षक रहने व्यवस्था छ । नेपालमा निजामति सेवामा वातावरण सेवाको व्यवस्था छैन जसले गर्दा वातावरण विषयमा अध्ययन गरी वातावरण निरीक्षकको दर्जा उन्नती व्यवस्था नहुँदा पलायन हुनु सुखद होइन । यसले वातावरण शिक्षा अध्ययन अध्यापनलाई उत्प्रेरित गर्दैन । नेपालमा वातावरणको विषय हेर्ने छुट्टै संरचनाको आवश्यकता देखिन्छ ।

मानव अधिकारसम्बन्धी विश्वव्यापी घोषणापत्रले उच्चस्तरीय एवम् स्वस्थ जीवनको अधिकारको प्रत्याभूत गराउने राज्यको दायित्व, आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि, १९६६ तथा महासन्धिको साधारण टिप्पणीले नागरिकको स्वच्छ तथा स्वस्थ वातावरण राज्यको दायित्व, बाल अधिकारसम्बन्धी महासन्धि १९८९ प्रदूषित वातावरणबाट बालबालिका जोगाउनु राज्यको दायित्वका साथै नेपालको संविधानअनुसार स्वच्छ वातावरणको हक मौलिक हकको प्रत्याभूति गर्न पनि वातावरण शिक्षाको औपचारिक तथा अनौपचारिक व्यवस्था, संवर्धन तथा बिस्तार हुन जरूरी छ । स्वच्छ वातावरणको हक मौलिक हकको प्रत्याभूति राज्यले अभै प्रयाप्त गर्न सकेको छैन । यसले नागरिकको मानव अधिकार अभै सुरक्षित नभएको द्योतक देखाइरहेको छ । वातावरणीय शिक्षामार्फत वातावरण संरक्षण गर्दै मानव अधिकार प्रत्याभूतिका लागि अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिबद्धता, नेपालका संविधान, कानुन, नीतिले तोकेको क्षेत्राधिकार, दायित्व पूरा गर्न तथा आपसी समन्वय गर्न गराउन सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहका सरकारको आफ्ना नागरिकप्रतिको उत्तरदायित्व हो ।

Human Rights Agenda in the Sustainable Development Goals 2030

Nava Raj Sapkota

Abstract

In 2015 the United Nations General Assembly adopted the 2030 Agenda which has a strong basis in international human rights law. This paper describes the 2030 Agenda in relation to international human rights principles underpinning the Sustainable Development Goals (SDGs). The 2030 agenda is a kind of global promise to 'leave no one behind', to eliminate discrimination, reduce inequalities and ensure a special focus on those furthest behind. This write up discusses how National Human Rights Institutes (NHRIs) can apply their unique mandate and functions under the United Nations Paris Principles to support the implementation of the 2030 Agenda and the realization of human rights as outlined by the Mérida Declaration. Similarly, this also provides the precise functions that are related to 2030 agenda and human rights. In the SDGs there are the human rights agenda's incorporated. The human rights principles especially the inclusiveness and non-discrimination should be emphasized by the government, NHRIs and other stakeholders in their functions and service delivery.

Introduction

The 2030 Agenda contains a collective promise to 'leave no one behind', to eliminate discrimination, reduce inequalities and ensure that targets are met for all with a special focus on those furthest behind. The 2030 Agenda and the Sustainable Development Goals (SDGs) have a strong basis in human rights law and their ultimate objective is the full realization of all human rights by all people, without discrimination of any kind. The 2030 agenda was adopted through intergovernmental negotiations and the most consultative process in the history of the United Nations, (UN) Member States adopted the 2030 Agenda for Sustainable Development during the General Assembly Heads of State Summit on 25 September 2015.

One of the reasons the SDGs and the 2030 Agenda are a transformative development framework is that they are based on human rights. Over 90 percent of the goals and targets of the SDGs correspond to human rights obligations. As Member States make

progress on the SDGs, they make progress on their human rights obligations – they are two sides of the same coin.¹

One important indicator of progress in the SDGs is the existence of independent National Human Rights Institutions (NHRIs) which comply with international standards (known as the Paris Principles). NHRIs help address inequality and discrimination by receiving and addressing complaints and advising governments on rights-based legal frameworks. NHRIs also serve as bridges between civil society and the state. They help build the capacity of human rights defenders, prevent human rights violations from taking place, and build strategies for the inclusion of marginalized people in all aspects of society.²

Common Goals of SDG and Agenda for Humanity Transformations³

The Agenda for Humanity is a five-point plan that outlines the changes that are needed to alleviate suffering, reduce risk and lessen vulnerability on a global scale. In the Agenda, humanity people's safety, dignity and the right to thrive is placed at the heart of global decision-making. To achieve this, global leaders and all humanitarian actors are called upon to act on five core responsibilities. Leave no one behind is one of the core responsibilities. The Agenda for Humanity advocates for seven strategic and normative transformations that are necessary in order to leave no one behind.

The Agenda for Humanity calls on leaders to transform the lives of those most at risk of being left behind. This means reaching everyone and empowering all women, men, girls and boys to be agents of positive transformation. It means reducing displacement, supporting refugees and migrants, ending gaps in education and fighting to eradicate sexual and gender-based violence. Leaders need to make bold commitments to achieve a world where the world's poorest will be targeted in development programs, where world leaders work together to halve displacement and come up with strong plans to protect them, where women and girls will be empowered and protected, and where all children, whether in conflict zones or displaced, will be able to attend school.

Reduce and Address displacement: A new approach to addressing and reducing displacement is required through meeting immediate humanitarian needs and improving

-
- 1 <https://www.undp.org/content/undp/en/home/blog/2019/human-rights-and-the-sdgs---two-sides-of-the-same-coin.html> accessed on 29 October 2020.
 - 2 <https://www.undp.org/content/undp/en/home/blog/2019/human-rights-and-the-sdgs---two-sides-of-the-same-coin.html> accessed on 29 October 2020.
 - 3 <https://agendaforhumanity.org/transformation/53.html> accessed on 11 November, 2020.

displaced persons and their host community's resilience and self-reliance. A measurable target of at least 50 per cent should be set to reduce new and protracted internal displacement by 2030 in a dignified and safe manner. States and the international community must also prepare for cross-border displacement owing to disasters and climate change. Countries and communities must receive adequate support to ensure displaced persons can receive better services and economic opportunities.

Address migration: A collective and comprehensive response to displacement, migration and mobility is required. States should provide more legal pathways for migration and provide humanitarian visas and protection for those who do not fall under the 1951 Convention relating to the Status of refugees. The specific vulnerabilities of migrants should be integrated into humanitarian and other response plans. Effective cooperation to combat human trafficking and migrant smuggling is critical.

Empower and protect women and girls: Full and equal participation by women and girls in civil, political, economic and social spheres and in decision-making must become the standard to which all actors are held accountable in their development and humanitarian programming and funding. Access to livelihoods opportunities must be scaled up and expanded. Priority must be given to providing women and adolescent girls with comprehensive sexual and reproductive health-care services without discrimination.

Ensure education for all in crisis: Sufficient domestic and international funding must be made available for quality education programs, during and after crises. Education must be safe, inclusive, free of exploitation and protected from attacks and abuse by military groups. All education programs should include secondary education and provide vocational opportunities. States should commit to providing education and certification for displaced persons, in line with national qualifications and standards.

Empower young people: Empower and promote the participation and leadership of young people in national, local and international conflict prevention and resolution responses and in the recovery of communities. Programs that successfully integrate refugee youth into communities, provide education, vocational training and employment opportunities should be increased and supported.

Include the most vulnerable: The needs and risks faced by the most vulnerable and disadvantaged groups, including women and girls, persons with disabilities, older persons, adolescents and ethnic minorities must be identified and prioritized. National and international organizations should put in place strategies and programs with a specific focus on protecting and respecting the rights of the most vulnerable and disadvantaged underpinned by comprehensive data analysis.

Human Rights in the 2030 Agenda

Preamble	The SDGs “seek to realize the human rights of all and to achieve gender equality and the empowerment of all women and girls”.
Paragraph 8	We envisage a world of universal respect for human rights and human dignity, the rule of law, justice, equality and non-discrimination; of respect for race, ethnicity and cultural diversity; and of equal opportunity
Paragraph 10	The new Agenda is guided by the purposes and principles of the Charter of the United Nations, including full respect for international law. It is grounded in the Universal Declaration of Human Rights, international human rights treaties,
Paragraph 18	we reaffirm our commitment to international law and emphasize that the Agenda is to be implemented in a manner that is consistent with the rights and obligations of States under international law.
Paragraph 19	We reaffirm the importance of the Universal Declaration of Human Rights, as well as other international instruments relating to human rights and international law. We emphasize the responsibilities of all States, in conformity with the Charter of the United Nations, to respect, protect and promote human rights and fundamental freedoms for all, without distinction of any kind as to race, colour, sex, language, religion, political or other opinion, national or social origin, property, birth, disability or other status.
Paragraph 20	Realizing gender equality and the empowerment of women and girls will make a crucial contribution to progress across all the Goals and targets. The achievement of full human potential and of sustainable development is not possible if one half of humanity continues to be denied its full human rights and opportunities.

Recommendations provided by NHRIs to the UN General Assembly

The Millennium Development Goals (MDGs) came to an end in 2015. It is widely recognized that they have resulted in positive outcomes for a number of social goals. However, it is also recognized that the failure to integrate human rights into the MDGs meant that the goals did not advance the full range of rights, and that abstract targets were sometimes met at the expense of rights and through increasing inequality.

Therefore, the UN High Commissioner for Human Rights has set out ten essential elements for the effective integration of human rights in the Post-2015 Agenda. In reference to this, the International Coordinating Committee of National Human Rights Institutions strongly encourages all actors to pursue a Post-2015 Development Agenda which include:⁴

1. Integrate human rights standards and principles into both process and substance;
2. Address both sides of human dignity: freedom from fear and freedom from want;
3. Underpin the imperative of equality;
4. Clearly place for Marginalized, disempowered and excluded groups;
5. Include commitments to end poverty;
6. Advance a healthy environment, as an underlying determinant of human rights;
7. Advance international reform to ensure human rights coherence at the international level;
8. Make it universally applicable;
9. Include a strong accountability framework;
10. Extend to actors in the private sphere.

Human Rights Principles underpinning the SDGs

The SDGs already mirror much of the human rights framework. Each sustainable development goal, whether aimed at eradicating hunger, preventing disease, providing clean water or climate action, or focused on securing peace or decent work – all are simultaneously a claim about human rights. This is recognized in the 2030 Agenda commitment to create “a world of universal respect for equality and non-discrimination”, by ensuring “targets [are] met for all nationals and peoples and for all segments of society” and that the “SDGs realize human rights for all”.⁵ At its heart, the Agenda 2030 promise of ‘leaving no one behind’ is a reaffirmation that human rights and sustainable development are mutually reinforcing.

The High-Level Political Forum, governments review progress in achieving empowerment, inclusion and equality for all. They assess progress in achieving the SDGs that are dedicated to these objectives; goals on ending discrimination and combating inequality (SDG 10), strengthening democratic governance, inclusive participation, global partnerships, rule of law, access to justice and personal security (SDG 16) and creating an enabling international environment (SDG 17).

- 4 Joint statement of National Human Rights Institutions concerning the Post 2015 Development Agenda Johannesburg, 13 October 2014; Ref: 19/2/4 office of the International Coordinating Committee.
- 5 Empowerment, Inclusion, Equality: Accelerating sustainable development with human rights , UN OHCHR

Inclusion: ‘no one left behind’

Leave no one behind (LNOB) is the central, transformative promise of the 2030 Agenda for Sustainable Development and its Sustainable Development Goals (SDGs). It represents the unequivocal commitment of all UN Member States to eradicate poverty in all its forms, end discrimination and exclusion, and reduce the inequalities and vulnerabilities that leave people behind and undermine the potential of individuals and of humanity as a whole.⁶ The new Agenda strives to leave no-one behind, envisaging “*a world of universal respect for equality and non-discrimination*” between and within countries, including gender equality, by reaffirming the responsibilities of all States to “*respect, protect and promote human rights, without distinction of any kind as to race, color, sex, language, religion, political or other opinions, national and social origin, property, birth, disability or other status.*”⁷ Inclusion is also bound up with human rights. Inclusive societies recognize and build development policies around the diversity of their members and enable everyone’s full inclusion and participation, regardless of their status.⁸

The 2030 Agenda’s commitment to inclusion is especially significant from a human rights perspective. At the very beginning the resolution says, “As we embark on this collective journey, we pledge that no one will be left behind”. At the beginning of the Declaration the same words are repeated. They are repeated another three times in the text that follows. It is a significant development since the MDGs and reflects the realization that at the end of the 15-year period of the MDGs inequality persisted and great gaps remained. Ensuring that “no one will be left behind” and “reach(ing) the furthest behind first” is a human right obligation.⁹

Active and Meaningful Participation

Although States bear obligations under international law, civil society’s participation is essential. The United Nations has identified nine ‘Major Groups’ as the main channels for participation in sustainable development:¹⁰

6 <https://unsdg.un.org/2030-agenda/universal-values/leave-no-one-behind>

7 <https://www.ohchr.org/en/issues/SDGS/pages/the2030agenda.aspx> accessed on 31 October 2020.

8 Empowerment, Inclusion, Equality: Accelerating sustainable development with human rights, UN OHCHR

9 Chris Sidoti, Human rights and the Sustainable Development Goals; *International Journal of Global Community* Volume I No. 1 March 2018.

10 Chris Sidoti, Human rights and the Sustainable Development Goals, *International Journal of Global Community* Volume I No. 1 March 2018.

- Women
- children and youth
- Indigenous peoples
- non-governmental organizations
- local authorities
- workers and trade unions
- business and industry
- scientific and technological community
- farmers.

The right to development requires a more equitable and participatory international system, with implications for fairer regimes on aid, trade, debt and investment. The human rights commitments to international cooperation also aim to secure the mobilization of resources for the less developed states, which should help to deliver on Agenda 2030 for a more sustainable world. Ensuring that the maximum available resources to realize human rights will also require addressing the issues of illicit financial flows and tax avoidance.¹¹

Gender Equality and Women's Empowerment

Gender equality is a politically complex effort to shape attitudes and policy decisions that endorse equitable distribution of resources among men and women, girls and boys. It is a way of looking at how social norms and power structures impact the lives and opportunities available to different groups of men and women. Understanding that men and women, boys and girls, experience poverty differently and face different barriers in accessing services, economic resources and political opportunities helps to target interventions. However, gender roles and relationships are not fixed; they evolve based on circumstance. To advance the SDG targets and achieve the 2030 Agenda, Gender inequality must be brought to the forefront of programs and analysis. Faster progress across all the SDGs will largely depend on the thorough integration of gender dimensions in public policies.¹²

11 Empowerment, Inclusion and Equality in the SDGs under review in 2019 as mentioned by Empowerment, Inclusion, Equality: Accelerating sustainable development with human rights, UN OHCHR.

12 <https://unsdg.un.org/2030-agenda/universal-values/gender-equality-and-womens-empowerment>

Human Rights-Based Approach

The Human Rights-Based Approach (HRBA) is a conceptual framework for the process of human development that is normatively based on international human rights standards and operationally directed to promoting and protecting human rights. It seeks to analyze inequalities which lie at the heart of development problems and redress discriminatory practices and unjust distributions of power that impede development progress and often result in groups of people being left behind.¹³

HRBA puts human rights standards at the centre of planning, policy and practice. It includes the principles of:

- **Accountability:** NHRIs can hold states accountable to their human rights obligations by monitoring the implementation of poverty reduction strategies, measurement tools and National Action Plans on SDGs, while also ensuring that these approaches have a basis in human rights.
- **Equality and non-discrimination:** NHRIs can insist on the prohibition of discrimination on the grounds of social and economic condition. They also help ensure that poverty impact assessments feature in human rights impact assessments and that data is disaggregated.
- **Participation:** NHRIs can facilitate dialogue between people living in poverty and state authorities. They can set up participatory processes to give people living in poverty a voice in the choice of human rights indicators and can ensure their representation on NHRI advisory bodies.

Sustainable Development at the core

The SDGs are action oriented, and they are SMART: Specific, Measurable, Achievable, Relevant and Time-bound. Universality underpins the SDGs. They provide an overarching vision to eradicate poverty and an integrated approach reflecting all three dimensions of sustainable development: social inclusion; economic empowerment and environmental stewardship. The SDGs recognize that the earth is finite. Resources must be respected and managed efficiently to ensure a net positive contribution over the long term while striving to significantly reduce the negative environmental impacts, including climate change. The SDGs emphasize good governance focused on smart regulation, rule of law and well-functioning national institutions – most notably to reduce corruption and informality.¹⁴

¹³ <https://unsdg.un.org/2030-agenda/universal-values/human-rights-based-approach>

¹⁴ Organization for Economic Cooperation and Development, Development Co-operation Report 2016, *the Sustainable Development Goals as Business Opportunities*

Building peace and effective, open and accountable institutions for all

The ‘existence of independent NHRIs in compliance with the Paris Principles’ is a global indicator for the achievement of SDG 16 on peace, justice and strong institutions. This reaffirms that sustainable development cannot be achieved without a strong and independent NHRI.

NHRIs are part of the State apparatus and are funded by the State. However, in order to comply with the Paris Principles, they must operate and function independently from government.

The Paris Principles constitute authoritative and reliable metrics, adopted by the UN General Assembly, to measure the independence, investigatory powers, mandate and capacity of NHRIs. All NHRIs are regularly assessed and awarded with either A, B or no status depending on their compliance with the Paris Principles by a Sub Committee of Global Alliance for National Human Rights Institutions (GANHRI), under the auspices of the Office of the High Commissioner for Human Rights. Based on this transparent, periodic and internationally agreed peer review procedure, the existence of an independent NHRI in compliance with the Paris Principles, (A-status), is the global indicator for SDG target 16.a.

Role of the NHRIs

National Human Rights Institutions (NHRIs) are key institutions that are independent from, yet work with, governments in promoting and protecting human rights. NHRIs can play a key role in helping to prevent conflict; they advocate for the rights of minorities and the disadvantaged, and ensure respect for human rights.¹⁵

NHRIs have inherent links to international human rights law, which strengthens their roles and impact, and they are subject to the international minimum standards set out in the Paris Principles. These Principles provide the framework for independence and effectiveness in promoting and protecting human rights. The United Nations (UN) 2030 Agenda for Sustainable Development, specifically Sustainable Development Goal 16 on strong institutions, includes an indicator for NHRIs compliant with the Paris Principles (indicator 16.A.1.).¹⁶

15 https://www.eurasia.undp.org/content/rbec/en/home/library/democratic_governance/Role-of-National-Human-Rights-Institutions-in-implementing-the-2030-Sustainable-Development-Agenda-and-the-Sustainable-Development-Goals.html retrieved on 29 October 2020.

16 European Union Agency for Fundamental Rights (2020), *Strong and Effective National Human Rights Institutions Challenges, Promising Practices and Opportunities*, , page 5.

The Mérida Declaration outlines how NHRIs can apply their unique mandate and functions under the United Nations Paris Principles to support the implementation of the 2030 Agenda and the realization of human rights:

- Advise national/local governments
- Raise awareness and promote dialogue and participation
- Develop and sustain partnerships for implementation
- Shape national indicators
- Monitor and report on progress
- Hold governments accountable
- Investigate rights violations
- Provide access to justice

The Mérida Declaration welcomes the foundation of the 2030 Agenda in the United Nations Charter, the Universal Declaration of Human Rights and international human rights treaties and instruments, and informed by other instruments such as the Declaration on the Right to Development. The Mérida Declaration is grounded on the understanding of human rights and the 2030 Agenda for Sustainable Development as mutually reinforcing frameworks. This understanding is further elaborated in the following section.

As reaffirmed in the Mérida Declaration, NHRIs are uniquely placed to play a bridging role between different types of stakeholders; government, civil society, development partners, business, UN agencies etc. This role is particularly important in the context of the 2030 Agenda, since collaboration between a variety of actors and sectors will be absolutely essential for effective and equitable implementation. In addition to promoting transparent, participatory and inclusive national processes of implementation and monitoring across sectors, NHRIs are in the position to:

- Develop tools, guidance and knowledge on promoting a HRBA to the implementation and review of the 2030 Agenda;
- Assist in the shaping of national indicators and sound data collection systems, including by building on existing international and regional human rights reporting and monitoring mechanisms;
- Monitor progress at the local, national, regional and international levels and disclose patterns of inequality and discrimination, including through innovative and participatory approaches to data-collection;

- Promote transparent and inclusive processes for participation and consultation in the development of national strategies to achieve the SDGs, including by reaching out to those who are furthest behind.

The Paris Principles explicitly mandate NHRIs to work closely with civil society, promoting cooperation and coordination to enhance the protection and promotion of human rights. In line with the *Mérida Declaration*, there are a number of ways that CSOs can engage with NHRIs to promote accountability for the 2030 Agenda, including the following:¹⁷

1. **Determine whether the country has an accredited NHRI and review its status** – As a starting point, CSOs should determine whether there is an accredited NHRI and review its status in terms of compliance with the Paris Principles. GANHRI classifies NHRIs as “A” (fully compliant), “B” (partially compliant) or “C” (non-compliant) with the Paris Principles.
2. **Engage with NHRIs to:**
 - a. ***Secure or safeguard space for civil society*** – As a prerequisite for accountability for the 2030 Agenda, NHRIs may be able to play a role in safeguarding space for civil society actors to engage in SDG implementation and review processes. Such a role will, of course, depend upon the NHRI’s independence and autonomy from the country’s government. CSOs concerned about a lack of safe space to engage with the SDGs should contact their respective NHRI to determine what kind of support, if any, can be provided.
 - b. ***Raise awareness of the SDGs*** – The *Mérida Declaration* recognizes the role of NHRIs in engaging with stakeholders to raise awareness of the implementation and review of the SDGs. Accordingly, CSOs should seek to determine what actions NHRIs are taking to raise awareness of the SDGs and explore potential partnerships with NHRIs. For example, while NHRIs may have greater resources to promote awareness of the SDGs, some CSOs may be in a better position to reach vulnerable or marginalized groups with awareness-raising messages or activities.
 - c. ***Ensure transparent, inclusive and participatory national review processes*** – NHRIs can play a critical role in ensuring that national review processes engage with citizens, including those who are the furthest behind. CSOs should urge NHRIs to act as an advisor and convener of national review processes and mechanisms – including in relation to Voluntary National Reviews (VNRs) – and ensure that all processes are inclusive, participatory and engage marginalized groups and communities.

¹⁷ <https://sdgaccountability.org/working-on-oversight-for-accountability/engaging-with-national-human-rights-institutions-nhris/>

- d. ***Provide independent reports on a country's human rights situation in relation to the SDGs*** – CSOs should urge NHRIs to use their mandate to report on the SDGs to both human rights bodies as well as at SDG-specific forums such as the UN High-level Political Forum on Sustainable Development (HLPF). NHRIs can provide information on the general human rights situation, unequal progress and the situation of those furthest behind, as well as information on procedural aspects of national consultations, including their transparency and stakeholder participation.

Promote participatory approaches to data-collection and monitoring the SDGs – NHRIs can use their existing mandate to facilitate participatory data collection processes¹³ in order to identify inequalities that might otherwise be overlooked by official government data sources. Accordingly, CSOs should consider partnering with NHRIs on third-party data initiatives that engage vulnerable or marginalized groups that may be excluded from traditional data collection and monitoring methods.

Conduct independent research and publish reports on SDG implementation – CSOs should encourage NHRIs to conduct independent research and publish reports that document and assess the impact of laws, policies, programs, national development plans and budgets in relation to SDG implementation, especially for vulnerable or marginalized groups. Research and reports may be produced individually by NHRIs or jointly with CSOs in order to assess the contribution, or lack thereof, of governments as well as other development actors engaged in implementing the 2030 Agenda.

- e. ***Investigate and respond to individual human rights complaints and facilitate access to justice in the context of SDG implementation*** – Some NHRIs may have the ability to investigate individual complaints or pursue legal action for human rights violations that occur in the context of SDG implementation. Where NHRIs have such functions, CSOs should consider bringing individual cases to the attention of NHRIs, in order to assist individual complainants as well as to potentially affect change for a wider group of people.

NHRIs as data providers and advisers

Given their monitoring mandate, independent status and focus on the range of human rights that underpin the SDGs, NHRIs have a significant potential for serving as credible data providers that can provide context-specific analysis and advice, as well as information about vulnerable groups and sensitive issues that are hard to capture through common statistical data. Additionally, NHRIs have the potential to be key partners to contribute to a diverse ecosystem of data, along with other data providers.

NHRIs and Data

In order to fulfill the promise of the 2030 Agenda to realize the human rights of all and to “leave no one behind”, it is crucial to ensure efficient, innovative and adjustable approaches to monitoring and data collection, which can supplement statistical data based on global indicators.

In response to this data challenge, the Mérida Declaration proposes that NHRIs should: assist in the shaping of global and national indicators and sound data collection systems to ensure the protection and promotion of human rights in the measurement of the Agenda, including through seeking collaboration with national statistical offices, where appropriate, and other relevant national institutions, and by building on existing international and regional human rights mechanisms.

Efforts made by the National Human Rights Commission (NHRC) of Nepal on SDGs

While the NHRI of Nepal does not explicitly mention intersectionality in its response, it in fact specifically monitors the situation of women facing intersecting forms of discrimination, such as women in rural areas (especially the Chhaupadi tradition), Muslim women or Dalit women.

One of the key objectives of the 2030 Agenda for Sustainable Development is that the targets fixed therein should be met for everyone, everywhere and that this requires reaching out to those who are farthest behind. It is captured in the “Leave no one behind” motto which headlines the Agenda. Understanding the barriers the rural society creates for women and girls and developing strategies for change thus requires reaching out to rural and remote regions of the country. This can, for example, be seen in the work and the motto of the NHRI of Nepal (“Human Rights to every Household: A basis of Peace and Development”), which has put more focus on the protection and promotion of human rights in rural areas and especially on the rights of women and girls living in these areas.¹⁸

The NHRI Nepal also issued recommendations and offered seminars on the prevention of obstetric violence and distributed publications on the prevention of maternal mortality across the country. Maternal mortality and morbidity of women and girls living in rural areas is also one of the issues of the NHRI Nepal have concentrated on.¹⁹

Women and girls living in rural areas continue to be underrepresented in leadership and

18 GANHRI and APF, The Role of National Human Rights Institutions in promoting gender equality and the empowerment of women and girls living in rural areas Report presented at the 62nd session of the Commission on the Status of Women (CSW 62) New York, March 2018,.

19 GANHRI and APF, The Role of National Human Rights Institutions in promoting gender equality and the empowerment of women and girls living in rural areas Report presented at the 62nd session of the Commission on the Status of Women (CSW 62) New York, March 2018,

decision-making processes at all levels and their interests are not being adequately taken into consideration in legal frameworks, development policies and investment strategies. As a consequence, the realization of women's voice, agency and rights is critical for the empowerment of women and girls who live in rural areas. In this regard, the NHRI Nepal after the state restructuring when the local level election completed, created capacity building programs targeting for newly elected women in local bodies. This program is still in the phase of implementation.

The right to education plays a central role in the empowerment of women and girls living in rural areas. Activities by NHRIs aimed at ensuring access to education for children living in rural areas, and in particular for girls, include the "School for all" campaign led by the NHRI. The NHRI of Nepal has called on government to make schools girl-friendly, especially in rural areas, as well as for the reconstruction of school buildings after the 2015 earthquake.

The NHRI of Nepal monitored the human rights situation after the 2015 earthquake and made recommendations to the government concerning the provision of protective measures against sexual exploitation, trafficking and displacement of women and girls in the affected rural areas. It also monitors the effect of climate change on agriculture, and specifically on women farmers.

The issue of Human Rights and Sustainable Development Goals are the cross cutting. Realizing this NHRC Nepal has published two different books portraying SDGs through the lens of Human Rights perspective in context of Nepal. The books explore NHRI's role in monitoring process bringing at the local, national, regional and international levels including by building on existing human rights reporting and monitoring mechanisms and assisting in sound data collection systems, by providing advice and expertise on a Human Rights-Based Approach to Data bringing role of national and international human rights instruments. Another important publication made by NHRC Nepal is HRBA to SDGs which explores HRBA as a conceptual framework for the process of human development that is normatively based on international human rights standards and operationally directed to promoting and protecting human rights. It seeks to analyze the rights-based approaches to achieve the indicators of inequalities which lie at the heart of development problems and redress discriminatory practices and unjust distributions of power that impede development progress and often result in groups of people being left behind.

Conclusion

There is no magical solution to overcome all the challenges at once, but there are a number of measures that must be taken immediately by each nation. We see a lot of progress has been made but, in many areas, progress is not sufficient, particularly for the poor and the most vulnerable people. Women have had some improvement in different areas, but women and girls still face challenges in all areas. According to Labor Force Survey 2017, the unemployment rate in Nepal is 11.4 percent. In this also, the unemployment rate of women is more compared to the male. A lot of discrepancy between the rich and poor can still be seen. There is also a big gap between rural and urban communities. Progress has not yet reached the people who most need it. If women and girls in rural areas continue to be left behind, this is not only a failure to deliver on the 2030 Sustainable Development Agenda, but a form of discrimination and a violation of the provisions of CEDAW and other applicable human rights treaties that a state has ratified. The SDGs are aimed at addressing the root causes of poverty and inequality but this is not possible without strong and effective institutional mechanisms. The government needs to sincerely involve private sectors and civil society in order to become successful in gaining the targets of the SDGs.

Child Rights: Provisions and Conditions

Achyut Mani Neupane

Abstract

According to the Act Relating to Children (from here on Children's Act), 2075, "Children" means persons who have not completed the age of eighteen years. While talking about the child rights, Children and adults have the same basic human rights. Moreover, children have some specific human rights that recognize their special need for protection. The fact that children are vulnerable and they need to be cared and protected. In this article, the author tries to highlight the rights of the child and its importance. In addition, the article also states certain provisions of child rights provided by CRC and the Nepali laws. The duties towards children are also explained in the article. Talking about child rights in practice, the majority of children are not even in a position to meet the minimum needs. The article, for that purpose, concludes that the state has main duties and must be committed to ensure and protect the rights of the child.

1. Concept of Children and Child Rights

The growth and development of society heavily depend on the health and wellbeing of its children. They are regarded as a source of inspiration and hope for the family, society and country. They are foundation stone of economic and social development. Children, as future citizens, can be considered as a change agent to bring systematic transformation in society. They are raw and what we spend implicitly & explicitly to them today leads to what we will get tomorrow. They are raw in the sense that they are growing, developing and strengthening mentally and physically and can be shaped as we dream of the future. A good today for them will bring a good tomorrow.¹ Childhood is defined as a stage or state of incapacity. Children are thought to be incapable of exercising adult rights. A child learns everything in the environment. Children are curious to learn and begin to make an idea in infancy and continue throughout childhood. She/he begins to value himself/herself when nurtured.

1 Gajurel, Dinesh Prasad. (2007). *Child Rights in Nepal*. Unpublished Manuscript. Kathmandu: Nepal Law Campus. Tribhuvan University.

A child is a human being who is not yet an adult.² All the matters relating to children are connected with the age limit.³ In the legal systems of many countries, there is an age of majority when childhood legally ends and a person legally becomes an adult, which ranges anywhere from 15 to 21, with 18 being the most common. There is no uniform understanding of the age of children in the world. Most countries set the age of majority at 18. Age of majority should not be confused with the age of maturity, age of sexual consent, marriageable age, school-leaving age, drinking age, driving age, voting age, smoking age, gambling age, etc., which each may be independent of and set at a different age from the age of majority.⁴

For instance, in Nepal a person up to the age of 18 is called a child. But for marriage in Nepal, a child should complete the age of 20 years. Otherwise, marriage becomes void, punishable and such marriage is criminalized as child marriage by Sec.173 of Muluki Criminal Code, 2074. A child means a person who has not reached the age of eighteen.⁵ Minor means a child under the age of eighteen.⁶ Anyone over the age of eighteen will be considered an adult and will be considered legally competent.⁷ A minor is a person under the age of eighteen.⁸ A child means every human being below the age of eighteen years unless under the law applicable to the child, majority is attained earlier.⁹

It makes no sense to treat all minors, from 1 day to 18 years of age, as if they were of one kind. Children gradually grow in their capacity. Children are different from adults. There are some inherent differences about children which make them different from adults for which they need special care and protection. They may have limited and different use of vocabulary and understanding of words, relatively less experience of the world and may have a shorter attention span. Child development models are not universal but may vary socially and culturally. Treating each child as an individual is part of what makes that child a unique person and is a way of appreciating his special characteristics. We should show them the way of life by thinking of their interests, not obstructing and discouraging them. They should be left free to act and think.

2 www.collinsdictionary.com Accessed 20 October, 2020.

3 Silwal, Kishor. (2071). *Child Rights in Judicial Administration*. Human Rights in Judicial Administration Resource Material Part 2. Kathmandu: National Judicial Academy. P. 643.

4 https://en.wikipedia.org/wiki/Age_of_majority Accessed 15 October, 2020.

5 *Children's Act, 2075*. Sec. 2 (j). (Nepal). Similarly, *Human Trafficking and Transportation (Control) Act, 2064* also provides same definition in Sec.2 (d).

6 *Muluki Civil Code, 2074*. Sec.2(e). (Nepal).

7 *Ibid*. Sec. 32.

8 *Crime Victims Protection Act, 2075*. Sec. 2 (g). (Nepal).

9 *Convention on the Rights of the Child, 1989*. Article, 1.

Child rights are the human rights of children. The concept of children's rights emerged only in the latter part of the twentieth century, and specifically the 1970s and early 1980s. In the 1970s, members of the judiciary, academics, as well as legal and non-legal professionals, began advocating the notion that children are autonomous individuals whose rights should be acknowledged and respected.¹⁰ All rights that can be enjoyed from birth to a prescribed age, which has plays an important role in development and protection of a child, and in the absence of which children cannot lead a dignified life in society, are child rights. The situation of children varies naturally. Their needs are different from those of adults. Even from the point of view of mental and physical development, they are not fully developed.¹¹

Every person will be recognized as a person by birth and will be able to enjoy the rights as per the law as long as he/she is alive.¹² From the embryonic stage, all the rights of children such as child development, child protection, child participation and the natural rights of children are child rights. The Constitution of Nepal has established the rights of children as a fundamental right. Every child, regardless of their age, race, gender, wealth or birthplace, has rights. These rights are also enshrined in international law in the Convention on the Rights of the Child (CRC). It recognizes that all children must be treated fairly, equally and with dignity.

Two models

Two principal schools of thought have developed with respect to the concept of children's rights. They are conventionally regarded as the child liberationist or self-determination model, and the child protectionist or nurturance model.¹³ Americans John Holt and Richard Farson, in their respective 1970s publications, *Escape from Childhood* and *Birthrights*, are pioneers of the child liberationist model. They subscribe to the view that self-determination is the root of children's liberation. According to these theorists, children's rights can only be realized when children have absolute autonomy to decide for themselves what is best for them. This includes the right to sexual freedom, the right to choose their mode of education, the right to be free from corporal punishment, and the right to choose where they will reside. It also encompasses the right to economic power which involves the right to work and achieve financial independence, the right to political power such as the right to vote, and the right to the information received by adult members of society. Another advocate of the child liberationist school, Hillary Rodham, also takes the position that children are the best judge of their own interests.

10 www.justice.gc.ca/eng/rp-pr/ft-lf/famil/2002_1/p1.html Accessed 15 October, 2020.

11 Advocacy Forum. *Child Rights Monitoring Manual*. Kathmandu. Nepal. P.10.

12 *Supra* note 6. Sec.30.

13 *Supra* note 10.

Advocates of the child protectionist or nurturance model take the position that because the physical and mental capabilities of children are different from those of adults, children require protection. As one author observes, the "irrelevance of age" asserted by child liberationists "does not square with our knowledge of biology, psychology, or economics. Proponents of the nurturance model argue that children are dependent, vulnerable and at risk of abuse. They advocate the provision of environments and services that will benefit children and allow them to develop into mentally and physically healthy adults.

International conventions such as the United Nations Convention on the Rights of the Child seem to incorporate both the child liberationist and child protectionist concepts of children's rights. But for many children, the reality of childhood is altogether different. To hold a right one must have certain capacities, such as the capacity to feel pain, make choices or think rationally. Children are in a state of developing those capacities and acquiring competency and therefore cannot hold the rights, unlike adults whose physical and cognitive competencies are fully developed. For hundreds of millions of children worldwide, childhood has ended too soon. The major reasons include ill-health, malnutrition, exclusion from education, child labour, child marriage, early pregnancy, conflict and extreme violence.¹⁴ 12 million girls marry before the age of 18 each year - almost one every two seconds. If we don't act now, more than 150 million girls will become child brides by 2030.¹⁵ This is not a good sign. Every child has a right to childhood. But many children do not even know they have such rights. Studies have shown that due to poverty, illiteracy and lack of awareness in Nepal, the majority of children are not even in a position to meet the minimum needs.¹⁶

2. Why are child rights important and protected?

There are two leading theories of rights - will theory and interest theory. In will theory children are denied the status of right-holder owing to a focus on their incapacities whereas interest theory's shift from 'self-determination' to the protection of interests does not account for the limitations a child's developing capacities present. Will theory claims that children cannot be right bearers because they lack the capacity to make rational choices. It is widely recognized by developmental psychologists that children are not born with the capacity to make rational choices. Therefore, the argument from incompetence, as espoused by will theorists, seems to be fatal for understanding children as rights bearers. Recent literature

14 Save the Children. (2020). *GLOBAL CHILDHOOD REPORT 2020*.

15 <https://plan-international.org/sexual-health/child-marriage-early-forced> Accessed 15 October, 2020.

16 National Human Rights Commission. (2076). *Child Rights Condition in Nepal*, Harihar Bhavan, Lalitpur, Nepal.

on the rights of children has focused on ‘autonomy’ rights - those rights that involve the uncoerced choices and actions of the right-holder according to their conception of the good life.

According to the Children’s Act, 2075, Childs is considered under the age of 18. These young, immature, innocent and ignorant children are dependent on adults. Children's physical and psychological conditions are different from those of adults. Their favorite thing, thoughts and the style of their behaviour are called childhood. Recognizing and respecting the childhood status and abilities of children is a unique concept of child rights. Children should be treated with respect without discrimination. In every action taken for the benefit of children, their best interests must be taken into consideration.¹⁷ Children are innocent, trusting and full of hope. Their childhood should be joyful and loving. The family, community and the state should invest as much as possible in the education, health, nutrition, care and protection to their children. The state should protect them, enable them to live, develop and participate. They cannot take the initiative on their own for the sake of child rights.

Therefore, their guardianship should be taken by the state, society and family. Because they are not able to decide what is right and what is wrong. They have an immature mind and can’t think of their own interests properly. They can’t understand the nature and consequences of the act done by them. They can easily be influenced by others. Basically, minor has lack of capacity to understand the act and lack of ability to form a rational judgment. Children’s underdeveloped brains and proclivity for impetuous decision-making is why we do not allow children to vote, enter into contracts, work in certain industries, get married, join the military, or use alcohol or tobacco products. These policies recognize that children are impulsive, immature, and lack solid decision-making abilities until they have to reach adulthood.

3. Convention on the Rights of the Child (CRC)

The International Convention for the Protection and Promotion of the Rights of the Child is called the Convention on the Rights of the Child. The Convention was adopted by the United Nations General Assembly on November 20, 1989, and entered into force on September 2, 1990. There are 54 articles in this convention. This Convention was ratified by Nepal on September 14, 1990. According to Article 18 of this Convention, the primary responsibility for the upbringing of children lies with the parents and the state should also support them.¹⁸ CRC, 1989 is the first legally binding international instrument to incorporate the full range of human rights- civil, cultural, economic, political and social rights. The basic principles

17 *Ibid.*

18 National Human Rights Commission.(2077). *Things to know about human rights*. Harihar Bhavan, Lalitpur. Revised Eleventh Edition: 2077.

enshrined in the CRC can be taken as a criterion for examining whether the actions taken in society are in favour of child rights. It is believed that any action taken for the benefit of children in a country is not contrary to these basic principles.¹⁹

CRC is a challenging document. It does not just state what children's rights are - it goes much further, obliging all governments that ratify it to take all necessary steps to ensure that children's rights are realized. Collectively, these obligations form an agenda for action. They require governments to analyse the situation of children in their countries, to identify where and why children's rights are not being realized, and to ensure that attention and resources are appropriately focused.²⁰ The CRC is based on the following four core principles²¹, namely the principle of non-discrimination, the best interests of the child, the right to life, survival and development. Each nation adheres to these basic principles when it comes to policy, legislation, and law enforcement. Even when assessing nations, the United Nations Committee on the Rights of the Child will see how these principles are adopted and guaranteed.

a. Non-discrimination

One general principle as identified by the committee on the rights of the child is that all children should enjoy their rights and should never be subjected to any discrimination. This principle is also concerned to the principle of equality. The obligation to provide equality of opportunities among children is expressed in Article 2, the first paragraph of which reads: "States Parties shall respect and ensure the rights set forth in the present Convention to each child within their jurisdiction without discrimination of any kind, irrespective of the child's or his or her parent's or legal guardian's race, colour, sex, language, religion, political or other opinion, national, ethnic or social origin, property, disability, birth or other status. States Parties shall take all appropriate measures to ensure that the child is protected against all forms of discrimination or punishment on the basis of the status, activities, expressed opinions, or beliefs of the child's parents, legal guardians, or family members."

19 Mainali, Prof. Dr. Laxmi Prasad. (2016). *Convention on the Rights of the Child: Child Rights and Obligations towards children*. Juvenile Justice Resource Material. Kathmandu: Office of the Attorney General, Nepal. P.49.

20 Save the Children. 2009. *Making children's rights a reality*. Available at <https://resourcecentre.savethechildren.net/node/3296/pdf/3296.pdf>. Accessed 18 October, 2020.

21 <https://www.unicef.org/armenia/en/stories/four-principles-convention-rights-child>.
<https://www.ohchr.org/en/professionalinterest/pages/crc.aspx>. Accessed 18 October, 2020.

b. Best interests of the child

Best interests of the child, especially when they are very young, are vulnerable and need special support to be able to enjoy their rights fully. How could children be granted equal rights and at the same time the necessary protection? Part of the answer lies in the principle of the best interest of the child, formulated in Article 3:1. "In all actions concerning children, whether undertaken by public or private social welfare institutions, courts of law, administrative authorities or legislative bodies, the best interests of the child shall be a primary consideration." Prevention on child marriage, diversion, restorative justice, child reform centre are some result of this principle.

c. The right to survival and development

Right to a dignified life, child health policy and treatment are major part of the rights. The principle most directly related to children's economic and social rights is formulated in the right to life article. The article goes further than just granting children the right not to be killed; it includes the right to survival and development which is formulated in Article 6 and states thus: "States Parties recognize that every child has the inherent right to life. States Parties shall ensure to the maximum extent possible the survival and development of the child."

d. The views of the child

A crucial dimension of the convention is expressed through another principle, the one about respecting the views of the child. In order to know what is actually in the interest of the child, it is logical to listen to him or her. They can make their own decision. There must be fair hearing in the case proceedings. The principle is formulated in Article 12:1 which states that "States Parties shall assure to the child who is capable of forming his or her own views the right to express those views freely in all matters affecting the child, the views of the child being given due weight in accordance with the age and maturity of the child."

4. Child rights

Child rights include the right to healthcare and welfare, education, family life, play and recreation, an adequate standard of living and to be protected from abuse and harm. Children's rights cover their developmental and age-appropriate needs that change over time as a child grows up. The CRC outlines the fundamental human rights that should be afforded to children in four broad classifications that suitably cover all civil, political, social, economic and cultural rights of every child:

Right to Survival:

- Right to be born,
- Right to minimum standards of food, shelter and clothing,
- Right to live with dignity,
- Right to health care, to safe drinking water, nutritious food, a clean and safe, environment, and information to help them stay healthy.

Right to Protection:

- Right to be protected from all sorts of violence,
- Right to be protected from neglect,
- Right to be protected from physical and sexual abuse,
- Right to be protected from dangerous drugs.

Right to Participation:

- Right to freedom of opinion,
- Right to freedom of expression,
- Right to freedom of association,
- Right to information,
- Right to participate in any decision making that involves him/her directly or indirectly.

Right to Development:

- Right to education,
- Right to learn,
- Right to relax and play,
- Right to all forms of development - emotional, mental and physical.

States Parties recognize the right of every child to a standard of living adequate for the child's physical, mental, spiritual, moral and social development. Parents or others responsible for the child have the primary responsibility to secure, within their abilities and financial capacities, the conditions of living necessary for the child's development.²² All children have these above-mentioned rights, no matter who they are, where they live, what their parents do, what language they speak, what their religion is, whether they are a boy or girl, what their culture is, whether they have a disability, whether they are rich or poor. No child should be treated unfairly on any basis. The government has a responsibility to make sure his/her rights are protected. The family has the responsibility to help exercise these rights and to

²² *Supra* note 9. Article 27.

ensure that rights are protected. So, each has the right to be alive, right to a name and this should be officially recognized by the government.

The right to survival entails the right to a healthy life. Children should be rightfully assured of adequate nutrition and quality healthcare.²³ Every child has the right to development that lets the child explore her/him full potential. To an education that not only leads the child to a path of learning but promotes understanding, tolerance and friendship among all nations, racial or religious groups, and should contribute to the maintenance of peace. Furthermore, the child requires particular attention and protection. Right to Protection entails that all children be nurtured and protected from harmful influences, abuse and exploitation in any form. The principle of the superior interest of the child has the goal of promoting and guaranteeing the wellbeing of all children, on several aspects:

Physical wellbeing: ensuring good health and proper development of the child.

Mental wellbeing: providing the child with the opportunity to develop intellectually.

Social wellbeing: ensuring to the child the opportunity to flourish socially and spiritually.

5. Duties towards children

The CRC, as an international child rights instrument, constitutes a comprehensive listing of the obligations that member states have towards the child. The Convention covers the whole range of human rights of children, described as the 4 “P’s”, namely²⁴

P rovision

P rotection

P revention

P articipation

The Child Rights Convention has mentioned that it shall be the duty of the parents and the states to fulfil the child rights but as per several provisions in the Child Rights Convention and other documents protection of human rights, its fulfilment and implementation is the liability of the state and therefore, the state is responsible for child rights as well. According to Article 18 of the CRC, the primary responsibility for the upbringing of children lies with the parents and the state should also support them.

23 *Supra* note 9. Article 24.

24 Winter, Renate. (2001). The CRC and the Protection of the Child. *Children's Rights from Theory to Practice*. Yangon Seminar 2001. Working Report 4 – 2001. p.14. Available at <https://www.childsrights.org/documents/publications/wr/2001-4.pdf> Accessed 16 October, 2020.

While performing any task, the employees of every agency and organization involved in children's work shall adopt child-friendly processes by according priority to children's best interest. It shall be the duty of all to immediately help children whose lives are at risk.²⁵ About the duties towards children, Sec.17 of Children's Act states the duty of family or guardian: Father and mother both shall have an equal duty in relation to children's care, nurturing and personality development. It shall be the duty of every father, mother, other family members or guardians to care for, nurture and protect their children, make available opportunities, including for education and healthcare, to their children for their personality development, create an environment of love and affection, and properly guide them for their assured future. Father, mother, other family members or guardian shall admit every child of school-going age in school and create an environment conducive to receiving education. Father, mother, other family members or guardian shall not engage their children in labour that is detrimental to their education, health and physical or mental development. And shall not leave children under six years of age alone at residence or other places or send them elsewhere alone without being accompanied by a person who has attained majority.

Parents are the first teachers of the children and the family is the first school of the children. Every father and mother should be given equal opportunity to develop physically and mentally as much as they can without discriminating between their son and daughter. Protecting the rights of children is the first duty of all parents. All parents should be aware of their children's future, rearing, protection and development. Children cannot be free from social injustice and exploitation if parents are not aware of their children's rights.²⁶ Similarly, The State shall make necessary arrangements for providing basic needs, including nurturing, protection, health and education, for children in need of special protection based on available resources.²⁷ The obligations of the state towards children under CRC are as follows²⁸: (a) not to discriminate, (b) to take care of if ignored by parents or other responsible persons, (c) the exercise of rights, (d) parental guidance and the emerging potential of children to grow, (e) longevity and development, (f) to preserve identity, (g) protection in case of separation from parents, (h) to protect from illegal transfer or abduction of children, (i) children should be given enlightening information, (j) to be protected from abuse and neglect, (k) to protect and assist refugee children, (l) to prevent trafficking, bargaining and kidnapping; (m) social rehabilitation should be done and (n) appropriate judicial action should be taken.

25 *Children's Act, 2075*. Sec.16. (Nepal).

26 *Supra note 19*. P. 53.

27 *Supra note 25*. Sec.18.

28 *Supra note 16*.

Media has also duty to publish or broadcast information without violating child rights or without adversely affecting children's interest.²⁹

6. Provisions of Child Rights in Nepal

The Constitution of Nepal is the most notable document for providing extensive fundamental rights to children. Ten specific sub-articles are dedicated for children guaranteeing more than twenty distinct rights. The Constitution has incorporated all four principles of CRC. The principles of non-discrimination, survival and development, participation are in the chapter of fundamental rights whereas the principle of the best interest of children is in the chapter of Directive Principles, Policies and Obligation of the State.³⁰ In addition, there are specific provisions for the rights of children to justice, education and health including rights of children in conflict with law and rights against exploitation. The right to survival, protection, development and participation of children has been ensured in 10 different clauses under article 39 of the Constitution. The constitution has laid emphasis on the best interest of children through article 51(j). The Constitution is very progressive with the viewpoint of the right of the child as it has clearly accommodated the provision of basic principles of child rights.³¹ The provisions related to Right of children are presented as follows:³²

- (1) Each child shall have the right to his/her identity with the family name, and birth registration.
- (2) Every child shall have the right to education, health care nurturing, appropriate upbringing, sports, recreation and overall personality development from family and the State.
- (3) Every child shall have the right to formative child development, and child participation.
- (4) No child shall be employed in factories, mines, or in any other hazardous works.
- (5) No child shall be subjected to child marriage, illegal trafficking, kidnapping, or being held hostage.
- (6) No child shall be subjected to recruitment or any kind of use in the army, police or armed groups, neglected, or used immorally, or abused physically, mentally, or sexually, or exploited through any other means, in the name of religious or cultural practices.
- (7) No child shall be subjected to physical, mental, or any other forms of torture at home, in school, or in any other places or situations.
- (8) Every child shall have the right to child-friendly justice.
- (9) Children who are helpless, orphaned, physically impaired, victims of conflict and vulnerable, shall have the right to special protection and

29 *Supra* note 25. Sec.19.

30 Paudel, Shiva Prasad. (2017). *Child Rights in Nepal: A Comparative Analysis of Seven Constitution*. Essays on Status of Child Rights in Nepal 2017. Kathmandu: Children and Women in Social Service and Human Rights (CWISH) p.88.

31 Central Child Welfare Board.(2017). *State of Children in Nepal*. Harihar Bhavan, Pulchowok.

32 *The Constitution of Nepal*. Article 39. Right of children.

facilities from the State. (10) Any act contrary to Clause (4), (5), (6) and (7) shall be punishable by law, and children who have suffered from such an act shall have the right to be compensated by the perpetrator as provided for in law.

In addition to the special provisions for children under the Fundamental Rights and Duties of article 39, the other 11 articles are also related directly or indirectly to child development and protection.

Similarly, the Children's Act 2075, paving the way to maintain respect, protect, promote and fulfil the rights of children in Nepal.³³ This law means a lot for the children of Nepal. It builds upon certain national and international provisions that are meant to promote children's rights. Among them, CRC is of most importance. According to Section 3 of the Children's Act, every child has the right to live with dignity. The Government of Nepal, Province Government and Local Level shall take necessary measures required for preventive and security service including prevention of possible accidents, minimization of risks that may occur on the children, in order to protect the rights of the child to live and development. Provided some important rights are right to name, nationality and identity, right against discrimination, right to live and meet with the parents, right to protection, right to participate, right to freedom of expression and information, right to open organization and assemble peacefully, right to privacy, special rights of children with disabilities, right to nutrition and health, right to sports, entertainment and culture, right to education etc. which are worthy for childhood.

Schools, public bodies, private sectors as well as social organizations directly working with children shall formulate and enforce child protection standards at the institutional level, in order to prevent violence against children or child sexual abuse, ensure the protection of children and immediately take action on complaints. It shall be the liability of the school, chief of every public body, private sector and social organization to enforce the child protection standards.³⁴ Law also provides the duty of every child³⁵ to respect his or her father, mother, guardian, other family members, teachers and social service providers and obey the advice, suggestion, guidance and instruction given by them, taking into consideration of his or her best interests.

Age determination is another issue which is in debate when it comes to rightly determine the age of a child. Children's Act as mentioned some factors which is to be considered whenever there is debate in determining the age of a child. While determining the age of a child, the

33 See, *Preamble of Children's Act, 2075*.

34 *Ibid.* Sec.57.

35 *Ibid.* Sec.77.

following matters shall be taken as the basis for determining children's age:³⁶ (a) The date of birth recorded in the child's birth registration issued by the hospital, (b) If the date of birth referred to in clause (a) is not available, the date of birth recorded in the child's birth registration certificate issued by the Local Registrar's Office, (c) If the certificate referred to in clause (b) is not available, the date of birth recorded in the child's school character certificate or the date of birth recorded at the time of child's admission to the school, (d) If the certificate referred to in clause (c) or the date of birth is not available, the date recorded in the certificate of age issued by the hospital, (e) If the certificate referred to in clause (d) is not available, the age recorded in the Janma kundali (birth chart), Cheena (horoscope), notes, or the age disclosed by the father, mother, guardian or any other family member of the child or similar other relevant evidence.

Likewise, Muluki Criminal Code, 2074 is another important law which protects and promotes child right. According to Sec.13 of this Code, any act committed by a child under the age of ten years will not be considered a crime. No punishment will impose (immune from liability), if commits any offence under the age of ten.³⁷ If the age of the offender is less than eighteen years, the severity of the offence is considered to be less.³⁸ If someone forces a child by guiding, cheating, or influencing to commit a crime, child will not be held responsible.³⁹ To be a valid consent, provider (person) must be a major. If a child under the age of 18 provides consent, is not considered as consent.⁴⁰ No one should get married before the age of twenty.⁴¹ No one should sexual abuse of child and unnatural sex.⁴² It is considered rape, even if someone commits sexual intercourse to a girl with consent who is under the age of 18.⁴³ In the case of children, the court should give priority in processing, hearing and disposing of the case.⁴⁴ If a child under the age of 18 is found guilty, they should be placed in a separate juvenile detention center.⁴⁵

36 *Ibid.* Sec. 83. Similarly, *Juvenile Justice (Procedure) Rules, 2076*, also provide the basis to determining the age of children in Rule 37.

37 *Muluki Criminal Code, 2074*. Sec. 45. (Nepal).

38 *Ibid.* Sec. 39 (a)

39 *Ibid.* Sec 28.

40 *Ibid.* Sec. 20 (c).

41 *Ibid.* Sec. 173.

42 *Ibid.* Sec. 225 and 226.

43 *Ibid.* Sec 219 (2).

44 *Muluki Criminal Procedure Code, 2074*. Sec. 170 (1) (d). (Nepal).

45 *Ibid.* Sec 154 (1).

Moreover, there are over 40 laws and by-laws that are concerned with children. Child Labor (Prohibition and Regulation) Act, 2056, Breast Milk Substitution Act, 2049, Emergency Child Rescue Fund (Operation) Regulation, 2067, Inter-country Adoption Management Development Committee (Formation Order), 2067, Terms and Conditions and Process for Granting Approval for Adoption of Nepali Child by an Alien, 2065, Civil Registration Act, 2033, Child Friendly Local Governance: National Strategy and Implementation Guidelines, 2068, Standards for Operation and Management of Residential Child Care Homes, 2069. There are many more Acts and Guidelines that have provisions related to children.

Likewise, Legal Aid Act, 2054; Imprison Act, 2019; Donation Act, 2030; Cinema Making, Dissemination/ Showing and Distribution Act, 2026; Lottery Act, 2025; Printing Press and Publication Act, 2048; Pesticide Act, 2048; and Natural Calamities Rescue Act, 2039 also have some provisions that address the issues related to children. In addition, there are other acts and rules which have some concern about children namely, Physical Construction (Nirman Byawasaaya) Act, 2055; Election Offense and Punishment Act 2047; Liquor Act, 2031; Human Organ Transplant Regulation and Restriction Act, 2055; Drugs Regulation Act, 2033; Disability Protection and Welfare Act, 2039 and its rules; Firm Registration Act, 2034; Education Act, 2028; Human Trafficking and Transportation Control Act, 2063 and its rules 2064; and Tea Estate (Labour) Rules, 2050 also have provisions related to children.

Similarly, there are many institutions in Nepal for the implementation of child rights. Some of them are National Human Rights Commission, National Commission for Women, Ministry of Women, Children and Senior Citizens, Ministry of Home Affairs, Ministry of Federal Affairs and General Administration, Ministry of Health and Population, Ministry of Education, Science and Technology, Ministry of Labor, Employment and Social Security, Nepal Police, National Council for the Rights of the Child, District Administration Offices, Courts, Children's Search Coordination Center, Child Helpline, Child Rights Protection and Integration Sub-Committee, District Coordinating Committee, Village Municipality and Municipality, District-based thematic offices, Child-friendly local government municipalities, Children's Club. All these mechanism or instruments are created for the protection and best interest of the child.

In every policy, law, program and practice of the country, we can see that children are addressed, treated or evaluated differently than adults. This is because of child rights. Moreover, the reason is the principle of protection and best interest of the child. If the child is not treated differently, discrimination may persist, it may be difficult to survive and develop and may make them incapable to form their views. That is why the principle of child rights have been established.

7. Child Rights in Practice

Nepal is continuously going forward in protection and promotion of the Child Rights. During the period, the State has made constitutional provisions by recognizing the issues related to the Child Rights and protection of the Child and also by formulating laws, regulations, national policy and national work plan in order to protect their rights. Different agencies in national and local level have been constituted to transform the declared policies and programs related to the Child Rights into practice. Moreover, The UN Agencies, INGOs and NGOs stationed in Nepal have made contributions to support these activities. However, we should not forget the reality that these achievements are yet to meet the National Target Goal. Therefore, it is necessary to review the reasons for failure to achieve the goals by institutionalizing our achievements in protection and promotion of the Child Rights so that our achievement would be strong enough to protect children from violence, abuses and exploitations. Because all children have the right to be protected from harm like violence, abuse, neglect and exploitation.

Nepal provides constitutional protection of Child Rights. However, despite sound laws and policies, the rights of children have not been realized adequately and there are lapses in implementation. Access to education remains difficult owing to poverty, remoteness and inadequate efforts of schools to retain students. The situation of girl children from marginalized communities is worse compared to male children. And as this report shows, there has been an increase in sexual violence of children. Rejecting female babies in the womb and discrimination of daughters even within many families makes it difficult to grow up as a daughter in Nepal. The main reasons for this are patriarchal social and cultural values, poverty and illiteracy. Despite this, according to the United Nations Children's Fund (UNICEF), Nepal has made remarkable progress in mother and child health. Nepal has declared itself polio-free, has made commitments to improve maternal health, and succeeded in reducing infant mortality. However, challenges such as violence against children, particularly sexual violence against girls, child marriage, and menstrual taboos like having to live in a secluded hut (Chhaupadi) and leaving children to wander the streets still remain. The children from marginalized, Dalit and poor families are at higher risk.⁴⁶

The Children's Act provides a framework to design and implement child-focused programs that hold duty bearers accountable to children. In Nepal, we are often quick to make policies but often lag in its implementation, and so this act resolves this issue. If there is no implementation, the lives of children will not change. And if there is no act, there is nothing

46 Informal Sector Service Centre (INSEC). (February 19, 2020). *Nepal Human Rights Year Book 2020*. Kathmandu:.

that can be used to hold duty bearers to account.⁴⁷ There is no doubt that the situation of children over the years has been improving, which is justified by different indicators related to them. However, much more has yet to be done to create a situation where all children enjoy their full rights.

Access of children on health and education facilities have definitely improved over the years, but there are challenges in the area of child protection. Access of children to education has increased, but the quality of school education has yet to improve accordingly. All concerned should redouble their efforts and concentrate their attention to ensure the rights of children by not letting such incidents to happen. For this to happen, federal, provincial and local governments should work in collaboration with all stakeholders, and all concerned should be serious, committed and sensitive to child rights issues.

Most children in Nepal do not seem to fully realize their child rights. Children are still affected by crimes such as child marriage, child labour and child sexual abuse. Although the law envisages reforming children involved in crime into a good citizen by keeping them in juvenile correctional facilities, there are not enough quality juvenile correctional facilities and the existing juvenile correctional facilities lack the necessary physical infrastructure. Many children have psychological problems because their parents do not give them enough time and proper counselling (both parents are busy working). Therefore, in order to protect and promote the rights of the child, first of all, it is necessary to take awareness programs about the laws related to children and their provisions to the far reaches of the country. Similarly, infrastructures need to be set up for law enforcement, such as temporary protection services and rehabilitation centers.⁴⁸

Although there has been an increase in awareness of child rights and child issues from parents to children, including political parties, policy makers, executives, development activists, there is still a need to increase conceptual clarity in relation to children's issues. Due to the political instability of the country, the issue of children has not been able to become a national priority. In addition to lack of resources, there is a need for thinking and willpower in the implementation of existing laws and action plans.⁴⁹ Economic injustice keeps people in poverty and unable to meet the basic needs of children in their care. Natural disasters

47 Guragai, Dilli. (2019). *Nepal's Children's Act 2075 & what it means for the children of Nepal*. Save the Children in Nepal. Published Wednesday 9 January 2019. Available at <https://campaigns.savethechildren.net/blogs/dilli-guragai/nepals-childrens-act-2075-what-it-means-children-nepal> Accessed 18 October, 2020.

48 *Supra* note 16.

49 Dhital, Tarak. (2072). *Achievements and Challenges of the Child Rights Campaign in Nepal*. Child Rights in Nepal. Kathmandu: CWISH. P.71.

bring death, displacement and family separation. All these factors are difficult challenges that require profound social, economic and cultural change. However, Save the Children also believes that many violations of children's rights are the result of politicians' decisions about the allocation of resources.⁵⁰

8. A Few Last Words

Nepal is one of the poor and least developed countries of the world where more than half the population lives in absolute poverty and cannot fulfil their families' needs, which mainly affects the most vulnerable groups and hampers the enjoyment of children's rights. So to speak, we are not weak in the legal framework; even children are not freely enjoying their rights. First of all, child protection must be ensured by the parents and the community which surround them, then by the state. In order to ensure the child's wellbeing and superior interest, the state must establish a protection system for the child. In addition, the State must fight against the poverty and customary practices which lead and encourage discrimination and mistreatment towards children.

An effective system includes laws, politics, procedures and practices intended to prevent and fight against various problems of mistreatment, violence and discrimination that can damage a child's wellbeing. Of course, the wellbeing of each child cannot be obtained in the same way. Each child is a unique human being with specific needs. Also, his/her individual characteristics (age, gender, health, disability or not, present or absent parents, background, etc.) will allow identification of their needs in order to bring to fruition their wellbeing. Efficient protection is essential to the children's wellbeing because, as vulnerable people, they are more exposed to problems of mistreatment, exploitation, discrimination and violence. To promote child rights in Nepal, all the sectors should pay their complete attention and should properly implement the provisions provided to a child. Most importantly, children should be provided with basic needs (rights) such as food, shelter, clothes, health and above all education in practice.

50 *Supra* note 20.

***Chhaupadee Pratha**: A Theoretical Analysis in Reference to Violation of Women's Rights**

Rajendra Bahadur Singh

Abstract

Chhaupadee Pratha is an age-long old tradition prevails in the Karnali, and Far-Western Province of Nepal. It has found to have described in terms of the misbeliefs, myths, and superstitions that rest on the Hindu belief system. But, ChhaupadeePratha has multiple connotations, implications, and manifestations which are rarely browsed out in a broader sense till now. It has direct ties with the social, and cultural aspects of people, and the community. This article, therefore, has made an endeavor to delve into these social, and cultural aspects which are being helpful to sustain the ChhaupadeePratha with the help of the different social, and criminological theories developed in the field of the broader humanities, and social sciences disciplines. On the basis of the theoretical analysis of the various facets of Chhaupadee Pratha, concludes some measures to eradicate the malpractices to Chhaupadee Pratha, at the end.

1. Background

The world is full of myths. Humans get shaped by myths. In turn, they become part of the myth-making process, as well. Hence, myths guide, most of the times intrude the ways of life of humankind. Among many, some myths have stigmatized menstruation as well. According to the myths and misbeliefs prevailed in the societies, the ways of treatments to the menstruating girls, and women found to have developed. Historically speaking, once menstruation, in some ways, used to be viewed and treated as the same, all over the world.

Over time, the societies which got transformed changed their perspectives towards the menstruation. And, menstruation taboos somehow, got eradicated. Whereas, those societies which remain secluded from the modern innovations and development have still entangled with the menstruation taboos. Such societies kept the menstruation taboos intact as they used

to be. Several developing and undeveloped countries across the world are, still in the grips of the menstruation taboos. Menstruation taboos are violating basic human and women's rights. In many cultures across the globe, menstruation taboos are affecting the life and rights of women adversely.

¹Menstruation is a universal physiological process in the lives of all women. But perceptions, meanings, and practices related to it are not. It occurs in every girls, and women of a certain age-group. Menstruation is viewed and treated differently in different cultures across the globe. ²The first menstruation (menarche) occurs in between 11 and 15 years with a mean of 13 years. During menstruation period, blood and mucosal tissue (known as menses) come from uterus via vagina. ³The menstruation generally, continues to the 40s of the women although it may vary on the basis of medical condition or treatment, health condition, ways of living, etc. of girls, and women.

⁴The average life span of Nepali women is 64.5 years. Suppose, someone whose menses starts from her 13 years of age and ends with 49 years of age, she passes 36 years of her life span having menstruated. She has to observe menstruation practices/traditions upto 7 days monthly. It means, she passes 84 days in a year, and 8.5 years out of 36 years in menstruation period in her life-span. Roughly, a woman passes more than a half of life span having

-
- 1 *In the Karnali, and Far-western province of the country, the girls, and women have to stay in the hut afar from their houses for 5-7 days in the menstruation period. They have to observe some strict and harsh practices; they cannot touch their fathers and brothers, and elderly women. They are prohibited to eat milk, yoghurt, butter. Equally, they cannot touch the fruit-bearing plants, cows, water body, and places of worship. Menstruating girls and women cannot attend the educational institutions, private, and public institutions. They are also prohibited to participate in social and religious functions during the menstruations. However, the degree and type of separation/restrictions vary among the communities. No knows when this tradition starts. It has been in practise since the time immemorial to now. This tradition is one of the human-evils still exist in human-society till this post-modern era.
The Symbolic Significance of Menstruation and the Menopause: Vieda Skultans. Man, New Series, Vol. 5, No. 4 (Dec., 1970), pp. 639-651, Retrieved from: <https://www.jstor.org/stable/2799108> [Accessed on Oct. 17, 2020]
 - 2 A Dasgupta, M Sarkar, Menstrual Hygiene: How Hygienic is the Adolescent Girl? ,Indian Journal of Community Medicine, Vol. 33, Issue 2, April 2008, available at: <http://www.ijcm.org.in>, accessed on June 10, 2020
 - 3 MedilinePlus:US National Library of Medicine. Available at: <https://medlineplus.gov/menstruation.html>[Accessed on Oct. 19, 2020]
 - 4 National Population Report-2011: Government of Nepal, Ministry of Health & Population. Saugat Printitng Press, Kathmandu. available at: Website: www.mohp.gov.np/population [Accessed on Oct. 17, 2020]

menstruated. ⁵Each day, more than 300 million women are menstruating. Menstruating period covers the most active, energetic, productive, and even the most vulnerable period of girls', and women's life. There are various health, social, cultural, and religious issues associated with menstruation; various taboos have embedded with it. Therefore, this is the quite considerable period of life of girls, and women. These issues are supposed to address and redress appropriately so that the women's rights are materialized, although the adequate and appropriate search and research have not carried out in the field for.

1.2 *Chhaupadee Pratha* [छाउपडी प्रथा] : Etymological Meaning

Chhaupadee [छाउपडी] is a word from the Karnali, and Far-western Dialect of Nepali Language. It is made up of the word *chhau* [छाउ] and *padee* [पडी]. *Chhau* as a word in the Karnali, and Far-western Dialect is used both as noun and verb. *Chhau* as a noun means, untouchable or impure. And, *Chhau* as a verb means, to touch something/someone untouchable/impure or 'to menstruate'. Menstruating is called *Chhau Hunu* [छाउ हुनु] or 'to menstruate'.

Here, the word *chhau* is followed with the suffix *padee* and makes the word *Chhaupadee*. Hence, literally, *Chhaupadee* means the girls, and women who are in menstruation period; they are the impure and untouchable.

Pratha [प्रथा] means, 'tradition / practice'. Therefore, *Chhaupadee Pratha* means the practice/traditions which are associated with the *Chhaupadee*. The traditions/practices which are associated with the *Chhaupadee* are also the same to the women who give birth of child. The women who give birth of child also have to stay in shed for upto 11 days. Even, the women who give birth of still baby have to staying the same period in the shed, too.

The word *Chhau hunu* [छाउ हुनु] [to touch something/someone untouchable/impure] as a verb is seen to have used with different social and religious context or phenomenon to connote not to touch something/somebody impure/untouchable in the Karnali, and Far-western province. For instance, a mourner who is performing the mourning rites of the deceased cannot be touched. So-called upper cast married women and men having a meal at their kitchen were forbidden to touch. If someone touches them they become impure to have a meal, it was believed. Likewise, a man who is performing some special religious rites cannot be touched by women. So-called lower cast peoples were taken as impure and forbidden to touch. ⁶Touching to the mourner, so-called lower cast people, married men and women having a

5 Hennegan J, Shannon AK, Rubli J, Schwab KJ, Melendez-Torres GJ (2019) Women's and girls' experiences of menstruation in low- and middle-income countries: A systematic review and qualitative meta synthesis. PLoS Med 16(5):e1002803. <https://doi.org/10.1371/journal.pmed.1002803>

6 Acharya Sally. Thirteen Days of Mourning & Release. Available at: <https://www.hinduismtoday>.

meal at their kitchen, people performing special religious rites were forbidden to touch. If someone touches them, one becomes impure either part of who was touched or who touched them. Some purification rites used to carry out to be purified.

In course of time, such untouchability traditions associated with the persons/phenomena somehow, faded away. These are not, as such, in practise, now. Therefore, it can also be assured that taboos to *Chhaupadee Pratha* will also be eradicated, gradually.

1.3 All Practices associated with *Chhaupadee Pratha* are not adverse.

⁷Menarche, the first menstrual cycle is considered to be something of a milestone in a women's life. It is also considered to be a girl's 'transition to womanhood'. While many parts of the world, this is a hush-hush affair, meant to swept under the rug, quite opposite to it, a few parts of India, ⁸Sri Lanka, and Bangladesh celebrate it.

In the same way, in many parts of the Karnali and Far-western province, some practices associated with the *Chhaupadee Pratha* cannot be counted as malpractices. *Chhaupadee Pratha* on this ground therefore, might have been calling as 'Practice' or प्रथा, not as malpractice or कुप्रथा . ⁹Girls who menstruate the first time are provided the new clothes, and delicious and sweet food. On this occasion, parents and relatives become happy. They think now, their daughters/sisters become mentally matured; they can take the responsible roles in family and community. Their opinions get started to be heard in family decision-making. The first menstruation makes change the ways to behave with the girls in positive ways. The family members then, seek the responsible and meaningful participation of the girls in the family and social works, as well. They are given more roles in the family and social affairs after they get to have menses.

1.4 Taboos associated with the *menstruation* are not only based on the Hindu belief system.

It can be said that the type and degree of taboos to menstruation vary in the different cultures and communities in the world. Although, the minimum restriction/separation/stigmatization

com/modules/smartsection/item.php?itemid=5542 [Accessed on Oct. 19. 2020]

- 7 <https://thellogicalindian.com/story-feed/awareness/traditions-first-period-india/> , GoledGoled, Shraddha
- 8 Deborah Winslow. Rituals of First Menstruation in Sri Lanka. Man, New Series, Vol. 15, No. 4 (Dec., 1980), pp. 603-625, available at <https://www.jstor.org/stable/2801536>
- 9 The writer is originally, from the Far-western Province and educated in the Karnali Province. He has a considerable time-period of working experience in the Karnali Province. Hence, having seen the ChhaupadeePratha prevailed in those areas, he has presented these ideas.

of women during the menstruation exist across the world. ¹⁰Half of world's population gets a period every month. And, yet, even in America, there is such a stigma surrounding menstruation that the majority of girls and women feel uncomfortable talking about it. Whether the community is developed or undeveloped, wherever you live, there exist some sorts of the superstitions, and misbeliefs. These misbeliefs and superstitions have stigmatized the menstruation.

In this context, ¹¹Hindson Betham (2009) mentions that menstruation taboos universally prevailed up to the mid-twentieth century in the world although anthropologists and historians did not make these taboos the subject of research until recently. ¹²Likewise, M.Guterman and others (2007) provide that major religions of the world, without exception, have placed restrictions on menstruating women. Judaism, Christianity, Islam, Hinduism, and Buddhism have made statement about menstruation and its negative effect on women, leading to prohibitions about physical intimacy, cooking, attending places of worship, and sometimes requiring women to live separately from men.

1.5 *Chhaupadee Pratha*: A malpractice

Since time immemorial to the present, the *Chhaupadee Pratha* has been continuing in the Karnali and Far-western province of Nepal. It has been a part of the cultural lives of peoples there. The practices associated with it have embedded with the family, cultural and social life. People take them as granted.

¹³It is believed that in the Stone Age, people survived on hunting and gathering. They lived in the cave/hut. The males had to go for hunting. In their absence, they kept the menstruating women in the cave/hut so that the wild animal could not attack them by following the smell of the menstruating blood. In course of time, human accomplished the unbelievable achievements. They shifted from the hut to the skyscraper but the hut for the menstruating women remain intact in the Karnali, and Far-western province in Nepal.

-
- 10 Capatides, Christina. The Bloody Truth about getting your period in America. CBS News. May 23, 2019, available at: <https://www.cbsnews.com/news/period-the-bloody-truth-about-poverty-inequality-cbsn-originals/>
 - 11 Hindson, Betham. Attitudes Towards Menstruation and menstrual blood in Elizabethan England. *Journal of Social History*, Vol. 43, No. 1 (fall 2009), pp. 89-114, available at: https://www.jstor.org/stable/20685349?seq=1&cid=pdf-reference#references_tab_contents
 - 12 M Guterman, P Mehta, M Gibbs. Menstrual Taboos Among Major Religions. *The Internet Journal of World Health and Societal Politics*. 2007 Volume 5 Number 2.
 - 13 Basnet, Babita. CHHAUPADEE AATANKIT BANAUNE KI SURAKSHIT (In Nepali). ghatanarabichar.com. published at: <https://www.ghatanarabichar.com/176869>[Accessed on 15 Jan. 2020]

People developed various myths and misbeliefs about the menstruation. Firstly, the menstruating women were taken as the impure and untouchable. They are believed they have been cursed to have menstruated. They are restricted to touch father, brother, husband, elderly women, water bodies, religious sites, cow, fruit-bearing plant. In a way, they are restricted from the human settlement to live in a make-shift hut during the menstruation. They are forbidden to eat milk, butter, yoghurt and meat. Equally, they cannot participate in social and religious activities during the menstruation. And, they cannot attend the educational institutions, public, and private organizations. If the menstruating women do not follow the practices associated with the *Chhaupadee Pratha*, the community, family and menstruating women themselves have to bear the curse by the deities, it is believed.

It is also believed if the menstruating women live in the house, it will infuriate the god and the wrath of god will affect the entire family and community adversely. There is also beliefs that if menstruating women touch the fruit-bearing plants, it will fall off before ripen. If they cross water body, they will be dried up. If they touch their husband, brothers, father, their life expectancy will be shortened. If menstruating women are touched, one must be purified by cow- urine, the sacred substance for Hindus. Menstruation cannot be treated and viewed as the universal psychological process in lives of all girls, and women; it is the healthy sign of the maturity, and part of the reproductive system of females.

1.6 Criminalization of the *Chhaupadee Pratha*: An overview

Chhaupadee Pratha was in full practise as part of the cultural lives of the girls, and women in Karnali and Far-western province of Nepal. ¹⁴Before lodging the writ petition in the Supreme Court of Nepal against *Chhaupadee Pratha* in 2005, the Government of Nepal had some awareness raising interventions against social ill-practices including *Chhaupadee Pratha* through Ministry of Women, Children, and Social Welfare. ¹⁵In the writ petition case filed by *Dil Bahadur Bishwakarma Vs. Council of Ministers and others*, the Supreme Court issued a directive to multiple government agencies to eliminate the *Chhaupadee Pratha*. And, the Supreme Court declared it as malpractice. Consequently, the government formulated the *Chhaupadee Practice Elimination Directive* in 2008. Considering the *Chhaupadee Pratha* unscientific and inhuman, the Legislative of Nepal criminalized it in line with the directive by the Supreme Court of Nepal. Hence, *Chhaupadee Pratha* has criminalized as offence in Criminal (Code) Act-2017. ¹⁶The Criminal (Code) Act-2017 provisions that in its Article 168, (3) (4), (5), an individual convicted of crimes related with *Chhaupadee Pratha* is subject to three-month term jail and/or Rs. 3,000 in fine.

14 Action Works Nepal: A Study on Situation of Implementation Status of National Laws, Policies and Chhaupadi Elimination Guideline in Karnali, Nepal, page 9

15 Dil Bahadur Bishwakarma V. The Prime-minister, NKP 2062, D. N. 8557

16 Criminal (Code) Act-2017 available at: <https://www.ilo.org/dyn/natlex/docs/ELECTRONIC/106060/129899/F1095481449/NPL106060%20Npl.pdf>

In this context, a spontaneous question is raised that why the government of Nepal could not criminalize the *Chhaupadee Pratha* as it was killing and sustaining the multiple health and security hazards on girls, and women's lives before 2017 AD. The Constitution of Kingdom of Nepal-1990 was formulated on the principle of liberalism and theory of equality. At that juncture, the *Chhaupadee Pratha* is against of the provision set in the ¹⁷Article 11, Right to Equality in the Constitution of Kingdom of Nepal.

¹⁸Nepal also ratified the Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination Against Women in April, 1991. ¹⁹Its Article 3 stipulates that state parties shall take all appropriate measure to modify the social and cultural pattern of conduct of men and women, with a view to achieving the elimination of prejudice and all other practices based on the idea of inferiority of either sexes. *Chhaupadee Pratha* violates this provision, too.

The necessary legal measures are supposed to take to tackle the malpractices associated with *Chhaupadee Pratha* long before. But, the Government of Nepal is found to have taken the legal measures to eliminate it, lately. It can also be assumed that the Government of Nepal might think the increasing awareness and health conscious level of people would eradicate the malpractices associated with *Chhaupadee Pratha* spontaneously. The social control systems also found go vain to control the taboos to *Chhaupadee Pratha*.

It can be concluded, to eradicate the taboos necessary and sufficient legal and social measures have not been taken as much as required. The Government agencies could not go against of this cultural evil on timely manner.

1.7 *Chhaupadee Pratha* defies the laws?

Even if the *Chhaupadee Pratha* is declared as inhuman malpractice and provisioned as a criminal offence, the practices associated with it have been practicing as they used to be before the criminalization of it. The behaviors and practices that go around it hindering the smooth development of the girls. They have been victims of rape and murder. Many health and security hazards threaten the lives of girls, and women. Although, the people and community are observing the practices. The mere criminalization of the *Chhaupadee Pratha* or an offence set in the Criminal Code Act-2017 is not working towards the direction of

-
- 17 Himalayan Research Bulletin.Vol. XI, Nos. 1-3. 1991. Retrieved from: <http://www.nnfsp.gov.np/PublicationFiles/9e3da57e-7ca7-4dbc-9da2-e1063a81ad0e.pdf>. [Accessed on Oct. 22, 2020]
 - 18 CEDAW South Asia: CEDAW Status, Retrieved from: <http://cedawsouthasia.org/>. [Accessed on Oct. 22, 2020]
 - 19 Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination Against Women, available at: <https://www.ohchr.org/en/professionalinterest/pages/cedaw.aspx> [Accessed on Oct. 22, 2020]

elimination of it.²⁰ There are rarely recorded the FIR on the conviction of the crimes related with the *Chhaupadee Pratha*.

The anti-*Chhaupadee Pratha* activists have been lobbying and advocating against the observation of the *Chhaupadee Pratha* and implementation of the legal provisions set in the Criminal Code Act-2017.²¹ The *Chhaupadee* sheds are being dismantled frequently but they are again built back instantly. The law set for the anti-*Chhaupadee Pratha* is being challenged in broad day light.

2. Theoretical Considerations of the study

Although menstruation taboos are the inhuman practices, that have been still prevailed in the societies. During the menstruation period, menstruating women are banished from the houses and they have to stay in the sheds. Because of the insecure environment of the sheds, many menstruating women have been killed by suffocation, snake bites. They have been raped and killed. Still the *Chhaupadee* malpractice has not been eradicated. This study is therefore, have made an endeavor to answer some questions raised not against of the *Chhaupadee* practice but also against of the entire humanity: why does *Chhaupadee Pratha* still remain in Nepal even in this post-modern era? The hut in which menstruating women live dismantled many time in Karnali and Far-western province many time in the previous years too but they were soon built back. What made them do so? That's because destroying huts does not end the menstruation taboos.²² Mothers and sisters in these provinces still observe this tradition even though it exposes them to death. Is this because they are not afraid to die? Or, is it because their male counterparts want their mothers and sisters to dies? These questions will be attempted to answer on the basis of some socio-legal theories. And, how does the *Chhaupadee* practice has violated the women's rights? The following theoretical basis have been used to untangle the reasons of continuation of the *Chhaupadee Pratha* in Karnali, and Far-western province in the country.

20 National Human Rights Commission: *Chhaupadee Sambandi Rastriya Janchbujh Karyakram Pratibedan*. Page 17. Dec. 4, 2019, available at: https://www.nhrcnepal.org/nhrc_new/doc/newsletter/Chhaupadi_final%20report_compressed.pdf

21 Annapurna Post: Bhatkayara Bhatkiyanan Chhaugoth. August 12, 2020, <http://annapurnapost.com/news/163452>

22 My Republica: Why Chhaupadi Persist. Rajendra Bahadur Singh. Feb. 6, 2020. available at: <https://myrepublica.nagariknetwork.com/news/why-chhaupadi-persists/>

2.1. Feminists Criticism and *Chhaupadee Pratha*:

²³Lois Tyson (2014), the prominent feminist critics, opines that fates of women are so programmed with the patriarchal values that they cannot realize oppressions cast upon them. Further, they assume the patriarchal values as their own. They have programmed with the prevailed 'social values'. Then, they become what Tyson calls 'patriarchal-women' who cannot realize the oppressions cast upon them through menstrual taboos. Instead, they feel proud of observing the *Chhaupadee Pratha* and think that they are observing it for the betterment of their family and society. So, even if, they are told to live in their houses instead of sheds during menstruation, they cannot do so. On the one hand, they cannot go against 'social values' and on the other the government asks them to break those values. The question is how to untangle them from patriarchal values. It is not the fault of the women who cannot go against of the inhumanity laden practices but it is the fault on the ground of the societies which are structured and developed with such menstruation taboos.

²⁴2.2. Communitarianism and *Chhaupadee Pratha*: the community's perspective

Communitarianism came in reaction of the individualism. It seeks the intimate connection between society and individual. ²⁵Its main premise is that a person's personality and social identity are largely build on the community relationship. It prioritizes less to the development being placed on the individualisms. This belief system of the communitarian theory could have the deep implication of persisting the taboos to the *Chhaupadee Pratha*. Where there is high prioritization of the community values and importance, the individual identity and personality are obviously remain under the shadow. Individual cannot go against the menstrual taboos and malpractices. If individual dare to go against the societal values then s/he has to sustain the social boycott.

2.3. Functionalism and *Chhaupadee Practice*: *Chhaupadee Pratha* as a social value

Emile Durkheim believed that society is a complex system of interrelated and interdependent parts that work together to maintain stability, and that society is held together by shared values, language, and symbols. He believed that to study society, a sociologist must look beyond individuals to social facts such as laws, morals, values, religious beliefs, customs, fashion, and rituals, which all serve to govern social life. Here, *Chhaupadee Pratha* has

- 23 Tyson, Lois. *Critical Theory Today, A User Friendly Guide*. Routledge . 2006. London, available at: <https://www.pdfdrive.com/critical-theory-today-d8308861.html> , retrieved on 21 Oct. 2020
- 24 Kadariya, S., &Aro, A. R. (2015). Chhaupadi practice in Nepal- analysis of ethical aspects. *Medicolegal and Bioethics*, (5), 53-58. <https://doi.org/10.2147/MB.S83825>
- 25 *Stanford Encyclopedia of Philosophy*, available at: <https://plato.stanford.edu/entries/communitarianism/> , accessed on 22 Oct. 2020

established as a social practice. It has a specific functions has to carry in society, it is believed. If the practice is not followed then society will suffer from the pandemic, economic and physical loss. The gods and goddesses will fury to society. If the practice is not followed, a sort of social void will be created that in turn, create the social instability. The societies cannot bear the risk of social instability. Therefore, *Chhaupadee Pratha* as a malpractice may be continuing.

2.4. Subaltern Studies and *Chhaupadee Pratha*

Gayatri Chakravarti Spivak in her most acclaimed essay ²⁶"can the subalterns speak?" concludes females as subordinates cannot speak their rights out so that they can get their rights. In the same vein, in our societies, women are subordinate in many respects. The menstruation taboos embedded with them are violating their rights and lives although they cannot raise their voice against it. Spivak suggests people engage with the subaltern shoulder to shoulder to attain the rights of the subaltern but not to raise the voice in the absence of active and meaningful participation of the subalterns. Here, most of the campaigns or programs are being carried out in the absence of active and meaningful participation of the women. The male advocates/activists are raising the voice not taking into account the female issues seriously. Male counterparts make their ideas about the *Chhaupadee Pratha* not taking into account the opinions of their counterparts, females. Opinions of women must be valued most as *Chhaupadee Pratha* is very much concern of them.

2.5. Theory of criminalization and *Chhaupadee Practice*

The process of criminalization has to pass three phases. ²⁷First, people of the society show their revulsion towards the conduct to which they feel that such conduct will disintegrate the society and society may lose its existence. They show their response against it and start to create opinion among them to criminalize it; otherwise it will be harmful for them. In this way, they identify the conduct to which they want to criminalize and make a decision to criminalize. After the identification of the conduct to be criminalized and making decision to criminalize, the second phase of the process of criminalization of human conduct starts. This process is to draft a bill and submit it in the Legislature-Parliament. In the third phase, the parliament passes the Bill and criminalizes the human conduct as a crime.

26 Can the Subaltern Speak: Gayatri Chakravarti Spivak: *Die Philosophin* 14 (27):42-58 (1988). Retrieved from: http://abahlali.org/files/Can_the_subaltern_speak.pdf [Accessed on Oct. 17, 2020]

27 Concept of Criminalization, Penalization and Principle of Legality in Nepali Judicial Discourse: Rajit Bhakta Pradhananga. *NJA Law Journal*, v. 6 : 1 (Jan 2013 - Dec 2013)

In out context, there is found to have less discussion in the community level before the criminalization of the conducts related with the *Chhaupadee Pratha*. The two phases of the criminalization of the *Chhaupadee Pratha*, identification, and criminalization were overlooked. The Legislature-parliament criminalized the conducts without much discussion in the community level with the beneficiaries and stakeholders.

RA Duff, a criminology theorist, argues that²⁸the crimes of the societies need to be controlled by the social norms, customs, ethics, religions, and moral, etc. Thus, the criminal law must not be taken as the last resort for controlling crimes in the society. Criminalization of human conducts is not enough for controlling crimes. ChhaupadeePratha has been criminalized. But, it remains to see how much it will contribute to eradication of menstruation taboos. It is not been satisfactory till now to control the taboos to menstruation.

²⁹There are several mechanisms in a society to control the deviated conducts. Criminal law is the last and ultimate instrument to criminalize the human conduct. If other means of social control are useless or helpless to achieve a particular end, only then we should apply criminal law. It is not a panacea in itself.

³⁰ 2.6. Liberalism and *Chhaupadee Pratha*: a matter of personal Freedom

Liberalism is as a field of study under the philosophy proposes that individual need to be treated with respects as a free agent, not a means to the other individuals' ends. Liberalism further believes that individual can make a right decision for their development and well-being. In short, liberalism has a great impetus on³¹the individual well-being and individual rights. In a broader political spectrum, it stands for minimal government control over the individual pursuits, which are believed to be undertaken by individuals guided by their inherent rationality for overcoming obstacles good life. The same belief of liberalists can be implemented about the Chhaupadee Pratha. The Chhaupadee who are the rational individuals are forced to stay in the shed during the menstruation period. Their individual pursuit is being challenged. It's their individual rights that they can live in the houses if they are mistreating or not. This is their individual interest and freedom. No societal malpractices could be imposed upon the menstruating women. Unfortunately, some societal norms govern the lives of menstruating women as the means to the ends of the superstitious filled community belief.

- 28 Duff, Robin Antony. Introduction: A Theory of Criminalization. [ssrn.com online repository of research article] January 8, 2018. Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=3098143> [accessed on Oct. 23. 2020]
- 29 Concept of Criminalization, Penalization and Principle of Legality in Nepali Judicial Discourse: Rajit Bhakta Pradhananga. *NJA Law Journal*, v. 6 : 1 (Jan 2013 - Dec 2013)
- 30 Kadariya, S., &Aro, A. R. (2015). Chhaupadi practice in Nepal- analysis of ethical aspects. *Medicolegal and Bioethics*, (5), 53-58. <https://doi.org/10.2147/MB.S83825>
- 31 O'Neill O. *Constructions of Reason*. New York: Cambridge University Press; 1989.

3. Some Domestic, and International Legal Provisions related with *Chhaupadee* Malpractices

Chhaupadee practice violates human rights of women. Universal Declaration of Human Rights (UDHR) Article 25 states that ³²everyone has the right to live with adequate health care, food, clothing, housing and necessary social service. *Chhaupadee Pratha* violates the right of women as human beings. It is an extreme case of discrimination against women in the name of myths and stereotyped dogma. International Convention on Elimination of All kinds of Discrimination Against Women (CEDAW) stipulates that ³³state parties shall take all appropriate measure to modify the social and cultural pattern of conduct of men and women, with a view to achieving the elimination of prejudice and all other practices based on the idea of inferiority or superiority of either sexes. *Chhaupadee* violates this recommendation too. *Chhaupadee* is rooted in ignorance and unfounded fears, another reason why it must be completely eradicated. The world Conference on Women's Rights, the Beijing Declaration and Platform for Action has agreed that ³⁴"Women and girls' human rights are an inalienable, integral and individual part of all human rights and fundamental freedom". Vienna Declaration and the Program of Action (paragraph 38) calls for ³⁵"the eradication of any conflict which may arise between the rights of women and harmful effects of certain traditional or customary practices, cultural prejudices and religious extremes".

The Constitution of Nepal has guaranteed that ³⁶no person shall be treated with any kind of untouchability or discrimination in any private or public place on ground of caste, ethnicity, origin, community, occupation or physical condition. All forms of untouchability or discrimination shall be punishable by laws and victims of such acts shall have the right to compensation as provided for by law. The constitution also states that every woman shall have the right relating to safe motherhood and reproductive health. There shall not be any physical, mental, sexual, or psychological or any kind of violence against women. Likewise,

32 United Nations [homepage on the Internet]. The Universal Declaration of Human Rights. Available from: <http://www.un.org/en/documents/udhr/>. [Accessed on Oct. 23, 2020]

33 OHCHR: Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women. Available from: <https://www.ohchr.org/documents/professionalinterest/cedaw.pdf>. [Accessed on Oct. 23, 2020]

34 Beijing Declaration and Platform for Action: The Fourth World Conference on Women. Available from: https://www.un.org/en/events/pastevents/pdfs/Beijing_Declaration_and_Platform_for_Action.pdf. [Accessed on Oct. 24, 2020]

35 UN General Assembly, *Vienna Declaration and Programme of Action*, 12 July 1993, A/CONF.157/23, available at: <https://www.refworld.org/docid/3ae6b39ec.html> [accessed 22 October 2020]

36 *Nepal: Constitution* [Nepal], 2015 (2072.6.3), 20 September 2015, available at: <https://www.refworld.org/docid/561625364.html> [accessed 22 October 2020]

³⁷The Criminal (Code) Act-2017 provisions that in its Article 168, (1) (3), (4), an individual convicted of crimes related with Chhaupadee Pratha is subject to three-month term jail and/or Rs. 3,000 in fine. Laws do not support any kinds of oppression based on religious, social and cultural tradition.

4. How to eradicate *Chhaupadee Malpractice*?

The full facets of the *Chhaupadee Pratha* have not yet been lifted. Most often, it is identified as it has been guiding by the Hindu belief system. But, as it is discussed in theoretical discussion part, Chhaupadee Pratha has multiple facets upon which it has rested its roots. Its roots are so strongly grounded on social, cultural, and religious grounds that it has found it is quite difficult to track out and uproot them.

Chhaupadee Pratha therefore, has different social, religious, and cultural manifestations. It can only be traced and understood by analyzing in terms of the social, cultural and religious stand points cumulatively. Analyzing it from the single standpoint be it religious belief system, cultural or social, cannot be understood fully. Unless and until we do not understand it in a broader sense it would be difficult to eradicate from the society.

4.1 Debunking of superstitions associated with Chhaupadee Pratha

Wherever you live in the world, you find some sort of superstitious beliefs and myths. Nepal cannot be exception. Nepal has accomplished some political and developmental transformations. Although some peoples and societies have gripped with the superstitious beliefs and directed by the mythic beliefs. Without any logics and reasons societies have been following some malpractices: early child marriage, untouchability, gender discrimination, *Chhaupadee Pratha*, etc. Peoples and communities become the slave of the superstitions. They blindly follow them and cannot question about the superstitions.

Chhaupadee Pratha is rested on the superstitious misbeliefs. The people and community so ingrained with the misconceptions, myths, and misbeliefs to menstruation that they cannot be able to be away from them. A mere discussion, and interaction with them cannot make any sense and difference to get rid from the superstitious belief to menstruation. People could only be dispelled from the myths, which are the root causes of menstrual taboos when they are cast out from them. The misbeliefs, superstitions, and myths associated with Chhaupadee

37 Criminal (Code) Act-2017 available at: <https://www.ilo.org/dyn/natlex/docs/ELECTRONIC/106060/129899/F1095481449/NPL106060%20Npl.pdf> [Accessed on Oct. 2020]

Pratha must be debunked.³⁸ Superstitions lie in age-old traditions. Like many traditions, they continue to be enacted, but they don't really serve a purpose. Superstitions beliefs are actually causing you harm instead of bringing you luck.

4.2 Enhancing elderly men and women as key agent for transformation

The present young generation have encountered with the good education and wider exposures than the preceding generations. It seems the preceding generation has enveloped with the superstitious beliefs to Chhaupadee malpractices in deep. As senior citizens, they have more influential roles in the family and social life in the community. Unless they cannot be changed, the taboos to Chhaupadee Pratha will remain intact. Therefore, to eradicate the Chhaupadee malpractices, the elderly peoples need to be focused so that they bear the roles of eradication of the taboos to menstruation.

4.3 Base the Plan and Policies on the good practices related with Chhaupadee Pratha

Till now, the Chhaupadee Pratha has portrayed as malpractice as a whole. Menstruation itself is not considered as negative phenomena in the society. Some aspects associated with Chhaupadee Pratha, for instance, the menstrual blood is taken as impure and in turn, it is believed it makes the girls, and women makes impure/untouchable. Besides that, getting menstruation is taken as the matter of healthy sign for the girls. If a girl does not get menstruated on expected time, it becomes the matter of anxiety. Therefore, the anti-Chhaupadee Pratha activists and policy makers should take into account the multiple facets of the Pratha and address them accordingly. They can build their advocacy and lobbying from the positive beliefs about the *Chhaupadee Pratha* so that it would be easier to cope up with the problems associated with it.

4.4 Carry-out Socio-legal research on ChhaupadeePratha

Chhaupadee Pratha has social, cultural, and religious manifestations. The researches that have been carried out till now have focused on the single health, or religious/social aspect associated with the ChhaupadeePratha has been taken into consideration. Unless this Pratha is viewed and treated with multiple perspectives it could be difficult to perceive fully. Therefore, it is the most to carry out socio-legal research to browse out the multiple facets associated with the *Chhaupadee Pratha*.

4.5 Enforcement of legal provision set in the Criminal Code Act-2017

38 Harish R. Superstitions in society and steps to eradicate. International Journal of Applied Research. 2016; 2(6): 77-81. Available at: <https://www.allresearchjournal.com/archives/2016/vol2issue6/PartB/2-5-85-446.pdf>

Since the Chhaupadee Pratha related conducts have criminalized in the Criminal Code Act-2017, there have been violated the provisions set in it. Many 'Chhaupadees' have been killed or raped due to the insecure environment at the make-shift sheds although the satisfactory investigations have not carried out. And, no cases are recorded to the concern government authority for the prosecution. For the enforcement of the anit-*chhaupadee* provisions, the law enforcement agencies, and stakeholders have to conduct the discussion and interaction programs on the legal provisions set against of the malpractice associated *Chhauapadee Pratha*.

Conclusion

Chhauapadee Pratha has multiple connotations and manifestations. It has rooted in not only on the Hindu belief system. Rather, it is associated with the social, cultural, and mythic aspects of the people and community. But, it has described on the basis of the superstitious misbeliefs only. Unless it is studied in terms of the social, cultural, and developmental perspectives of the societies it is difficult to understand its multiples connotations and manifestations related with it. In turn, until it could not be browsed out its multiples connotations and manifestations, it would be difficult to eradicate the taboos associated with *Chhaupadee Pratha*. Therefore, it is essential to view and review the conceptions about the *Chhaupadee Pratha* in terms of the broader social, cultural, and religious spectrum so that it could be understood broadly to eradicate malpractices associated with it.

Corporate Social Responsibility: Eying through Human Rights Lens

Samikshya Poudel

Abstract

Human rights and Corporate Social Responsibility (CSR) are emerging concepts. Traditionally government was solely responsible for the violations of human rights. But, with the emerging concept of privatization, all the private companies are responsible to respect and promote the human rights as well as equally responsible to prevent the violation of human rights. United Nations (UN) Human Rights Council set the role of multinational corporations towards human rights. The UN Guiding Principles on Business and Human Rights set the framework for corporations to respect human rights. This paper basically deals with the situation of CSR and human rights. This paper with the analysis of the secondary sources data finds out the linkages between CSR and human rights in both the national and international context. In the context of Nepal, Constitution and various national laws has incorporated the concept of human rights and business. CSR and human rights both are connected with the "Respect, Protect and Realize" framework.

Corporate Social Responsibility (CSR)

Business simply implies involving in the delivery of goods and services. Here regarding the business, I am dealing with the private enterprises. Business is also a profession with the aim for earning profit. To be broader, business relates the production, distribution and dissemination of goods and services. Business started with the human civilization itself emerging with the concept of scarcity and fulfillment-as barter system, the system of exchange of goods and services. The way of doing business advanced and the monetary age emerged replacing barter system. Now is the age of money, securities, bonds, commercial bills, shares etc in business. Now is actually the age of Business. The decade of 1990 marks the turning point in the global business scenario as the policies of liberalization, globalization and privatization expanded the horizon of business. The skills, technology, goods, services,

ideas etc. began to get transferred from one place to another; from one country to another; and from one corner to another corner of the globe. The government's role was minimized and remained just as a prime regulator of business enterprises. Private sectors mushroomed up all around the globe.

One of the important factors of corporate governance is Corporate Social Responsibility. According to McWilliams and Siegel, 'CSR can be defined as activities in which the firm goes beyond conformity and engages in actions that appear to further some social good, beyond the interests of the firm and which is required by law. CSR is a mechanism through which business address their obligations to the local environment in which they operate. These obligations include social, environmental, moral and economic responsibilities.¹

Corporate Social Responsibility is a social investment into the community in which organizations operate, as well as the people of the organization, directly and indirectly. It is also a way for an operating firm to identify with, a share the spirit of belonging, harmonize and commune with the immediate environment as an appreciation for being allowed to operate. It strengthens the benefits of protecting the environment and improving people's working and living conditions.²

Corporate governance is guided by the rules and principles. Pursuant to the Berle-Dodd debate and the developments in contemporary corporate governance, it emerges that boards do not owe an exclusive duty to the shareholders of an institution.³ Rather, they owe a duty to all stakeholders of the institution including employees, the society and the government through its regulatory bodies. Therefore, social responsibility has taken a strong position in corporate governance since it allows corporations to go beyond meeting their legal obligations and also invest in their societies.⁴ This requirement applies to institutions within the banking sector as well. These institutions are mandated to ensure that aside from raking in profits for their stakeholders, they should also ensure that their employees have a safe work environment with fair wages, their immediate environment is kept sanitary and finally, that they exercise philanthropy in helping the less fortunate.

Both Human rights and social responsibility are equally important for the corporate governance. Human rights are the pillar of the democratic society. Without the rule of law

1 Nazir, J., & Al-zawahiri, G. (2013). Corporate Social Responsibility and Corporate Performance. *International Journal of Service Industry Management*, 10(3), 271-282.

2 Bello, K. (2006) Corporate Social responsibility. *Business Ethics*.

3 Das, P. (2019). Who Was Right Dodd or Berle?. *Available at SSRN 3374292*.

4 Jain, A., Keneley, M., & Thomson, D. (2015). Voluntary CSR disclosure works! Evidence from Asia-Pacific banks *Social Responsibility Journal*, 11(1), 2-18.

individual rights and activities cannot be protected. All the government and private activities must operate in the form of inalienable nature of human rights. Principles of equality of opportunity and remunerations in the workplace should be guaranteed. The object of a CSR model should include a concern for human rights.⁵ Companies are expected to follow the rules and regulations and are expected not to break the law even if the result is much lower than the income to be generated from it. The corporate responsibility requires the company to avoid causing or the any factors that contributes the adverse human rights impact through their any activities. In case of such occurrence, they should address such impacts and must seek to prevent or mitigate adverse human rights impacts that are directly linked with their procedures, operations, products or services by their business relationship, even though such activities have not contributed to those impacts.⁶

The duty to respect human rights provides the least conceptual and normative challenge. It is a universal duty, which means that we all are equally obligated by it. That is, the duty not to violate human rights holds for all of us equally, to the same degree, and at all times.⁷ All the corporations are obliged to protect human rights. If they unable to protect the rights of the right holder, then the human rights risks for the corporate sector will be increased. Internationally, top 10 human rights risks for the financial sector has been introduced. They are: Discrimination in lending practices; Customer Due Diligence; Sector Due Diligence; Bribery and corruption; Large-scale infrastructure and Land Development; Commodities investing; Customer and Employee privacy; Supply chains and modern slavery/human trafficking; Equal pay; Discrimination.⁸

Objective

The basic objective of this paper is:

- ♦ To explore the linkage between ‘human rights and business’ inline with Corporate Social Responsibility (CSR).

5 Falcetta, J. (2016). Social Responsibility- 8 Guiding Principles of Corporate Social Responsibility. *Available at SSRN Electronic Journal*.

6 Michalowski, S. (2013) *Corporate accountability in the context of transitional justice*. Routledge.

7 Wettstein, F. (2012). Human rights as a critique of instrumental CSR: Corporate responsibility beyond the business case. *Notizie di POLITEIA*, 18(106), 18-33.

8 Bsr.org/en/our-insights/primers/10-human-rights-priorities-for-the-financial-sector. *Available on 23th December, 2020*.

Methodology

The research is doctrinal in nature, with references drawn from secondary sources of data. E-library and Internet digital database are used. The data are presented in the form of statements.

Linkage between Human rights and CSR

The nexus of Business and Human Rights is inevitable. Whether it be production, be distribution or be consumption-humans are involved directly or indirectly in business in different roles. The issue of Human Rights in Business- the protection of human rights abuses in companies came as a major matter at the start of this century. The turning point in the transformation of the concept of Human Rights is the expansion of its scope from the State as duty bearer to the Business as respect holders. The issues of Human Rights in business are seen as a new field of research which resulted in the endorsement of "Guiding Principles on Business and Human Rights: Implementing the United Nations 'Protect, Respect and Remedy' Framework" by United Nations Human Rights Council in its resolution 17/4 of 16 June 2011.

The guiding principles starts a new way in which the abuses of Human Rights in Business also came as a field- to study, monitor, investigate and research. The guiding principle adopts the 'protect, respect and remedy' framework as its general principle. The states existing obligations is to protect, respect and fulfill human rights. The role of business enterprises is to comply with all the applicable laws and to respect human rights. When rights are breached the effective remedies should be provided to the victims.

The root cause of the business and human rights predicament today lies in the governance gaps created by globalization—between the scope and impact of economic forces and actors, and the capacity of societies to manage their adverse consequences.⁹

In the past, protection of human rights was only the responsibility of the government and its respective organizations. The problem with the traditional international law is that the responsibility for the protection of human rights lies with the state and not with any business entity. The issue thus arises whether corporations have any international obligations to protect human rights, or any such obligations that relate to business can be directly imposed on them.¹⁰ So, banking institutions are bound to respect the norms and values of human rights.

9 Ruggie, J. (2008). Protect, respect and remedy: A framework for business and human rights. *Innovations: Technology, Governance, Globalization*, 3(2), 189-212.

10 Maniruzzaman, A. F. M. (2006). Global business and human rights. *Amicus Curiae: Journal of the Society of Advanced Legal Studies*, (67), 1.

Due to civil society pressure and organizational value, some of the corporations engage in self-regulation or multi-stakeholder processes to define standards and to manage ethical issues with their operations. This corporate behavior is in line with the UDHR's call that every individual and every organ of society should engage in the protection of human rights.¹¹

Business and human rights is seemingly a recent movement; however, its roots can be found in the concept of Corporate Social Responsibility.¹² The concept of Business Sustainability and Corporate Social Responsibility are closely connected with the theme of human rights applied to the exercise of economic activity. The CSR focuses mainly on social components that are affected by business activities: mainly external stakeholders, workers, consumers, suppliers, public opinions etc. The central role assumed by the human rights and the absence of an unambiguous definition of social responsibility have placed CSR within a much border framework.¹³

Human Rights have played rather a marginal role in the description of the CSR. Mary Robinson commented that "it remains the case that virtually all of the corporate social responsibility debates around the world make no reference to international human rights standards." However, the CSR and the Human Rights are closely related. First of all, from the moral perspective CSR is interconnected with the human rights.

The debate between CSR and human rights popped up after 2010. Now the corporations do not stop with corporate obligations merely to respect human rights, but includes a duty for corporations also to take pro-active and positive step towards the protection and realization of human rights.¹⁴

The debate that evolved around this question has addressed this challenge in three distinct ways. First, it has focused on the extended reading and reinterpretation of existing international human rights legislation in order to include corporate responsibility alongside traditional state obligations.¹⁵ For example, The Universal Declaration of Human Rights, even though

- 11 Mena, S., de Leede, M., Baumann, D., Black, N., Lindeman, S., & McShane, L. (2010). Advancing the business and human rights agenda: Dialogue, empowerment, and constructive engagement. *Journal of business ethics*, 93(1), 161-188.
- 12 Chronowski, N. (2013). International and Constitutional Approach of Business and Human Rights. *Available at SSRN 2294129*.
- 13 Costa, A., & Bordignon, M. Business and Human Rights: a challenge for enterprises.
- 14 Wettstein, F. (2012). Silence as Complicity: Elements of a Corporate Duty to Sepak Out against the Violation of Human Rights, *Business Ethics Quarterly*.
- 15 International Council on Human Rights Policy (ICHRP). 2002. Beyond Voluntarism: Human Rights and the Developing International Legal Obligations of Companies. International Council on Human Rights Policy.

principally focusing on nation-states, does not exclude other institutions as duty-bearers, but explicitly states in its preamble that it applies to "every individual and every organ of society".¹⁶ Furthermore, at least in regard to the basic respect of human rights, articles 29 and 30 of the Universal Declaration as well as the corresponding articles 5 in the two Covenants state that not only states, but any person or group must resist from performing any action that might pose a threat to human rights.¹⁷

Second, it has contemplated ways to extend domestic legislation in order to include corporations' human rights conduct abroad by exploring questions of extraterritorial or universal jurisdiction in general. "It is in this sphere that the legal development of a binding duty to respect human rights will first evolve".¹⁸

Third, beyond the option of reinterpreting existing domestic and international legislation, it has focused on the design of a "new international normative regime",¹⁹ that is, on the possibility of new international codes or legislation which would directly address business and human rights.

The United Nation Human Rights High Commissioner formulates the phenomenon in respect of business. The growing reach and impact of business enterprises have given rise to a debate about the roles and responsibilities of such actors with regard to human rights.²⁰

The Guiding Principles of the United Nation, 'Protect, Respect and Remedy', have been able to designate corporations as active subjects with own responsibility; their main weak point is the lack of an obligatory nature.²¹

The Sustainable Development Goals Principle 1.1 targets the aim to eradicate extreme poverty for all people everywhere. Principle 10.4 states that every organization or country should adopt policies, especially fiscal, wage and social protection policies to achieve greater equality. Principle 16.4 targets to reduce illicit financial and arms flows by the year 2030.²² Sustainable development and living standard of the people is important factors to established human rights and corporate governance.

16 Weissbrodt, D. 2005. "Corporate Human Rights Responsibilities.

17 Frey, B. A. 1997. The Legal and Ethical Responsibilities of the Protection of International Human Rights. *Minnesota Journal of Global Trade*.

18 Muchlinski, P. 2012. Implementing the New Corporate Human Rights Framework. *Business Ethics Quarterly*.

19 Meyer, W. H. 2003. Activism and Research on TNCs and Human Rights: Building a New International Normative Regime, in *Transnational Corporations and Human Rights*, ed. J. G. Frynas and S. Pegg,

20 Ibid n (12).

21 Elvira Romero Herrera, C. What about business and human rights.

22 United Nations Department of Economic and Social Affairs for Sustainable Development.

The United Nation Guiding Principles on Business and Human Rights: The Guiding Principles outline steps for States to foster business respect for human rights; provide a blueprint for companies to manage the risk of adversely impacting human rights; and offer a set of benchmarks for stakeholders to assess business respect for human rights. “The UN Guiding Principles clarify the human rights responsibilities of business. They seek to provide the first global standard for preventing and addressing the risk of adverse human rights impact linked to business activities. If endorsed, the Guiding Principles will constitute an authoritative normative platform which will also provide guidance regarding legal and policy measures that, in compliance with their existing human rights obligations, States can put in place to ensure corporate respect for human rights.”²³

The Guiding Principles set the baseline responsibility of all enterprises as respect for human rights wherever they operate. If an enterprise is at risk of causing or contributing to an adverse human rights impact through its own activities, it should cease or change the activity that is responsible, in order to prevent or mitigate the chance of the impact occurring or recurring. In order to identify, prevent, mitigate and account for how they address their adverse human rights impacts, business enterprises should carry out human rights’ due diligence. The process should include assessing actual and potential human rights impacts, integrating and acting upon the findings, tracking responses, and communicating how impacts are addressed.²⁴

The Human Rights Council also established, under the guidance of the United Nation Working Group on the Issue of Human Rights and Transnational Corporations and Other Business Enterprises (WG), an annual Forum on Business and Human Rights. The main aim of the annual Forum is to bring all relevant stakeholders, including the wider public, in order to discuss the challenges to the implementation of the GPs and promote dialogue and cooperation on business and human rights.²⁵

The OECD Principles on Corporate Governance defines a corporate governance framework through its principles. These principles are: compliance with regulatory requirements; equitable treatment of all stakeholders; full and fair disclosure of all material information, particularly on the accuracy of any financial information and finally; respect for norm of business ethics and social responsibility.²⁶

23 United Nations Human Rights, *The Corporate Responsibility to Respect Human Rights – Alternative Guide*, Nov 2011.

24 United Nations Human Rights, *The Corporate Responsibility to Respect Human Rights – Alternative Guide*, 2012.

25 Davitti, D. (2017). Business and Human Rights in the United Nations Special Procedures System. In *The United Nations Special Procedures System* (pp. 315-335). Brill Nijhoff.

26 *OECD Principles of Corporate Governance, Organization for Economic Co-operation and*

The Basel Committee on Banking Supervision also came up with particular banking governance frameworks meant to guide banking supervisors in the promotion and adoption of solid corporate governance practices. While the Basel Committee's guideline was largely borrowed from the OECD principles of corporate governance, they were modified to fit within the needs of financial institutions. The major principles highlighted by the Basel committee were: setting appropriate definitions of the responsibility and accountability of the Board; establish solid corporate strategies and values and communicate them to the Banking Industry; monitor qualifications of Board members ensuring that they are not only appropriately qualified but that they also have a clear understanding of their corporate governance role, their ability to exercise sound judgment about bank affairs and independence from undue influence; the senior management and Board of financial institutions should properly utilize the resources and work given by both internal and external audit functions; compensation policies should be consistent with the corporate culture of the respective banking institutions, its long-term culture and control environment and finally; the board and senior management should be well versed with the respective institution's operational structure including the jurisdictions under which the institution operates and structures that may impede transparency.²⁷

The Ten Principles of the United Nations Global Compact are the results of international human rights instruments. It talks about the principles regarding human rights, labor, environment and anti-corruption. Business should protect and support the internationally proclaimed human rights and should ensure that their activities should not abuse the human rights. Business should promote the freedom of association and recognize the right of collective bargaining and more. Business should take the responsibility towards environment and society. Also, business should work against corruption in all its forms including extortion and bribery.²⁸

International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights (ICESCR) also includes the rights to education, fair and just conditions of work, an adequate standard of living, the highest attainable standard of health; and social security.²⁹

The Tripartite declaration of principles concerning multinational enterprises and social policy (MNE Declaration) is the ILO instrument that provides direct guidance to enterprises

Development, Paris, France, 1999.

27 Basel Committee, *Enhancing Corporate Governance for Banking Organizations, section II, Bank for International Settlements, CH-4002 Basel, Switzerland, 2006.*

28 *The Ten Principles of the UN Global Compact.*

29 *International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights (ICESCR). 1966.*

on social policy and inclusive, responsible and sustainable workplace practices. The aim of the Declaration is to encourage the positive contribution which multinational enterprises can make to economic and social progress and the realization of decent work for all; and to minimize and resolve the difficulties to which their various operations may give rise. These principles do not aim at introducing or maintain inequalities of treatment between multinational and national enterprises.³⁰

Framework for CSR and Human Rights

Human Rights related contributions to the CSR literature can be divided roughly in three overlapping waves. First one is starting in the mid-1980s, the second one starting with the child labor controversy in the early to mid-1990s and the third wave starting with the creation of the position of the UN Special Representative of the Secretary General (SRSG) in 2005.

The first wave of human rights related contributions to the CSR to emerge in the mid-1980s.

³¹ Rather narrowly on the domain of child rights and employment. In the apartheid South Africa in the late 1980s the question of workplace discrimination and traditional labour issues were on rise. This was linked with the questions of human rights abuses, the questions of corporate responsibility and the role of business in the zones of conflict. The relationship of business with the government was also on the scene.

This slow expansion of the focus beyond labor practices accelerated phase of contributions ³² with the emergence of the business and human rights debate for the focus of CSR. This expanding focus was "institutionalized" with the introduction of the Global Compact in the year 2000. The UN Global Compact explicitly distinguishes between general human rights principles (principles 1 and 2) and principles critically addressing labor practices (principles 3, 4, 5, and 6).

The controversy led the creation of the position of the SRSG in 2005 marks the transition into the phase. Both the UN Draft Norms as well as the creation of the position of the represented attempts to integrate business more formally into the international rights regime, which contributed to the widening of the gap between the debates business and human rights and on CSR.

30 International Labour Organization.

31 Andiappan, P., M. Reavley, and S. Silver. 1990. Discrimination against Pregnant Employees: An Analysis of Arbitration and Human Rights Tribunal Decisions in Canada, *Journal of Business Ethics*.

32 Chandler, G. 1998. Oil Companies and Human Rights, *Review. Business Ethics: A European Review*.

John Ruggie's appointment as the SRSG in 2005, finally, heralded the third of contributions. Especially the publication of his "Protect, Respect and Remedy Framework" three years later in 2008 significantly lifted the profile of the business and human rights debate in CSR circles. It triggered a remarkable increase not in conceptual publications in the intersection of CSR and human rights,³³ but also of conferences and symposia, conference contributions, well as special issues on the topic by the leading journals in the field.

A) Moral Obligation of CSR, novice idea of HR and Business

Any human right, as Henry Shue argued in his seminal work on "Basic Rights", corresponds to a "tripartite typology of duties." For each right, as he argues, there are three types of correlating duties, "all of which must be performed if the basic right is to be fully honored." The three types of obligations are the duty to avoid depriving, the duty to protect from deprivation, and the duty to aid the deprived, or in slightly different terminology the duty to respect human rights, the duty to protect human rights, and the duty realize human rights. This typology underlies also Ruggie's tripartite framework.

a) Obligations to respect Human Rights

Rather than asking us to actively perform certain actions to refrain from actions that may be harmful to other people. Any agent is obligated to not knowingly engage in activities that may contribute to the violation of another human being's rights. Because of the causal link between specific actions and the harm in which they result, such negative duties are universal; they apply to everyone in the same manner and to the same extent. Therefore, from a moral point of view, there is no plausible argument why corporations should be exempt from them. This does not only concern direct human rights violations of corporations, but also and perhaps especially indirect ones, i.e. cases in which corporations are not the primary perpetrators, but rather aid and abet human rights abuse committed by third parties such as host governments or suppliers and contractors in the company's value chain.

b) Obligations to protect Human Rights

To limit corporate human rights obligations to the category of the duty to respect frequently falls short when dealing with cases of corporate complicity. What is expected of corporations is that they protect the workers of contractors from the abuse, rather than to merely demonstrate their respect for human rights by cutting their ties with the violators. Tom Campbell³⁴ sees

33 Arnold, D.G. 2010. Transnational Corporations and Duty to Respect Human Rights. *Business Ethics Quarterly*.

34 Campbell, T. 2006. A Human Rights Approach to Developing for Multinational Corporations, *Business Ethics Quarterly*.

it as "a part of the obligations of MNCs to do what they can to place pressure on abusive governments" when human rights are at stake. A corporation which is in a position to put pressure on governments which systematically sideline this fundamental obligation may justifiably face the accusation of complicity if it fails to take a stance in favor of human rights.

C) Obligations to realize Human Rights

The third category of corporate human rights obligations deals with the realization of unfulfilled human rights claims and thus typically with so-called second generation social and economic human rights. The normative problem connected to assigning responsibility for such rights is twofold. First, as Henry Shue³⁵ pointed out, they demand full coverage without, however, giving rise to universal duties. Thus, they "need to be divided up and assigned among bearers in some reasonable way." As such, their fulfillment by definition depends on collaborative solutions involving a variety of different agents and agencies. Second, the violation of socio-economic rights often - although not always - is the result of complex systemic interactions between a wide variety of different agents. Justine Nolan and Luke Taylor³⁶ focus that corporate human rights obligations must not be limited rights, but must be extended to cover socio-economic rights disputed even by John Ruggie.

CSR and Human rights in Nepal within framework of National Law

Constitution of Nepal, 2072 has guaranteed the rights to live with dignity, liberty and freedom of expression, freedom to practice any profession, carry on any occupation, and establish and operate any industry, trade and business in any part of Nepal as fundamental rights.³⁷

The Company Act on the other hand purely regulates operations of companies including banking institutions by highlighting the legal limits within which these companies may conduct their businesses.³⁸ This is through controlling three aspects which are the incorporation, management and winding up of companies. Considering that the BAFIA Act of 2017 stipulates that all banks in Nepal should be Public limited Companies, the Company's Act plays a more significant role seeing as Public Limited Companies impose limited liabilities on the shareholder and this also brings to light the possibility that upon solvency,

35 Shue, H. 1988. Mediating Duties, *Ethics*.

36 Nolan, J., and L. Taylor. 2009. "Corporate Responsibility for Economic, Social and Cultural Rights: Rights in Search of a Remedy?", *Journal of Business Ethics*.

37 Constitution of Nepal, 2072.

38 Kandel, L.R. (2018). Corporate Social Responsibility in Nepalese Commercial Bank with Reference to Bank of Kathmandu Limited. *NCC Journal*, 3(1), 90-99.

the corporate veil might be pierced, and shareholders attain liability of the company's debts. Companies should support and respect the protection of international human rights within their sphere of influence; and make sure their own corporations are not complicit in human rights abuses. Companies also may consider standards proposed by international, regional or local stakeholder groups. Companies ought to undertake a systematic assessment of the human rights impact of their operations, as well as the operations of key business partners. Companies should not engage in acts that violate human rights, and should not be complicit in human rights violations. Companies should seek input from a broad range of stakeholders prior to establishing policies, practices, and systems of accountability to manage successfully the implementation of a human rights policy.³⁹

Good Governance (Management and Operation) Act, 2064 objective is to making public administration of the country pro-people, accountable, transparent, inclusive and participatory and should be corruption free and smart administration, financial discipline and efficient management of public work.⁴⁰ Securities Act, 2007 also states that every transaction in securities should be carried on through it in a transparent, fair and regular manner. Business person must maintain the operation of securities business fair and of high standards. Every act should be done in good faith.⁴¹ All the elements (objectives) mentioned in these acts are common goal for both human rights and corporate governance. The Preamble of Foreign Investment and Technology Transfer Act, 2019 (2075) states that, the laws relating to foreign investment and technology transfer to make national economy competitive, strong and employment oriented through mobilization of the maximum means and resources for economic prosperity to achieve economic growth through industrialization. It also states that, department should create conducive environment for the establishment and operation of industries to be established with foreign investment.⁴²

The final instrument is the Nepal Rastra Bank which is the monetary, supervisory and regulatory body of all institutions within the financial and banking sector in Nepal. Under its ambit, the Nepal Rastra Bank regulates commercial banks, micro-finance institutions and all financial institutions.⁴³ The establishment of the Nepal Rastra Bank ushered with it a new set

39 UN High Commissioner for Human Rights, *Business and Human Rights: A Progress Report*.

40 Kharel, S., Magar, S., Chaurasiya, N., Maharjan, S., & Rijal, C. P. (2019). Transparency and accountability in the Nepalese corporate sector: a critical assessment. *Quest Journal of Management and Social Sciences*, 1(1), 1-25.

41 *Securities Act*, 2007.

42 *The Foreign Investment and Technology Transfer Act*, 2019 (2075).

43 Nepal Rastra Bank (2013), *Bank Supervision Report*, bank Supervision Department, Nepal Rastra Bank, Baluwatar, Kathmandu, Nepal, April 2013.

of rules and regulations that were directed towards improving operations and liberalization of the banking sector.

The establishment of solid internal and external controls and audits has been emphasized upon by both the Basel Committee and the OECD Principles. The standards establish that the banks maintain the primary responsibility to ensure internal control systems all while ensuring that independent auditors have the opportunity to regularly monitor and assess the internal control system. Based on these directives, most Nepalese banks established internal audit committees in addition to engaging external auditors whose mandate is to ensure that the controls in place are adequate. Audited records are published every year in the Banks' annual reports. However, these audit reports are often consolidated, and this highlights a major gap which is the lack of separate reporting on the efficacy of the internal control system of the banks.⁴⁴ These reports enhance the moral grounding of the business sector.

Adhikari reports that one of the most commendable efforts of Nepalese banking institutions is that they have done exemplarily well when it came to disclosure of material matters in line with the recommendations from the Basel Committee.⁴⁵ Some of the issues that banks now report on are profitability ratio and accounting standards. This information is crucial when it comes to informing all the relevant stakeholders about the performance of the financial institutions. Moreover, reporting has been made much easier seeing that aside from the reports made on the annual reports, one of the agendas on every annual general meeting is reporting on material matters regarding the company. It therefore suffices to say that banking institutions in Nepal perform very well when it comes to this aspect.

Pursuant to its regulatory role, the Nepal Rastra Bank in 2017 issued a circular communicating that all banks were now required to set up corporate social responsibility fund. These funds would be allocated at least 1% of the companies' net profit.⁴⁶ This was a landmark regulation in Nepal seeing as Corporate Social Responsibility is not a mandatory program and any contributions made by any company in the private sector were being done so purely voluntarily. Before this directive, banks and financial institutions saw CSR as a voluntary or charitable activity they could undertake if they wished.⁴⁷ However, the directive by Nepal Rastra Bank meant that all banking institution had a duty to conduct CSR efforts. While

44 Sharma, N. (2014). Extent of Corporate Governance Disclosure by Banks and Finance Companies Listed on Nepal Stock Exchange. *Advances in Accounting*, 30(2), 425-439.

45 Ibid n (5).

46 Acharya, S. (2018). *Improving corporate governance in Nepalese financial institutions to promote growth and performance* (Doctoral dissertation, The University of Waikato).

47 Upadhyay-Dhungel, K., & Dhungel, A. (2013). Corporate social responsibility reporting practices in the banking sector of Nepal. *Banking Journal*, 3(1), 61-78.

the responsibility to undertake CSR was already assumed, most institutions limited their activities to philanthropic gestures.

Industrial Enterprise Act 2073 (2016) chapter 9 section 48(1) states about the Corporate Social Responsibility; whereas it makes mandatory to allocate at least 1% of the annual profit to be utilized towards corporate social responsibility by the medium and large industries, though there is no clarity to calculate on pre-tax profit of post-tax profit.⁴⁸ The misconception that CSR revolved around carrying out philanthropic activities for the society made these institutions blind to the fact that it was possible to conduct CSR by just sticking to an ethical and moral business model. That way, even those institutions that lacked robust CSR funds would be able to undertake their own activities.

All the norms of these are connected with the human rights. As per the section 2 (f) of National Human Rights Commission Act, 2068 (2012) defines human rights as the rights related to life, liberty, equality and dignity of a person.⁴⁹ The concept of equality, equity, fair trial also comes under the human rights. So, in the basis of this definition, every organization are equally responsible to treat every individual (either their clients or employees) equally without any discrimination on any grounds. Lack of due process, dignity and equality, then fair trial does not exist; which is also established by Honorable Supreme Court in the case NKP 2060, no.11/12, judgment no 7295. If the organization did not take any action for a long time when they need to take; then later, neither they can allow to take an action nor allow to black list the name of the person.⁵⁰

Sushila Pokhrel v Nepal Bank Limited, Rajbiraj et al: If any person (except indebted person) is being held liable and confiscated their property without any reasonable reason; in that situation, it considers that the bank itself is violating the rule of law. Section 47 a (1) of Rastriya Banijya Bank Act, 2031 does not mean to intervene and seize the property of others except indebted person. So, in the name of rule followed, other banks should not go beyond the rule of law.⁵¹ Innocent person should not be punished at any cost. Constitution has guaranteed the right to justice, right to property, right to a fair trial, right to live dignified life as the fundamental rights. So, every institution including banking institution must follow the rule of law.

To maintain human rights friendly environment in the corporate sector, the government of Nepal has also introduced action plan for it. Fifth national human rights action plan of Nepal Government has encouraged the financial and business institutions to follow the

48 *Industrial Enterprises Act (IEA)* [2016].;

49 National Human Rights Commission Act, 2068 (2012).

50 *Nepal Kanun Patrika*, 2060, no. 11/12, judgement no. 7295.

51 *Sushila Pokhrel v Nepal Bank Limited, Rajbiraj et al*, Supreme Court Bulletine year 17, no. 10, pg 6.

‘Guiding Principles of the United Nation on Business and Human Rights’ on their day-to-day activities.⁵²

Looking at the above all Laws of Nepal regarding the Corporate sector, it is essential to come up with the framework of "Protect, Respect and Realization". The Corporate sector, both the financial and non-financial should obey the rule of law and most importantly the ethical and moral aspect in the operation of their business to fit in the above framework.

Conclusion

In today’s world, corporations and the concept of human rights are connected together with each other due to the concept of privatization and globalization. Human rights risks being integral to business risks and business ethics. Every organizations should respect and should promotes the rights of the people of the society. Companies should monitor and evaluate the effectiveness of system to manage and to respond the human rights risk and also ensure the remediation process in case of any human rights violation in respective companies. An independent duty of care on the part of companies to respect human rights as well as companies has responsibility to respect human rights without infringing rights of others. So, a company either private or public should be under the framework of 'Respect, Protect and Realization'. They must ensure dignity, fairness, equality. Practices of human rights create the sound environment within companies; which results better performances of the organization.

Every organization’s success depends upon the effectiveness of governance and financial performances. Financial institutions being Social Corporations should work and make a threshold to help the government to establish right against poverty of the people. Regulation of the financial organization should incorporate the provision to provide loan to the poor people in a minimal interest or zero interest as per the non-discrimination approach to achieve sustainable development as well as to uplift living standards of the people. Corporations have come to recognize that part of being a good corporate citizen includes respecting the human rights of those who come into contact with the corporation in some way. The factor risking the human rights in the corporate sector should be mitigating through amending corporate laws and implementing them seriously. Government can increase the awareness and accountability of corporations with regard to the impact of their activities on human rights.

52 *FY 077/78-2081/82 Government of Nepal- Office of the Prime Minister and Council of Ministers 3.2.5 (3).*

संवाहकमा अङ्क १ देखि १७ अङ्कसम्म प्रकाशित लेखका शीर्षक र लेखकहरू

१. खाद्य अधिकार

- अङ्क १, शीर्षक: खाद्य अधिकार, खाद्य सम्प्रभुता तथा खाद्य सुरक्षा, लेखक: राजुप्रसाद चापागाई, पृष्ठ १-१७
- अङ्क ३, खाद्य सम्प्रभुता तथा खाद्यसम्बन्धी हक, कृष्णजीवी घिमिरे, पृष्ठ ५२-६५
- अङ्क ५, कर्णालीमा खाद्य अधिकारको अवस्था: एक विश्लेषण, विष्णुप्रसाद तिमिल्सेना, पृष्ठ १-३६
- अङ्क ७, नेपालको सन्दर्भमा खाद्य अधिकार र मानव अधिकार, कृष्णजीवी घिमिरे, पृष्ठ ३५-९९

२. दलितका अधिकार

- अङ्क १, मधेशी दलितको मानव अधिकार अवस्था समस्या र समाधान, विनोदकुमार विश्वकर्मा, पृष्ठ ३८-५५
- अङ्क ३, Crime of Caste Based Discrimination and Untouchability, रेवतीराज त्रिपाठी, पृष्ठ १५२-१६०
- अङ्क ४, दलितको मानव अधिकार अवस्था: स्थलगत अध्ययन, विनोदकुमार विश्वकर्मा, पृष्ठ २६-५९
- अङ्क ५, नेपालमा दलित समुदायको मानव अधिकार र मानव मर्यादा, भक्त विश्वकर्मा, पृष्ठ १०६-११९
- अङ्क ९, जातीय भेदभाव तथा छुवाछुतसम्बन्धी अपराध, रेवतीराज त्रिपाठी, पृष्ठ १-५४
- अङ्क ११, जातीय छुवाछुत अन्त्यका लागि धार्मिक क्षेत्र, केशवप्रसाद चौलागाई, पृष्ठ ९४-१०६

३. महिला अधिकार

- अङ्क १, Woman Rights to Reproductive Health, पुष्पा पोखरेल, पृष्ठ ५७-६६
- अङ्क १, Woman Migration to Gulf Countries, जायश्वर चापागाई, पृष्ठ ६७-७६
- अङ्क २, Woman on Move for Foreign, डा. गोविन्द सुवेदी, पृष्ठ १०१-११३
- अङ्क २, ...Rape Victims, सलिना काफ्ले/उदय रेग्मी, पृष्ठ १३८-१५१
- अङ्क ५, महिलाका मानव अधिकार र हिंसाको स्थिति, लिप्तबहादुर थापा, पृष्ठ ९०-१०५
- अङ्क ५, Growing Challenges of Domestic Violence, सलिना काफ्ले, पृष्ठ १२०-१३३
- अङ्क ६, Woman Migrant Workers' Problems and Prospects- सलिना काफ्ले, पृष्ठ १२१-१३५
- अङ्क ९, महिनावारीजन्य प्रचलन र महिला अधिकार, लेखक: वसन्त अधिकारी, पृष्ठ १३९-१५४
- अङ्क ९, Addressing Gender Justice, इन्दु तुलाधर, पृष्ठ १५५-१६५
- अङ्क १२, Situation of Women's Access to Justice in Nepal प्रेमबहादुर थापा, पृष्ठ १३७-१५३
- अङ्क १४, वैदेशिक रोजगारको लैङ्गिक पक्ष, मञ्जु गुरुङ, पृष्ठ ६७-७
- अङ्क १४, आप्रवासनको सेरोफेरोमा घरेलु महिलाकामदार, शरु जोशी, पृष्ठ ५७-६६
- अङ्क १५, विकासमा महिला सहभागिताका विविध पक्ष र नेपाल, कल्पना नेपाल आचार्य, पृष्ठ ७१-९१

४. सङ्क्रमणकालीन न्याय

- अङ्क २, सङ्क्रमणकालीन न्यायका सन्दर्भमा बेपता... महेश शर्मा पौडेल, पृष्ठ ७१-१००
- अङ्क २, Transitional Justice, तेजमान श्रेष्ठ, पृष्ठ १६-३१
- अङ्क ५, Transitional Justice Process, ऋषिकेश वाग्ले, पृष्ठ १३४-१४८

- अङ्क ५, सङ्क्रमणकालीन न्यायको पद्धति र नेपालको सन्दर्भ, टेकनारायण कुँवर, पृष्ठ ५८-७४,
- अङ्क ११, The Slow Train to Transitional Justice, घनश्याम खड्का, पृष्ठ १-५४
- अङ्क १२, नेपालको सङ्क्रमणकालीन न्याय र मानव अधिकार: कृष्णजीवी घिमिरे / मीना गुरुङ, पृष्ठ १५-३८

५. मानव अधिकारसम्बन्धी संस्था

- अङ्क १, मानव अधिकारसम्बन्धी राष्ट्रिय संस्थाहरू: ओमप्रकाश अर्याल, पृष्ठ ६७-८०
- अङ्क १, Role of the NHRIs for Human Rights...मोहना अन्सारी, पृष्ठ ६८-७७
- अङ्क ४, मानव अधिकारसम्बन्धी सङ्घात्मक देशहरूको भोगाइ, राजु चापागाई, पृष्ठ ६०-७०
- अङ्क ७, राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग र अन्य आयोग ओमप्रकाश अर्याल, पृष्ठ १००-१२७

६. मानव अधिकारसम्बन्धी प्रणाली

- अङ्क १, Human Rights System in Nepal, रज्जितभक्त प्रधानाङ्ग/श्रीप्रकाश उप्रेती, पृष्ठ १-२१
- अङ्क २, मानव अधिकारको विकासक्रम, ललितबहादुर, बस्नेत पृष्ठ १-१५
- अङ्क २, Role of the National Human Rights, सूर्यबहादुर देउजा, पृष्ठ ५१-७०
- अङ्क ३, आयोगले स्वयम मुद्दा गर्न पाउने अधिकार, श्रीराम अधिकारी, पृष्ठ ६६-७६
- अङ्क ४, Electoral System for Strengtling Democratic Institution, चन्द्रकान्त ज्ञवाली, पृष्ठ १५५-१६९
- अङ्क ३, Public Security, Rule of Law and Human Rights, शोभाकर बुढाथोकी, पृष्ठ १३१-१४०
- अङ्क ३, आयोगका विगतका उपलब्धि र अबको बाटो, डा. अश्वस्थामाभक्त खरेल, पृष्ठ ११०-१३०
- अङ्क ३, Accontability to Past Abuses, नवराज थपलिया/करुणा पराजुली, पृष्ठ १६१-१७१
- अङ्क ४, मानव अधिकार र राष्ट्रिय सुरक्षा, डा.महेन्द्रजंग शाह, पृष्ठ ८७-१०२
- अङ्क ६, Indivisiblity of Human Rights, घनश्याम खड्का, पृष्ठ १३६-१४९
- अङ्क ७, रामाअआ : सिफारिस र कार्यन्वयनको अवस्था, वेदप्रसाद भट्टराई/श्याम काफ्ले, पृष्ठ १२८-१५४
- अङ्क ८, ऐतिहासिक विकासक्रममा नेपालको मानव अधिकारको अवस्था, श्रीरामप्रसाद उपाध्याय, पृष्ठ १६५-१८१
- अङ्क ९, A Theoretical Overview of the NHRIS टेक ताम्राकार, पृष्ठ १८१-१९२
- अङ्क १२, Unleashing the Paris Principles in the Context of Nepal डा. हरिवंश त्रिपाठी, पृष्ठ १०३-१२०
- अङ्क १२, मानव अधिकारका अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेजहरू र यसको सान्दर्भिकता, डा.अश्वस्थामाभक्त खरेल, पृष्ठ ६४-९०
- अङ्क १५, मानव अधिकारको वर्तमान अवस्थाको विश्लेषण, यज्ञ अधिकारी, पृष्ठ १३
- अङ्क १७, Human Rights Agenda in the Sustainable Development Goals 2030, Nava Raj Sapkota, पृष्ठ ९३-१०७

७. विषयगत मानव अधिकार

- अङ्क २, मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार, टेकनारायण कुँवर, पृष्ठ ११४-१३७
- अङ्क २, Safe Foreign is Myth for Nepali Migrant workers, सोम लुङ्गेल, पृष्ठ १७४-१८२
- अङ्क ४, अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू :मानव अधिकार, सुर्देशन सुवेदी/मनिस प्रसाई, पृष्ठ १-२५
- अङ्क ५, Human Rights Situation Of Hayu and Surel, वीरबहादुर बुढा मगर, पृष्ठ १८१-१९४
- अङ्क ८, Reflections on the Right to Development, नवराज सापकोटा / कैलाशकुमार सिवाकोटी, पृष्ठ १८१-१९

- अङ्क ८, नेपालमा वादी समुदायको मानव अधिकारको अवस्था, महेश शर्मा पौडेल, पृष्ठ १-३९
- अङ्क ८, मानव बेचबिखन तथा ओसारपसारसम्बन्धी अपराध, टेकनारायण कुँवर, पृष्ठ १३१-१६४ अङ्क ११,
- यौनिक तथा लैङ्गिक अल्पङ्ख्यकको अधिकार अवस्था, डा. टीकाराम पोखरेल, पृष्ठ ८०-९३,
- अङ्क १७, वातावरणको अधिकार, वातावरणीय शिक्षा र यसको प्रभाव, किरणकुमार बराम, पृष्ठ ६८-९२

८. आप्रवासन/मानव बेचबिखन

- अङ्क २, Safe foreign is myth for Nepali Migrant workers, सोम लुइटेल, पृष्ठ १७४-१८२
- अङ्क ७, Bilateral Labour Agreements With Destination Countries, सोम लुइटेल, पृष्ठ १५५-१९३
- अङ्क १४, International Labour Standards forMigrants Workers, Neha Choudhary, पृष्ठ १२२-१३८,
- अङ्क १४, Human Rights Challenges of Migrant Workers ..., Anurag Devkotaabd Arati Shrestha, पृष्ठ ८९-१०२
- अङ्क १४, भारतमा नेपाली श्रम प्रवासन: समस्या र चुनौती, दिनेश रेग्मी, पृष्ठ ८९-१०२
- अङ्क १४, आप्रवासी श्रमिक भर्ना अभ्यास र मानव अधिकार ज्यादती, रामेश्वर नेपाल, पृष्ठ ८९-१०२
- अङ्क १४, कामदारलाई अधिकार दिलाउन मिडियाको भूमिका: कतार अध्ययन, होम कार्की, पृष्ठ ३९-५६

९. बाल अधिकार

- अङ्क ४, Role Of Child Reform Homes, पुष्पा पोखरेल/शारदा तिमिल्सेना, पृष्ठ ११९-१३८
- अङ्क ४, Growing Challenges Of Child Marriage, सलिना काफ्ले, पृष्ठ १०३-११८
- अङ्क ४, Legal Regime Punishment to Children, शिवप्रसाद पौडेल, पृष्ठ १३९-१५४,
- अङ्क ६, Juvenile Justice in Nepal, रामकान्त तिवारी, पृष्ठ ९५-१२०
- अङ्क १२, मधेशी दलित बालबालिकाको अवस्था, विनोदकुमार विश्वकर्मा विमल पृष्ठ ३९-६३

१०. आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकार

- अङ्क १, Ensuring Human Rights through Better Social Protection, लोकनाथ भुषाल, पृष्ठ २२-३४
- अङ्क ४, बुद्ध धर्म र मानव अधिकार, कैलाशकुमार सिवाकोटी, पृष्ठ ७१-८६
- अङ्क ५, Undermining our Cultural Value, डा. नारायणप्रसाद घिमिरे, पृष्ठ १६३-१७०
- अङ्क ११, आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकार, बलराम राउत, पृष्ठ ५५-७९
- अङ्क ११, Religious Peace Building in Nepal, शोभाकर बुढाथोकी, पृष्ठ ८०-९३
- अङ्क १७, Child Rights: Provisions and Conditions, Achyut Mani Neupane पृष्ठ १०८-१२४

११. मानव अधिकार र विपद्

- अङ्क १, Earthquake and Human Rights, माधव रेग्मी, पृष्ठ ३५-३९
- अङ्क ३, भूकम्प, मानव अधिकार र राज्यको दायित्व, डा.टीकाराम पोखरेल, पृष्ठ ७७-९१
- अङ्क ६, नेपालमा विद्यालय शिक्षा र यसमा भूकम्पले पारेको असर, डा. अश्वस्थामाभक्त खरेल, पृष्ठ १-३५

१२. ज्येष्ठ नागरिकका अधिकार

- अङ्क १०, ज्येष्ठ नागरिक विशेषाङ्क
- अङ्क ५, नेपाल ज्येष्ठ नागरिकहरूको अवस्था, राष्ट्रिय ज्येष्ठ नागरिक महासङ्घ, पृष्ठ ३७-५७

- अङ्क १७, Chhaupadee Pratha: A Theoretical Analysis in reference to violation of women's Rights, Rajendra Bahadur Singh, पृष्ठ १२५-१३९

१३. न्यायमा पहुँच

- अङ्क १, अपराध पीडितको हक, शङ्करकुमार श्रेष्ठ, पृष्ठ ५६-६६
- अङ्क २ अपराध पीडितको हक, संजीवराज रेग्मी, पृष्ठ २७-४०
- अङ्क २, नेपालको संविधानमा मौलिक हक, चन्द्रकान्त ज्ञवाली, पृष्ठ १५२-१७३
- अङ्क ३, नेपालको मेलमिलाप प्रक्रिया ...गोविन्द शर्मा बन्दी, पृष्ठ ४१-५१
- अङ्क ३, Public Security, Rule of Law and Human Rights, शोभाकर बुढाथोकी, पृष्ठ १३१-१४०
- अङ्क ३, Silence of Restorative Justice रामकान्त तिवारी, पृष्ठ १७२-१८३
- अङ्क ३, Corruption and Human Rights, माधव रेग्मी, पृष्ठ १४१-१५१
- अङ्क ३, मानव अधिकार विकास र सामाजिक न्याय, महेश शर्मा पौडेल, पृष्ठ ९२-१०९
- अङ्क ४, Priority for the Protection of Human Rights, नितु पोखरेल/सोम निरौला, पृष्ठ १७०-१८०
- अङ्क ५, Witness Protection Human Rights Abuses... डा. हरिवंश त्रिपाठी, पृष्ठ १४९-१६२
- अङ्क १५, आवासको हक र राष्ट्रिय पुनर्निर्माण प्राधिकरणको योगदान, केदार कोइराला, पृष्ठ ५९-७०
- अङ्क १५, Broader View on the UDHR :A living Document Forever, DrAswasthama Bhakta Kharel पृष्ठ ५९-७०
- अङ्क १५, The Sexual Orientation and Gender Identity :Rights Protected by the laws and role of judiciary in Nepal, Prem Bahadur Thapa, पृष्ठ १३२-१५१
- अङ्क १५, Humanitarian Action during Covid- 19.... Anish Kumar Paudel, पृष्ठ १५२-१६९

१४. न्यायप्रशासन

- अङ्क २, सार्वजनिक सरोकारका मुद्दा, महेश शर्मा पौडेल, पृष्ठ ३२-५०
- अङ्क ५, कानूनको शासन, लोकतन्त्र, भ्रष्टाचार र मानव अधिकार, महेश शर्मा पौडेल, पृष्ठ ७५-८९
- अङ्क ५, Rights Based Approach Maina Sunuwar Verdict, कोषराज न्यौपाने, पृष्ठ १७१-१८०
- अङ्क ८, मानव अधिकार र स्वच्छ सुनुवाइको हक, संजीवराज रेग्मी, पृष्ठ ४०-९६
- अङ्क ८, मानव अधिकारको प्रचलनमा दण्डहीनताका असरहरू, लोकेन्द्र पनेरु, पृष्ठ ९७-१३०
- अङ्क ६, सीमावर्ती बाँधले उब्जाएको मानव अधिकारको प्रश्न, बुद्धिनारायण श्रेष्ठ, पृष्ठ ७६-९४
- अङ्क ९, Public Interest Litigation Enviromental Rights, शिवप्रसाद पौडेल, पृष्ठ १६६-१८०
- अङ्क ९, मानव अधिकारको दृष्टिमा फौजदारी कार्यविधि संहिता, ऋषिकेश वाग्ले, पृष्ठ १०५-१३८
- अङ्क १२, मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, स्वच्छ सुनुवाइ, महेश शर्मा पौडेल, पृष्ठ १-१४
- अङ्क १५, The Delivery of Civil Legal Aid in Nepal ..., Neetu Pokharel and Akhila Kolisetty, पृष्ठ १०५-१३१

१५. स्वास्थ्यको अधिकार

- अङ्क १, मानव अधिकार, फरेन्सिक र नेपाल, डा. हरिहर वस्ती, पृष्ठ १-२१
- अङ्क ६, नेपालमा स्वास्थ्य उपचार सम्बन्धमा जानकारी पाउने मौलिक हक, तेजमान श्रेष्ठ, पृष्ठ ३६-५५

- अङ्क ११, Mental/Psycho Social Disability, नवराज सापकोटा/अर्जुन विश्वकर्मा, पृष्ठ १०७-१२६
- अङ्क १२, Medico-Legal System Investigation of Crime डा. हरिहर वस्ती, पृष्ठ ९१-१०८

१६. उद्योग/व्यापार/आवागमन

- अङ्क १, दुर्गम क्षेत्रमा हवाई सेवा:समस्या र समाधान, विष्णुप्रसाद तिमिल्सेना, पृष्ठ १८-३७
- अङ्क ६, Protecting Business related Human Rights, सूर्यप्रसाद पराजुली, पृष्ठ १५०-१६२
- अङ्क ९, व्यापारिक कारोबार सम्बद्ध अधिकारको संरक्षणमा सर्वोच्च अदालत : सूर्यप्रसाद पराजुली, पृष्ठ ५५-१०४
- अङ्क १२, Advancing Business and Human Rights in Nepal, टेक ताम्राकार पृष्ठ १२२-१३६
- अङ्क १७, कोभिड १९ र मानव अधिकार, महेश शर्मा पौडेल, पृष्ठ १-१६

१७. बन्दी/बेपत्ता/यातना

- अङ्क २, नेपालमा बेपत्ता नागरिकको अवस्था, लोकेन्द्र पनेरु, पृष्ठ १८३-१९७
- अङ्क ६, यातनाविरुद्धको अधिकार र राज्यको दायित्व, श्यामबाबु काफ्ले, पृष्ठ ५६-७५
- अङ्क ७, बन्दीको मानव अधिकार र कानुनी व्यवस्था, श्रीप्रकाश उप्रेती, पृष्ठ १-३४

१८. पेरिस सिद्धान्त

- अङ्क १३, An Anatomy of Adequate Resources, Funding and Financial Autonomy NHRIs Bed Bhattari and Nav Raj Sapkota पृष्ठ १-२२
- अङ्क १३, Mandates and Competence of NHRIs; Issues of Compliance with International Human Rights Standards, Bishal Khanal, पृष्ठ २३-४४
- अङ्क १३, Challenges Faced by the NHRC of Nepal ... Dr. Bipin Adhikari and Bidushi Adhikari पृष्ठ ४५-६८
- अङ्क १३, मानव अधिकार स्वतन्त्रतासम्बन्धी सिद्धान्त, श्यामकुमार भट्टराई, पृष्ठ, ६९-७९
- अङ्क १३, पेरिस सिद्धान्तको कसीमा बहुलवाद र राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, इन्दिरा दाहाल, पृष्ठ ८०-९२
- अङ्क १३, राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको अनुसन्धानसम्बन्धी अधिकार, महेश शर्मा पौडेल, पृष्ठ, ९३-११२
- अङ्क १३, NHRIs for International Human Rights Protection Mechanism, Surya Deuja, पृष्ठ, ११३-१३२
- अङ्क १३,राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग र अर्धन्यायिक सक्षमता, श्यामबाबु काफ्ले, पृष्ठ, १३३-१४८

१९ मानव अधिकार शिक्षा

- अङ्क १६, शिक्षाको अधिकार र न्यायपालिका, केशवप्रसाद कोइराला, पृष्ठ १-२९
- अङ्क १६, शिक्षाको अधिकार संरक्षणमा मानव अधिकार राष्ट्रिय संस्थाहरूको भूमिका, बासुदेव वजगाई, पृष्ठ ३०-४८
- अङ्क १६, मानव अधिकार शिक्षा, डा. टीकाराम पोखरेल, पृष्ठ ४९-६७
- अङ्क १६, विद्यालय शिक्षा अपाङ्गता भएका बालबालिकाको समावेशीकरण, डा.दिव्या दवाडी, पृष्ठ ६८-८१
- अङ्क १६, बालबालिकामाथि प्रयोग हुने शारीरिक दण्ड र शिक्षाको अधिकार, रधुनाथ अधिकारी, पृष्ठ ८२-९७
- अङ्क १६, मानव अधिकार र राष्ट्रिय शिक्षा नीति, श्यामबाबु काफ्ले, पृष्ठ ९८-११९
- अङ्क १६, मधेशमा शिक्षा अधिकार र पहुँच, डा. राजेश अहिराज, पृष्ठ १२०-१३४

- अङ्क १६, विद्यालय तहको शिक्षामा मानव अधिकार, महेन्द्र विष्ट, पृष्ठ १३५-१४६
- अङ्क १६, A Review Of Education Policy and Practice, in Relation to the right to Education in Nepal, Dr Leakha Natha Paudel , पृष्ठ १४७-१६१
- अङ्क १६, Right to education A journey to the Quest, HemantaRaj Dahal , पृष्ठ १६२-१७५
- अङ्क १७, पूर्विय दर्शनभित्र मानव अधिकार (Human Rights in Eastern Philosophy) कैलाशकुमार सिवाकोटी, पृष्ठ ३१-५४
- अङ्क १७, Corporate Social Responsibility: Eying through Human Rights Lens, Samikshya Poudel, पृष्ठ १४०-१५४

जर्नलको लागि लेखहरूमा अवलम्बन गर्नुपर्ने ढाँचा

विभिन्न अनुसन्धान पद्धतिहरूमध्ये हामीले पाद-टिप्पणी (Foot notes) मा एकरूपताको लागि APA शैलीलाई अपनाएका छौं । आदरणीय लेखकज्यूहरूलाई यसै विधिलाई अवलम्बन गरिदिनुहुन हार्दिक अनुरोध छ ।

शीर्षक (Heading)

Bold and Centered

सार-सङ्क्षेप (*Abstract*)

Bold or *Italicized* and Centered गरी पेजको सबैभन्दा माथि तर शीर्षकभन्दा तल राख्ने ।

- ♦ The First line of the paragraph is not indented.
- ♦ पेजको चारैतिर एक/एक इन्च खाली छोड्नुपर्ने ।
- ♦ लेखको शीर्षकलाई **Bold** and Centered गर्ने ।
- ♦ First line of each paragraph is indented .5 inch
- ♦ Paragraph Format, set 'Before & After' to 0.

Font Size :

Article in English :

Times New Roman : 12 pt

नेपाली लेखको लागि :

प्रीति फन्ट

साइज : १६

Heading Level Format

Use title case for all headings. This means that the first letter of all major words should be Capitalized. The formatting from the Heading Level 1 to 5 is given below.

1. Centered, Bold, Title Case

Paragraph text begins one line below the heading (with 0 Spacing before and after)

2. Flush left, Bold, Title Case

Paragraph text begins a double - spaced line below the heading.

3. Flush Left, Bold Italicized, Title Case

Paragraph text begins a double - spaced line below the heading.

4. Indented, Bold, Title Case, Ending With a Period. Paragraph text begins one space after the period at the end of the heading.

5. Indented, Bold Italicized, Title Case, Ending With a Period. Paragraph text begins one space after the period at the end of the heading.

पाद-टिप्पणी गर्दा लेखकको नाम, थर, कृतिको नाम, प्रकाशक, प्रकाशित मिति, पृष्ठ आदि उल्लेख पाद टिप्पणीको प्रयोग गर्दा पृष्ठको अन्त्यमा गर्न अनुरोध छ । सो सिधा रेखामुनि अङ्कित गर्न पनि अनुरोध छ ।

जस्तै : डा. विजय सिंह सिजापतिको पुस्तकमा^१ बाल अधिकारको संरक्षणको विषयमा विशेष चर्चा गरिएको छ ।

क) पाद टिप्पणी गर्दा ध्यान दिनुपर्ने कुराहरू

१) एक लेखक भए

लेखकको नाम थर, शीर्षक, प्रकाशनसम्बन्धी विवरणहरू, प्रकाशन मिति, पृष्ठ

उदहारण : डा. विजय सिंह सिजापति, बाल अधिकार र न्याय, (काठमाडौँ : पैरवी प्रकाशन वि.स. २०७०), पृ. १० ।

सीके प्रसाईँ, आजको सरल राजनीति तथा व्यवहारिक राजनीतिको रूपरेखा, (काठमाडौँ : पैरवी बुक हाउस प्रा.लि. : २०७७

कैलाशकुमार सिवाकोटी, आधारभूत मानव अधिकार (दोस्रो सं.), (काठमाडौँ : पैरवी बुक हाउस प्रा.लि., २०७७)

प्रा.डा. जगदीशचन्द्र रेग्मी, नेपालको वैधानिक परम्परा (तेस्रो सं.), (काठमाडौँ : पैरवी बुक हाउस प्रा.लि., २०७७)

२) दुई लेखक भए

केदारप्रसाद शर्मा र माधवप्रसाद पौडेल, नेपाली भाषा र साहित्य शिक्षाण,

(काठमाडौँ : एम.के. पब्लिसर्स एण्ड डिस्ट्रिब्युटर्स, २०६०), पृष्ठ १२-१५ ।

३) तीन लेखक भए

पारसमणी भण्डारी, रामनाथ ओझा र डोलराज अर्याल, भाषिक अनुसन्धान विधि, (काठमाडौँ : पिनाकल पब्लिकेशन, २०६८) ।

४) तीनभन्दा बढी लेखक भए : तीन लेखकको लागि जस्तो हो, त्यस्तै गरिदिनुहुन अनुरोध छ । त्यसैगरी २० जनाभन्दा बढी भए पहिले मूल लेखकको नाम थर लेख्ने र पछि अन्य लेख्ने, अरू विवरणहरू यथावत् नै रहने छन् :

हरेराम काजी र अन्य, कानुनको शासन र मानव अधिकार, (भक्तपुर, पौडेल प्रकाशन, २०७०) ।

५) सम्पादित पुस्तक वा अन्य लेख : सम्पादित गरिएका रचनाहरूमा नाम थर(सम्पा., शीर्षक, प्रकाशनसम्बन्धी विवरण, वर्ष र पृष्ठ ।

जस्तै : श्रीधरप्रसाद लोहनी र रामेश्वरप्रसाद अधिकारी (सम्पा.), एकता बृहत् नेपाली-अङ्ग्रेजी कोश, (काठमाडौँ : एकता बुक्स, २०६७) ।

६) कुनै सम्पादित पुस्तकभित्रको निबन्ध वा लेख :

जस्तै : जगन्नाथ अधिकारी, खाद्य सुरक्षा : विश्वव्यापीकरणको सन्दर्भमा, भित्र, मेरी डेशन वा प्रत्यूष वन्त (सम्पा.), नेपालको सन्दर्भमा समाजशास्त्रीय चिन्तन, (ललितपुर: सोसल साइन्स बहाः, सन् २००४), पृ.२१७-२४९।

७) कुनै संस्थाले निकालेको प्रकाशन :

संस्थाको नाम, प्रकाशित डकुमेण्टको नाम, प्रकाशनसम्बन्धी विवरण, प्रकाशन वर्ष ।

जस्तै : नेपाल सरकार कानुन, न्याय, संविधानसभा तथा संसदीय मामिला मन्त्रालय, मानव अधिकारसम्बन्धी

१ डा. विजय सिंह सिजापति, बाल अधिकार र न्याय, (काठमाडौँ : पैरवी प्रकाशन, वि.स. २०७०) ।

अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिहरूको संगालो , (काठमाडौँ : नेपाल सरकार कानून, न्याय, संविधानसभा तथा संसदीय मामिला मन्त्रालय, वि.सं. २०७२) ।

८) अनुदित पुस्तक वा अन्य सामग्री :

१) यदि लेखक थाहा भए :

लेखकको नाम थर, कृतिको नाम लेखिसकेपछि अनुवादको नाम थर लेखेर अन्य विवरण यथावत राख्नुपर्नेछ ।

जस्तै : नारायण वाग्ले, पाल्पासा क्याफे (Palpasa Cafe), अनु. विकास संग्रौला, (काठमाडौँ : नेपालया, सन् २००५) ।

२) यदि लेखक थाहा नभए :

जस्तै : ढुण्डिराज कोइराला (अनु.), नेपाली भाषामा श्रीमद्भागवत् रहस्य (दोस्रो सं), (काठमाडौँ : मञ्जरी पब्लिकेशन, वि.सं २०७३) ।

नारायण ज्ञवाली (अनु) धम्मपद: सन्दर्भ, शब्दार्थ र भावार्थसहित नेपालीमा पद्यानुवाद, (काठमाडौँ : जनता प्रसारण तथा प्रकाशन लिमिटेड, २०७५)

९) पत्रिकाको सम्पादकीय लेख:

माटोको स्पन्दन बुझ्ने कवि सम्पादकीय, गोरखापत्र, (१२० (१०७), २०७७ भदौ ४), पृ.५ ।

१०) पत्रिकाको लेख :

तारा वाग्ले, 'पर्यटन उकास्न 'प्याकेज', गोरखापत्र, भदौ ७ (वर्ष १२०, अङ्क ११०, २०७७), पृ. ५, काठमाडौँ : गोरखापत्र संस्थान ।

११) सरकारी प्रकाशन :

सरकारी संस्थाको नाम, शीर्षक, प्रकाशकसम्बन्धी विवरण, प्रकाशन वर्ष, पृष्ठ पनि उल्लेख गर्न सकिन्छ । नेपाल सरकार अर्थ मन्त्रालय, आर्थिक सर्वेक्षण २०७६/०७७, (काठमाडौँ : नेपाल सरकार अर्थ मन्त्रालय, २०७७) । राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, वार्षिक प्रतिवेदन २०७५-२०७६, (ललितपुर : राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, २०७६) ।

१२) पत्रपत्रिका वा जर्नलको लेख :

महेश शर्मा पौडेल, राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको अनुसन्धानसम्बन्धी अधिकार, संवाहक : मानव अधिकार जर्नल, (वर्ष ५ अङ्क १३, २०७६, पुष्प) पृ.९२-१११ ।

पूर्णचन्द्र भट्टराई, वैदेशिक रोजगार र नेपाल, संवाहक : मानव अधिकार जर्नल (वर्ष ५, अंक १४, २०७६), पृ. ७९-८८, ललितपुर : राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग ।

१३) शोधपत्र तथा अप्राशित दस्तावेजहरू:

हरे राम आचार्य, नेपालमा लोकभाका र पप गीतबिचको तुलनात्मक अध्ययन, अप्रकाशित शोधपत्र स्नातकोत्तर तह, नेपाल : सङ्गीत विश्वविद्यालय, २०७६) ।

प्रित शुक्ला, नेपालमा चिया खेती : एक अध्ययन, अप्रकाशित, २०७४ ।

१४) इन्टरनेटबाट लिइएका लेख :

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगबाट भएका मानव अधिकारसम्बन्धी महत्त्वपूर्ण निर्णयहरू, (वर्ष ४ अङ्क ६, २०७६) ललितपुर: राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, मिति २०७७ भदौ १२ मा https://www.nhrcnepal.org/nhrc_new/doc/newsletter/Importation_Nirnayharu_NHRCNepal_2077_compressed.pdf बाट पुनःप्राप्ति

यदि कुनै लेखको Digital Object Identifier (DOI) (डिजिटल अब्जेक्ट आईडेन्टिफायर) भए त्यसको <https://doi.org/10.1080/28937/2070>

१५) टेलिफोन वार्ता

कल्पना नेपाल आचार्य, टेलिफोन अन्तरवार्ता, (२०७७ भदौ १०) ।

१६) टेप रेकर्ड सामग्री

सुदूरपश्चिम लोक नृत्य, मिमिरे रेकर्डिङ, (काठमाडौं : शिव डिजिटल ल्याब, २०७०) ।

१७) दोस्रो पटक सोही लेखकको सोही कृति प्रयोग गर्नुपरेमा ऐजन/पूर्ववत् शब्दको प्रयोग गरिन्छ । (खतिवडा, २०७५) कुनै पहिले नै सन्दर्भाङ्कन भइसकेको लेखलाई लगत्तै नभइ अझ पछि पुनः सन्दर्भाङ्कन गर्ने परेमा पूर्ववत्को प्रयोग गर्न अनुरोध छ ।

उदहारण :

१) प्रा. कृष्ण पोखरेल, राजनीतिशास्त्रको सिद्धान्त, (काठमाडौं : एम.के पब्लिशर्स एण्ड डिष्ट्रीब्यूटर्स, २०७२), पृ.७३ ।

ऐ.ऐ । (लगत्तै सन्दर्भाङ्कन गर्नु परेमा)

Ibid (पूर्ववत्) वा (ऐ) प्रा. कृष्ण पोखरेल । (लगत्तै नभइ अझ पछि पुनः सन्दर्भाङ्कन गर्नु परेमा)

२) जगन्नाथ अधिकारी, खाद्य सुरक्षा : विश्वव्यापीकरणको सन्दर्भमा, मेरी डेशन वा प्रत्युष वन्त (सम्पा.), नेपालको सन्दर्भमा समाजशास्त्रीय चिन्तन, (ललितपुर: सोसल साइन्स बहाः, सन् २००४), पृ.२१७-२४९ ।

ऐ.ऐ. (पृ.२१२)

१८) *supra note* / *infra note* को प्रयोग : *supra note* पूर्वाक्त भन्नाले यदि कुनै प्रसङ्ग वा लेख वा अन्य कुनै लेखको अंशलाई पुनः सन्दर्भाङ्कन गर्नुपर्ने भएमा विशेषतः कानूनका विषयमा यसको प्रयोग गरिन्छ तर मुद्दा, ऐन र संविधानजस्ता विषयहरूको पुनः सान्दर्भाङ्कन गर्दा *supra note* प्रयोग गर्नुहुँदैन ।

महेश शर्मा पौडेल, राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको अनुसन्धानसम्बन्धी अधिकार, संवाहक : मानव अधिकार जर्नल, (वर्ष ५ अङ्क १३, २०७६, पुस) पृ.९२-१११

जस्तै : उल्लिखित पाद टिप्पणीलाई पुनः प्रयोग गर्दा *supra note* १ भनी गर्नपर्दछ ।

infra note अनुरोक्त को प्रयोग पछाडिको लेखलाई अगाडि सन्दर्भाङ्कन गर्नु परेमा गरिन्छ । *infra note* को प्रयोग गर्दा पुस्तकको लागि भने प्रयोग गर्न पाइँदैन । यसको प्रयोग *supra note* जस्तै गरिन्छ ।

ख) सारांश लेख्दा ध्यान दिनुपर्ने कुराहरू :

लेख पूर्णरूपमा तयार भएपछि त्यसको पाठकलाई थोरै वा सारमात्र पढेर लेख सम्बन्धमा दिशानिर्देश गर्न सारांश लेख्नु आवश्यक हुन्छ । सारांश १५०-२५० शब्दको हुनुपर्दछ । सारांशमा निम्न कुराहरू समावेश गरिदिनुहुन अनुरोध छ:

- परिचय वा पृष्ठभूमि (Introduction or Background)
- अनुसन्धानात्मक लेखको उद्देश्य (Research Objectives)
- विधि (Methodology)
- महत्वपूर्ण खोजहरू (Important Findings)
- निष्कर्ष (Conclusion)

आयोगका केही प्रकाशनहरू

१. वार्षिक प्रतिवेदन, आ. व. २०७०/७१, २०७१/७२, २०७२/७३, २०७३/७४, २०७४/७५
२. विद्यालय शिक्षकहरूका लागि मानव अधिकार स्रोत पुस्तिका, २०७१
३. रणनीतिक योजना (२०१५-२०२०), २०७१, दोस्रो संस्करण २०७३, तेस्रो संस्करण २०७४
४. राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको आर्थिक प्रशासनसम्बन्धी नियमावली, २०७१
५. भूकम्प (२०७२) प्रारम्भिक अनुगमन प्रतिवेदन, २०७२
६. नेपालको संविधान घोषणाअघि र पछि भएका आन्दोलनको क्रममा मानव अधिकारको अवस्था अनुगमन प्रतिवेदन, २०७२
७. राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगका कर्मचारीको सेवा, सर्त र सुविधासम्बन्धी नियमावली, २०७२, दोस्रो संस्करण २०७४, तेस्रो संस्करण २०७४
८. संवाहक, अङ्क-१, २०७२, अङ्क-२, २०७३, अङ्क-३, २०७३, अङ्क-४, २०७४, अङ्क-५, २०७४, अङ्क-६, २०७४, अङ्क-७, २०७४, अङ्क-८, २०७५, अङ्क-९, २०७५, अङ्क-१०, २०७५, अङ्क-११, २०७६, अङ्क-१२, २०७६, अङ्क-१३, २०७६, अङ्क-१४, २०७६, अङ्क-१५, अङ्क-१६, २०७७
९. भूकम्प र मानव अधिकार, २०७३
१०. Human Rights Situation during the Agitation before and after Promulgation of the Constitution of Nepal, Monitoring Report 2015
११. राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगबाट भएका केही महत्त्वपूर्ण निर्णयहरू, २०७३
१२. Preliminary Report on Monitoring on Earthquake Report, 2072
१३. The NHRIs Nepal Joint Submission for the second Universal Periodic Review of Nepal, 2072
१४. Trafficking in Persons National Report 2013-15
१५. Selected Decision of the NHRC, Nepal vol. 1
१६. मानव अधिकारसम्बन्धी महत्त्वपूर्ण निर्णयहरू वर्ष १ अङ्क २
१७. Annual Progress Report 2072-73
१८. भूकम्प प्रभावितहरूको मानव अधिकारको अवस्थाबारेमा तेस्रो अनुगमन प्रतिवेदन २०७४
१९. Trafficking in Persons National Report 2015/16
२०. आयोगका केही सिफारिस कार्यान्वयन र पीडितको अवस्था अध्ययन प्रतिवेदन खण्ड १ (२०७३) खण्ड २ (२०७५)
२१. भूकम्प प्रभावितहरूको अनुगमन प्रतिवेदन, २०७४
२२. निर्वाचन अनुगमन भाग -१ (२०७४) भाग-२ (२०७५)

२३. मानव अधिकारपत्र अङ्क- १-५ (२०७४/०७५), अङ्क १-३, (२०७५/०७६)
२४. Trafficking in Persons Especially on Women and Children in Nepal, National Report
२५. स्वर्गीय दयाराम परियार स्मारिका
२६. कारागार अनुगमन प्रतिवेदन, २०७४
२७. मानव अधिकारसम्बन्धी जान्नुपर्ने कुराहरू (नेपाली भाषा, मैथिली भाषा, भोजपुरी भाषा, थारु भाषा, तामाङ भाषा, नेपाल/नेवारी भाषा),
२८. मुलुक, प्रदेश र जिल्लाका मानव अधिकारका पाँच प्रमुख विषय: अध्ययन, प्रतिवेदन, २०७५
२९. छाउपडी प्रथाले महिलाको जीवनमा पारेको प्रभाव एक अध्ययन: २०७५
३०. नेपालमा अपाङ्गहरूका मानव अधिकारका अवस्था प्रादेशिक तथा राष्ट्रिय सम्मेलन प्रतिवेदनसहित
३१. प्रतिनिधि सभा र प्रदेश सभा सदस्य निर्वाचन, २०७४ अनुगमन प्रतिवेदन
३२. Monitoring Report of the House of Representative and State Assembly Election, 2017
३३. सप्तरी जिल्लाको मलेठमा २०७३ साल फागुन २३ गते भएको घटनाको छानबिन प्रतिवेदन
३४. मानव अधिकार रक्षकहरूको दोस्रो राष्ट्रिय सम्मेलनको प्रतिवेदन, २०७४
३५. किसानको अधिकार कानुन पुनरावलोकन, अध्ययन प्रतिवेदन, असार २०७५
३६. Report of International Confernce on Identifying Challenges, Assessing Progress, Moving Forward: Addressing Impunity & Realizing Human Rights in South Asia
३७. Trafficking in Persons in Nepal, National Report, September 2018
३८. विवाद समाधानमा स्थानीय तह (मानव अधिकार अभ्यास पुस्तिका)
३९. नेपालका वृद्धाश्रम/जेष्ठ नागरिक हेरचाह केन्द्रको अध्ययन प्रतिवेदन (संवाहक अङ्क- १०)
४०. राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगसँग सम्बन्धित संवैधानिक व्यवस्था र कानुन
४१. मानव अधिकारसम्बन्धी महत्त्वपूर्ण निर्णयहरू
४२. महासन्धि नं १६९ कार्यान्वयन अवस्था
४३. Monitoring Synopsis of the Senior Citizen's Care Centers-2019
४४. NHRC Nepal's Recommendations on Right to Environment
४५. An Introduction to the National Human Rights Commission, Nepal
४६. The Rights of the Persons with Disability
४७. Reinforcing Peasants Rights: NHRCN Recommendations
४८. Migrant Workers Rights and NHRC Nepal's Initiatives
४९. वातावरण प्रदूषण र मानव अधिकार एक अध्ययन प्रतिवेदन

५०. जातीय भेदभाव तथा छुवाछुतविरुद्धको अधिकारको अवस्था अनुगमन प्रतिवेदन
५१. अनौपचारिक क्षेत्र विशेष गरी मनोरञ्जन तथा सत्कार सेवाका कार्यरत महिला तथा बालबालिकाहरूको अवस्था र वैदेशिक रोजगारीमा गएका पुरुषहरूको श्रीमतीहरूले भोग्नुपरेको सामाजिक मूल्य (आर्थिक हिंसा, पारिवारिक हिंसा, सामाजिक लान्छना, घरायसी कार्यबोझ) सम्बन्धमा अध्ययन अनुसन्धान प्रारम्भिक प्रतिवेदन ।
५२. मानव बेचबिखनसम्बन्धी राष्ट्रिय प्रतिवेदन, २०७६
५३. जबरजस्ती करणीमा परेका महिलाको मानव अधिकार एवम् न्यायमा पहुँचमा नेपाल प्रहरीको जवाफदेहिता
५४. मौलिक हक कार्यान्वयनमा विधायिका र कार्यपालिकाको भूमिका
५५. Reserch report on the situation of the Rights of migrant workers २०७६
५६. मानव बेचबिखनसम्बन्धी राष्ट्रिय प्रतिवेदन २०७६ साउन
५७. नेपालमा बालबालिकाको अवस्था २०७६
५८. Sustainable Development Goals and Human Rights in Nepali Context, February, 2020
५९. नेपालको सन्दर्भमा दीगो विकास लक्ष्यहरू र मानव अधिकार २०७७ बैशाख
६०. सीमाक्षेत्रमा बसोबास गर्ने नेपाली नागरिकहरूको मानव अधिकार अवस्था २०७७ वैशाख
६१. कोभिड १९ र बन्दाबन्दीको अवधिमा मानव अधिकारको अवस्था, २०७७
६२. यौनिक तथा लैङ्गिक अल्पसङ्ख्यकहरूको मानव अधिकार अवस्थासम्बन्धी अध्ययन प्रतिवेदन, २०७७
६३. जेष्ठ नागरिकसँग सम्बन्धित कानूनसमेतको सङ्कलन, २०७७
६४. दलितको मानव अधिकार अवस्था, २०७७
६५. जेष्ठ नागरिकहरूको मानव अधिकार अवस्था, २०७७
६६. अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अवस्था, २०७७
६७. कोभिड १९ र महामारीमा नेपाली अप्रवासी श्रमिकहरूको अधिकार प्रतिवेदन, २०७७
६८. वार्षिक प्रतिवेदन, २०७६/०७७
६९. आयोगका २० वर्ष : आयोगका सिफारिस र कार्यान्वयन अवस्था, २०७७

मानव अधिकार चिन्तक तथा लेखक समूहमा अहिलेसम्म आवद्ध

संवाहकका लेखकहरू

अङ्क-१

- (१) राजुप्रसाद चापागाई (+अङ्क ४)
- (२) विष्णुप्रसाद तिमिल्सेना (+अङ्क ५)
- (३) बिनोदकुमार वि.क. (+अङ्क ४)
- (४) डा.शङ्करकुमार श्रेष्ठ
- (५) ओमप्रकाश अर्याल (+अङ्क ७)
- (६) डा. हरिहर वस्ती
- (७) डा. रंजीतभक्त प्रधानाङ्ग
- (८) डा. श्रीप्रकाश उप्रेती (+अङ्क ७)
- (९) डा. लोकनाथ भुषाल
- (१०) विशाल खनाल (+अङ्क १३)
- (११) माधव रेग्मी (+अङ्क ३)
- (१२) पुष्पा पोखरेल (+अङ्क ४)
- (१३) जायश्वर चापागाई
- (१४) मोहना अन्सारी

अङ्क-२

- (१५) ललितबहादुर बस्नेत
- (१६) तेजमान श्रेष्ठ (+अङ्क ६)
- (१७) माधवकुमार बस्नेत
- (१८) सूर्यबहादुर देउजा (+अङ्क १३)
- (१९) महेश शर्मा पौडेल (+अङ्क ३, ५, ८, १२, १३, १५, १७)
- (२०) डा. गोविन्द सुवेदी
- (२१) टेकनारायण कुंवर (+अङ्क ५)
- (२२) सलिना काफ्ले (+अङ्क ६)
- (२३) उदयन रेग्मी
- (२४) डा. चन्द्रकान्त ज्ञवाली (+अङ्क ४)
- (२५) सोम लुइटेल (+अङ्क ७, १४)
- (२६) लोकेन्द्र पनेरु (+ अङ्क ८)

अङ्क-३

- (२७) मोहन बन्जाडे
- (२८) संजीवराज रेग्मी (+ अङ्क ८)
- (२९) गोविन्द शर्मा बन्दी

- (३०) कृष्णजीवी घिमिरे (+अङ्क ७, १२)
- (३१) श्रीराम अधिकारी
- (३२) डा. टीकाराम पोखरेल (+अङ्क ११)
- (३३) डा. अश्वस्थामा खरेल (+अङ्क ६, १२, १५)
- (३४) शोभाकर बुढाथोकी (+अङ्क ११)
- (३५) रेवतीराज त्रिपाठी (+अङ्क ९)
- (३६) नवराज थपलिया
- (३७) करुणा पराजुली
- (३८) रामकान्त तिवारी (+अङ्क ६)

अङ्क-४

- (३९) सुदर्शन रेग्मी
- (४०) मनिष प्रसाई
- (४१) कैलाशकुमार सिवाकोटी (+अङ्क ८, १७)
- (४२) डा. महेन्द्रजंग शाह
- (४३) शारदा तिमिल्सेना
- (४४) शिवप्रसाद पौडेल
- (४५) नीतु पोखरेल
- (४६) सोम निरौला

अङ्क-५

- (४७) राष्ट्रिय जेष्ठ नागरिक महासंघ
- (४८) लिप्तबहादुर थापा
- (४९) भक्त विश्वकर्मा
- (५०) ऋषिकेश वाग्ले (+अङ्क ९)
- (५१) डा. हरिवंश त्रिपाठी

अङ्क-६

- (५२) डा. नारायणप्रसाद घिमिरे
- (५३) कोषराज न्यौपाने
- (५४) वीरबहादुर बुढा मगर
- (५५) श्यामबाबु काफ्ले (+अङ्क ७, १३)
- (५६) बुद्धिनारायण श्रेष्ठ
- (५७) घनश्याम खड्का (+अङ्क ११)
- (५८) सूर्यप्रसाद पराजुली (+अङ्क ९)

अङ्क-७

(५९) वेद भट्टराई (+अङ्क १३, १४)

अङ्क-८

(६०) प्रा.डा. श्रीरामप्रसाद उपाध्याय

(६१) नवराज सापकोटा (+अङ्क ११, १३, १४, १७)

अङ्क-९

(६२) वसन्त अधिकारी

(६३) इन्दु तुलाधर

(६४) शिवप्रसाद पौडेल

(६५) टेक ताम्राकार (अङ्क १२)

अङ्क-१०

जेष्ठ नागरिक विशेषाङ्क-२०७५ (रा.मा.अ.आ)

अङ्क-११

(६५) बलराम राउत

(६६) केशवप्रसाद चौलागाईं

(६७) अर्जुन विश्वकर्मा

अङ्क-१२

(६८) मीना गुरुङ

(६९) विनोदकुमार विश्वकर्मा

(७०) डा. हरिवंश त्रिपाठी

(७१) डा. हरिहर वस्ती

(७२) प्रेमबहादुर थापा

अङ्क-१३

(७३) विदुशी अधिकारी

(७४) श्यामकुमार भट्टराई

(७५) इन्दिरा दाहाल

अङ्क-१४ (आप्रवासी कामदार विशेषाङ्क)

(७६) दिनेश रेग्मी

(७७) होम कार्की

(७८) रामेश्वर नेपाल

(७९) शरु जोशी

(८०) मञ्जु गुरुङ

(८१) नेहा चौधरी

(८२) अनुराग देवकोटा

(८३) आरती श्रेष्ठ

अङ्क-१५

(८४) यज्ञप्रसाद अधिकारी

(८५) रविन्द्र आचार्य

(८९) केदार कोइराला

(९०) कल्पना नेपाल आचार्य

(९१) नितु पोखरेल

(९२) Akhila Kolisetty

(९३) अनिशकुमार पौडेल

(९४) दिनेशप्रसाद जोशी रतला

अङ्क-१६

(९५) केशवप्रसाद बास्तोला

(९६) बासुदेव बजगाईं

(९७) डा. टिकाराम पोखरेल

(९८) डा. दिव्य दवाडी

(९९) रघुनाथ अधिकारी (निलमशेखर)

(१००) श्यामबाबु काफ्ले

(१०१) राजेश भ्रा अहिराज

(१०२) महेन्द्र विष्ट

(१०३) डा. लेखनाथ पौडेल

(१०४) डा. हेमन्तराज दाहाल

अङ्क-१७

(१०५) किरण बराम

(१०६) समिक्षा पौडेल

(१०७) अच्युतमणि न्यौपाने

संवाहकको अर्को अङ्क
चैत, २०७७

Next Issue of Sambahak
April, 2021

यस अङ्का योगदानकर्ताहरू

महेश शर्मा पौडेल

शिक्षा: जनप्रशासन, कानून र राजनीतिशास्त्रमा स्नातकोत्तर
पद: माननीय न्यायाधीश, उच्च अदालत, पाटन, ललितपुर
अनुभव: पूर्वसचिव, बेपता पारिएका व्यक्तिहरूको छानबिन आयोग, २५ वर्षदेखि सरकारी वकीलको अनुभव
फोन न. ९८५१०४६५०१
E-mail: mahesh_bsharma.@yahoo.com

डा. डि.एन.पराजुली

शिक्षा: वाणिज्य कानूनमा स्नातकोत्तर
पद: नेपाल ल क्याम्पसमा सहप्राध्यपाक
अनुभव: २७ वर्षदेखि प्राध्यापन तथा कानून व्यवसायमा सक्रिय
फोन न. ९८५११४२१९४
Email: parajulidn@yahoo.com

कैलाशकुमार सिवाकोटी

शिक्षा: स्नातकोत्तर (राजनीतिशास्त्र)
पद: मानव अधिकार अधिकृत, राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग
अनुभव: १५ वर्षदेखि मानव अधिकारको क्षेत्रमा कार्यरत
फोन न. ९८४१६८४४४३
Email: kailash.siwakoti@gmail.com

पवनकुमार भट्ट

स्नातकोत्तर: समाजशास्त्र तथा राजनीतिशास्त्र, स्तानक, बी.एल
पद: उपसचिव, राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग
अनुभव: मानव अधिकारको क्षेत्रमा २० वर्षदेखि कार्यरत
Email: p.bhatta66@gmail.com
फोन न. ९८४८४९४९७०

किरणकुमार बराम

शैक्षिक योग्यता: स्नातकोत्तर (वातावरण विज्ञान, त्रिभुवन विश्वविद्यालय)
पद: मानव अधिकार अधिकृत, राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग
अनुभव: सन् २०१० देखि वातावरण क्षेत्रमा क्रियाशील
Email: baramkiran@gmail.com
फोन: ९८५१०२६४११

Nava Raj Sapkota

Education: Master's in Social Science & Law
Post : Joint Secretary, National Human Rights Commission, Nepal
Experience: Research and Human Rights
Email: navaraj.sapkota@nhrcnepal.org
Ph.: 9851198165

Achyut Mani Neupane

Post : Gazetted 1st class officer (Joint Attorney)
Education: LL.M. (Criminal Law and Constitutional Law).
(Now working at - Commission for the Investigation of Abuse of Authority)
Experience 17 years of Government Attorney.
EMail nachyutmani@gmail.com
Phone 9851169888

Rajendra Bahadur Singh

Education: LL. M. Scholar
Freelancer
Experience: Above 10 year experience on Law and Development, Human Rights, and Advocacy
Email: lauthsingh@gmail.com
Ph.: 9843858621

Smikshya Poudel

Education: Master's Degree International trade and Commerce law from macquarie, university NSW, Sydney, Australia 2019
Former legal Assistant in pacific law Associate, Law Practioner
Email: Smikshyapoudel88 @gmail.com
Ph.: 9860171557

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग
हरिहरभवन, ललितपुर, नेपाल
पो.ब.नं. : ९१८२, काठमाडौं, नेपाल
फोन : ०१-५०१००१५, हटलाइन : ५०१००००

National Human Rights Commission, Nepal
Harihar Bhawan, Pulchowk, Lalitpur, Nepal
P.O. Box: 9182, Kathmandu, Nepal
Phone: 01-5010015, Hotline: 5010000